

SUOMEN MUINAISMUISTOYHDISTYKSEN AIKAKAUSKIRJA
FINSKA FORNMINNESFÖRENINGENS TIDSKRIFT
XLVIII: 1.

JÄLKEENJÄÄNEITÄ TUTKIELMIA

KIRJOITTANUT
I. KRONQVIST

HELSINKI 1948

Sisällys

C. A. Nordman, Esipuhe	5
Die mittelalterliche Kirchenarchitektur in Finnland	7
I. Die Anfänge	7
II. Finnländische Gotik I	31
III. Finnländische Gotik II.....	52
Maunu Olavinpoika ja Olavi Maununpoika	81
Huittisten kirkko	96
Messukylän kirkko	111
Kajaanin linnan rakennushistoriaa.....	123
Sakkolan kellot	133
Berit Boström, I. Kronqvistin julkaisut.....	137

ESIPUHE.

Maisteri Iikka Kronqvistin kuollessa 29 p:nä lokakuuta 1944 jälkeensä jääneet käsikirjoitukset saatetaan täten julkisuuteen. Tekijän tarkoituksena on tuskin ollut painattaa kaikkia, ei ainakaan nykyisessä muodossaan, huolimatta siitä, että ne ovat kaikki aikoinaan esitelminä saatettu yleiseen tietoisuuteen. Eivätkä edes nekään, jotka tekijä tiettävästi on aikonut julkaista, ole — lukuunottamatta »Die mittelalterliche Kirchenarchitektur in Finnland I» — lopullisesti viimeistelyjä. Huolimatta loppusilauksen puutteesta ne merkitsevät kuitenkin niin huomattavaa lisää sivistyshistorialliseen tutkimukseemme, että tunnen niiden julkaisemisen velvollisuudekseni. »Sakkolan kellot» on luonteeltaan muita satunnaisempi, mutta tämä lyhyt esitys valaisee taas aivan toisella tavoin kuin muut esitelmät tekijänsä luonnetta ja on sen vuoksi katsottu aiheelliseksi liittää mukaan.

Yhteisotsikolla »Die mittelalterliche Kirchenarchitektur in Finnland» keväällä 1938 Tukholman baltilaisessa instituutissa pidetyt kolme esitelmää ovat tärkeimmät. Niiden julkaiseminen viivästyi aikoinaan sen vuoksi, että tekijä halusi odottaa professori J. Rinteen teoksen »Turun tuomiokirkko keskiaikana» ilmestymistä. Teoksen ilmestyessä 1941 ei Kronqvist kuitenkaan enää jaksanut sitä silmälläpitäen viimeistellä esitelmiensä Turun tuomiokirkkoa koskevia osia; mitään asiallisia muutoksia hän ei pitänyt sen johdosta aiheellisenakaan. Muista esitelmistä »Huittisten kirkko» ja »Messukylän kirkko» toistavat jossain määrin vanhempaa tutkimusta »Satakuntagruppens kyrkor», mutta sitä paitsi niissä tulee esiin joukko uusia yksityiskohtia. »Kajaanin linnan rakennushistoriaa» on aikaisemmin painettu Savon Suunnassa. Koska lehteä on vaikeata saada käsiin, olen pitänyt aiheellisena kirjoituksen uudelleenpainattamisen. Lopuksi olen halunnut liittää mukaan maisteri Berit Boströmin laatiman luettelon maisteri Kronqvistin julkaisuista.

Julkaisutyöstä on mainittava seuraavaa: Painatuksessa on seurattu tarkoin tekijän käsikirjoitusten viimeistä asua. Tohtori M. Römer, joka 1938 käänsi suomesta »Die mittelalterliche Kirchenarchitektur in Finnland», on lukenut kirjoituksen korjausvedoksen ja tehnyt siihen joitakin pieniä muodollisia oikaisuja. Poiketen Tukholman esitelmistä, joissa maisteri Kronqvist käytti suomalaisistakin paikkakunnista ruotsinkielisiä nimiä, esiintyvät paikkannimet saksalaisessa tekstissä nyt joko suomen- tai ruotsinkielisinä riippuen asianomaisen paikkakunnan kielestä, kaupungeista käytetään kuitenkin niiden historiallisia ruotsalaisia nimiä. Kuvat ovat valitut maisteri Kronqvistin esitelmissään käyttämien heijastuskuvien johdolla. Arkkitehti E. Kartano, joka maisteri Kronqvistin valvonnan alaisena johti Kajaanin linnan kaivaus- ja entisöimistöitä 1937, on laatinut rekonstruktiopiirustukset kirjoitukseen »Die mittelalterliche Kirchenarchitektur in Finnland» ja »Kajaanin linnan rakennushistoriaa». Kuva-aineisto on saatu Kansallismuseon kuva-arkistosta.

C. A. Nordman.

Die mittelalterliche Kirchenarchitektur in Finnland.

I.

DIE ANFÄNGE.

Gegenüber allen um die Ostsee gelegenen Ländern erhält die mittelalterliche Kirchenarchitektur Finnlands das eigenartige Gepräge durch ihren weitgehenden Schematismus. Die finnische mittelalterliche Kirche ist ein anspruchsloses Erzeugnis der Gotik: ein rechteckiges Langhaus mit Sakristei und Vorhalle. Die konstruktive Zusammensetzung ist entsprechend bescheiden, die Menge der Details ist so gering, dass so etwas wie die Giebelverzierung als entscheidendes Moment ganz überschätzt worden ist. Der Charakter der mittelalterlichen Kirchenarchitektur spiegelt sich in den ihr zugewandten Untersuchungen deutlich wider. Der schematische Kirchentypus ist geeignet gewesen, allzu leicht eine anerkannte Auffassung von der mittelalterlichen Kirchenarchitektur Finnlands zu schaffen, die gemäss dieser Anschauung verhältnismässig spät entstanden sei und hier in erster Linie nach dem Vorbild der mittelalterlichen Landkirche in Mittelschweden ihre einfache Form annehme, nur in ihrer Giebelverzierung wechselnd, nach der als gewissermassen praktischem Mittel die Kirchen in Provinzgruppen eingeteilt worden sind. Von dem Charakter der Kirchenarchitektur ist es gewissermassen abhängig gewesen, dass die Forschung weder zeitlich noch örtlich nach weiteren Perspektiven gestrebt hat. Abgesehen von dem Dom zu Åbo (Turku), weise die mittelalterliche Steinkirche Finnlands keine chronologische Stilentwicklung, nur gewisse Formveränderungen auf, und als frühere Stufe habe es nur die Holzkirche gegeben. Eine solche Auffassung vermitteln in ihren Hauptzügen die in verschiedenen Zeitschriften enthaltenen grösstenteils deskriptiven Aufsätze. Aber die in letzter Zeit unternommenen Arbeiten und Wahrneh-

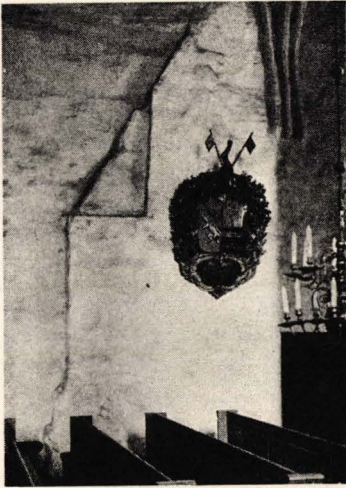

Abb. 1. Tenala. Südgiebel der Sakristei in der Nordwand der Kirche.

mungen haben handgreiflich gelehrt, dass die mittelalterliche Kirchenarchitektur Finnlands trotz ihres Schematismus durch viele Einflüsse mannigfacher Herkunft gestaltet worden ist und eine lebendige zeitliche Entwicklung aufzuweisen vermag, die zwar anspruchslos, aber jedenfalls andersartig und für die Kulturgeschichte Finnlands wichtig ist. Die schon jetzt erlangten Ergebnisse sind geeignet gewesen zu zeigen, dass die mittelalterliche Kirchenarchitektur Finnlands sich sowohl zeitlich als auch räumlich auf breiteren Boden gründet und imstande ist, Entwicklung und Geschick der Architektur des baltischen Nordens mannigfaltig widerzuspiegeln. Die letzten Forschungen

haben denn auch diese neuen Bahnen, die sich mit fortschreitender Forschung aufhellen, zu weisen begonnen. Noch ist es verfrüht, von endgültigen Entscheidungen zu reden, die Arbeit befindet sich im Vorbereitungsstadium, besteht in Sammeln von Material, und das bedeutet in Finnland ein exaktes Zusammentragen selbst der anspruchslosesten Einzelheiten, denn auf sie können auch schwerwiegende Entscheidungen angewiesen sein. Was insbesondere die Elemente der Kirchenarchitektur angeht, so ist auch das Geringste von Wichtigkeit.

Die Anfänge der mittelalterlichen Kirchenarchitektur Finnlands sind grossenteils noch in Dunkel gehüllt, so dass die Schlussfolgerungen sich auf die bisher erlangten sehr unvollständigen Forschungsergebnisse gründen. Die ältesten Kirchenbauten sind aus Holz gewesen, was die vorläufig allerdings wenig zahlreichen belegten Fälle überzeugend zu erweisen vermögen. Doch besteht eine Besonderheit in der Entwicklung der Kirchenarchitektur Finnlands darin, dass die Holzkirchenperiode sich nicht auf ein zeitlich begrenztes Frühstadium beschränkt, sondern als Vorgänger und Parallelerscheinung der Steinarchitektur durch das ganze Mittelalter sich fortsetzt. Die mittelalterlichen Holzkirchen sind nicht erhalten, aber Erinnerungen an die Holzarchitektur sprechen eine deutliche Sprache, und am allerinteressantesten spiegelt sich ihre Bedeutsamkeit in dem Aufbau der Steinkirche wider, der deutlich

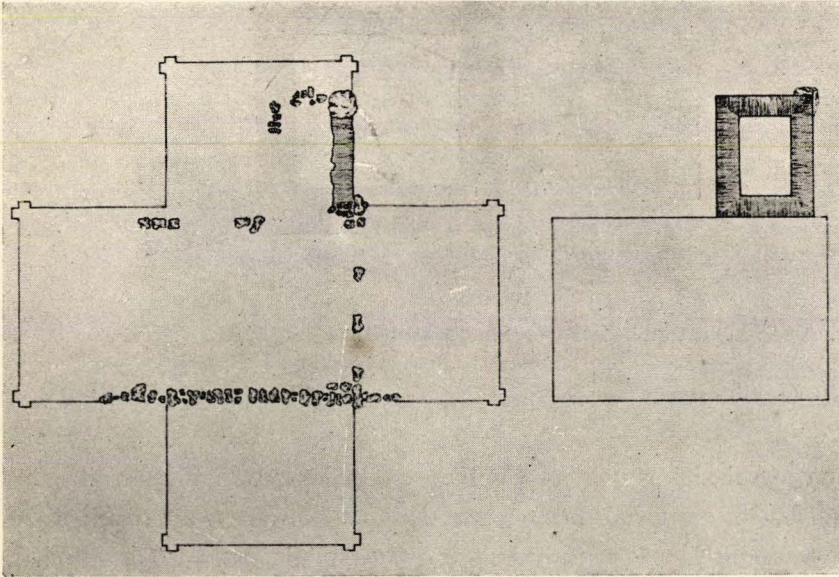

Abb. 2. Plan der Kreuzkirche zu Padasjoki mit Überresten der Grundmauern der alten Holzkirche und der Steinsakristei. Rechts: Rekonstruktion der Holzkirche mit der Steinsakristei.

erkennen lässt, wie die Holzarchitektur Schritt für Schritt vor der Steinarchitektur zurückweicht. Es ist ganz allgemein bei den mittelalterlichen Steinkirchen Finnlands, dass die südliche Fassade der auf der Nordseite gelegenen Sakristei, eine Fassade mit Giebel und darin befindlichem Dachstuhl im Innern der Kirche, in der Fläche der nördlichen Innenwand liegt und das Langhaus mit den Wänden der Sakristei nicht im Bauverband steht (Abb. 1). Die Sakristei ist somit ursprünglich ein ganz selbständiges Gebäude und regelmässig älter als das Langhaus, was ausserdem auch durch strukturelle Verschiedenheit bezeugt ist. Man könnte annehmen, man hätte es zu tun mit dem Anfang zu einem Gotteshaus, einem kleinen Bethaus, wie die Bettelmönche es schätzten, aber alle Anzeichen sprechen dafür, dass es sich wirklich um eine Sakristei handelt, die wegen ihrer Aufgabe am besten geeignet ist, den Übergang zur Steinarchitektur zu vermitteln. Die Reste der Holzkirchen — die Steinsockel — sind fast regelmässig während einer späteren Bauperiode verschwunden, aber Fälle wie der Steinsockel und die Steinsakristeireste der mittelalterlichen Holzkirche von Padasjoki (Abb. 2) sowie ähnliche Überreste in der Heiligen Dreifaltigkeitskirche von Raumo

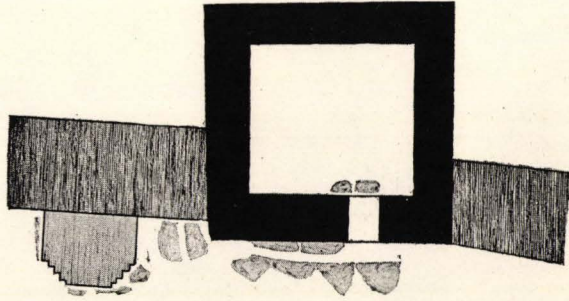

Abb. 3. Überreste der Holzkirche, der Steinsakristei und des jüngeren Steinbaues der Dreifaltigkeitskirche in Raumo.

(Rauma) (Abb. 3) genügen offenbar, das gegenseitige Verhältnis jener aus verschiedenem Material bestehende Kirchenbauteile vor Augen zu führen. Die Steinarchitektur gewinnt langsam Raum; die in den Landkirchen aufgewiesenen Leistungen der ersten Steinarchitekturperiode beschränken sich auf die Sakristeigebäude, eine Tradition, die bis zum Ende des Mittelalters dauert. Eine Steinsakristei wird mit der älteren Holzkirche verbunden oder

Abb. 4. Spätmittelalterliche Steinsakristei der verschwundenen Holzkirche zu Akaa.

bei Neubauten zuerst eine Steinsakristei und an sie eine Holzkirche gebaut, die als Zwischenstufe gedacht ist. Doch in vielen Fällen wurde die Entwicklung unterbrochen, und da die Holzkirchen verschwunden sind, so sind nur die kleinen Steinsakristeien als viel-sagende Zeugen der Entwicklung übrig (Abb. 4).

Den Allgemeintyp der mittelalterlichen Holzkirche kann man sich leicht vorstellen: er ist ein rechteckig gezimmerter Blockbau und als solcher sehr anspruchslos gewesen. Noch lange da-

nach lebt der Typ weiter, und die erhaltenen Holzkirchen des 17. Jahrhunderts vermögen noch ein gutes Bild von ihren frühen Vorgängerinnen zu geben. Das Obige betrifft die während des Mittelalters vor sich gegangene allgemeine Entwicklung, von der das allerfrüheste Auftreten der Holzarchitektur im besonderen zu behandeln ist. Von ihr sind bisher nur an zwei Stellen, nämlich in Koroinen (Korois) bei Åbo und in Liikistö bei Ulvila (Ulfsby), deutliche Überreste erhalten. Die Kirchenstätte von Koroinen ist sehr bedeutend, denn die dort gewesene Kirche hat vor der Verlegung des Doms nach Åbo als Dom und Bischofskirche gedient. Bei den seinerzeit dort ausgeführten Ausgrabungen kamen unter anderem Reste vom Fundament der alten Bischofskirche zutage. Sie bilden den Steinsockel einer grossen Holzkirche, mit dem am östlichen Ende der Grund des steinernen Chorbaues verbunden ist (Abb. 5). Besonders auffallend unter den Resten sind eine in der Richtung der Nordwand verlaufende Steinlegung und bestimmte ge-

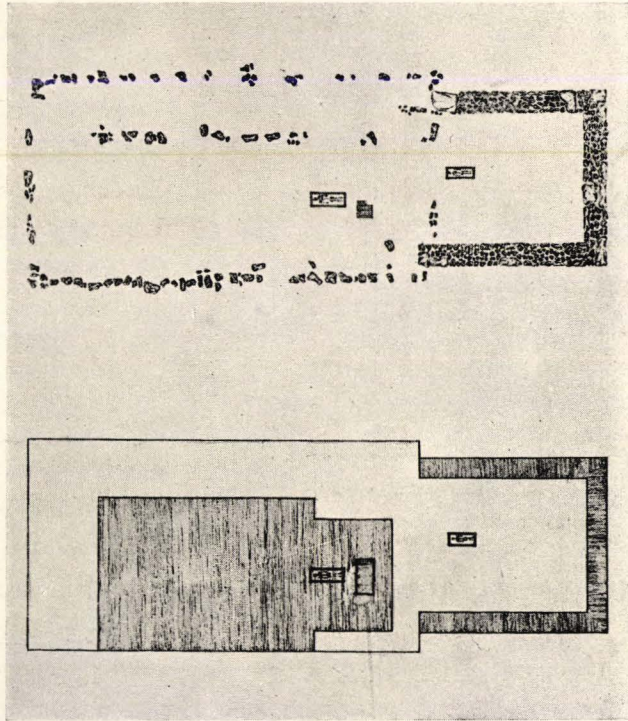

Abb. 5. Überreste der Grundmauern und Rekonstruktion der beiden Kirchen zu Koroinen bei Åbo.

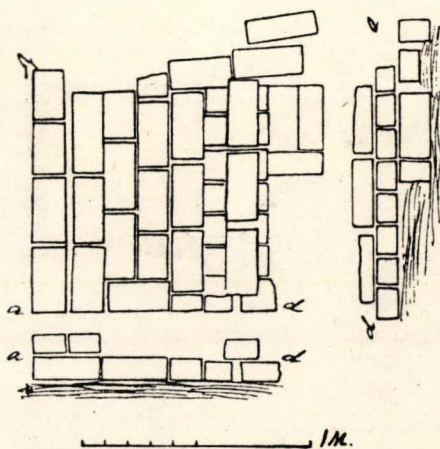

Abb. 6. Altarfundament der älteren Kirche zu Koroinen. Nach Rinne.

mauerte Gräber, offenbar Bischofsgräber. Leider sind die erhaltenen Reste so anspruchslos und unvollständig, dass eine ausführlichere Rekonstruktion des Kirchenbaues unmöglich ist. In den Überresten prägt sich nur die Grundrissgestaltung aus, die erkennen lässt, dass an der Stelle zwei Kirchen gestanden haben: eine ursprüngliche kleinere Kirche und eine aus ihr erweiterte grössere. Die Form des Chors der älteren Kirche ist unbekannt, da ihr Sockel verschwunden ist, aber es ist sehr wahrscheinlich, dass er gemäss dem folgenden

Baustadium der Kirche schmärer als das Langhaus gewesen ist. Der älteste Chor ist durch Zweierlei gekennzeichnet: durch das aus Backstein erbaute Altarfundament (Abb. 6) und das vor diesem gelegene gemauerte Grab, zweifellos ein Bischofsgrab, welche beide genau in der Mittelachse der Kirche liegen. Jene älteste Kirche wurde dadurch erweitert, dass das Langhaus nach Norden verbreitert wurde, wobei der nördliche Steinsockel der früheren Kirche innerhalb des Sockels der neuen zu liegen kam. Mit der so erweiterten Kirche ist der Grund des an ihrem Ostende gelegenen steinernen Chores in durchaus normalem Verhältnis verbunden, so dass sie am natürlichsten gleichzeitig mit der Erweiterung entstanden ist. In der Mitte des neuen steinernen Chores liegt wieder ein aus Backstein gemauertes Bischofsgrab, aber in den Bauresten des Chores ist kein festsitzender Backstein angetroffen, so dass der Chorbau höchstwahrscheinlich ganz aus Feldstein errichtet gewesen ist. Die Kirche von Koroinen war den grössten Teil des 13. Jahrhunderts Dom- und Bischofskirche, im Jahre 1286 wurde noch der Bischof Catillus hier beigesetzt. In ihrer ältesten Ausführung reicht die Kirche in das ausgehende 12. Jahrhundert zurück, und ihre Erweiterung sowie die Erbauung des zu ihr gehörenden steinernen Chores gehen im folgenden Jahrhundert vor sich, wie wir weiter sehen werden.¹

¹ Nach Professor J. Rinne, der seinerzeit (1901—1902) an der Stelle Ausgrabungen vorgenommen hat, »*Turun Tuomiokirkko keskiaikana* (Der Dom zu Turku im Mittelalter), 1941,

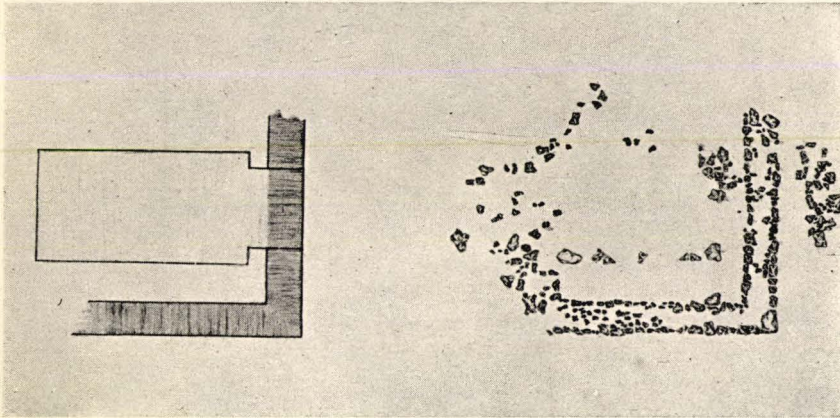

Abb. 7. Überreste und Rekonstruktion des Grundrisses der Holzkirche und der angefangenen Steinkirche zu Liikistö.

Die andere der allerältesten Holzkirchenstätten ist Liikistö im Kirchspiel Ulvila in der Landschaft Satakunta. Liikistö ist die Vorgängerin der mittelalterlichen Stadt Ulfsby (Ulvila) und ist an der Mündung des Kumo- flusses weiter flussaufwärts gelegen; später ist sie völlig vergessen. Bei den Ausgrabungen ist ein mittelalterlicher Friedhof, der bei der Kirche gelegen war, aufgedeckt worden. Von der an der Stelle vorhanden gewesenen ersten Kirche ist ein Teil des Sockels übriggeblieben, aus dem sich schliessen lässt, dass die älteste Kirche des Ortes eine kleine Holzkirche mit schmalerem und geradegeschlossenem Chor gewesen ist (Abb. 7). Das Gebäude ist nach Mass- gabe des Sockels ein gezimmerter Blockbau gewesen, wie er also auch nach dem Beispiel der Kirche von Koroinen als älteste Konstruktion der Holzkirchen

habe die Bischofskirche von Korois drei Baustadien durchgemacht: 1) eine kleine rechteckige Holzkirche, 2) eine erweiterte Holzkirche 3) ein mit dieser verbundener steinerner Chor. Zu- gleich hat er das Aussehen der Kirche in den verschiedenen Baustadien kühn rekonstruiert. So hätte zu der ältesten Kirche ein nach Art der norwegischen Kirchen offener Vorraum oder Schutzdach gehört. Die zweite Kirche, die ebenfalls vielleicht schon in das 12. Jahrhundert zu verlegen sei, hat er sich vorgestellt als eine eigenartige Basilika, der südseits ein von Gebäuden umgebener geschlossener Hof nebst Kreuzgängen derart angegliedert gewesen wäre, dass seine der Kirche zugewandte Seite das südliche Seitenschiff der Basilika gebildet hätte. Der Steinchor hätte sich in ähnlicher Weise wie die Chortürme in Sigtuna und im alten Upp- sala zu einem Turm erhoben. Das Fundament des Altars der ältesten Kirche hält er für den Rest einer Backsteindiele und stellt dar, dieser wie auch das vor ihm gelegene Bischofsgrab gehöre in die Zeit nach der Erweiterung der Kirche.

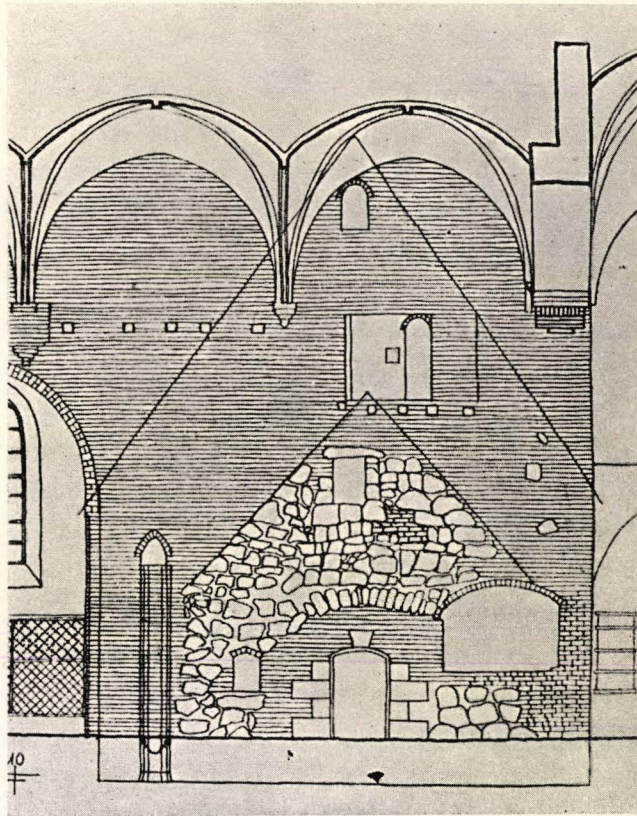

Abb. 8. Südgiebel der Sakristei in der Nordwand der Domkirche zu Åbo.
Die feldsteinernen Teile gehören zu der ältesten Sakristei. Nach Rinne.

Finnlands zu gelten hat. Die kleine Holzkirche mag auf Grund der an der Stelle gemachten ältesten Gegenstandsfunde, die aus dem beginnenden 13. Jahrhundert stammen, zu datieren sein. In Liikistö finden sich auch andere Bauschichten, und zwar in ihrer Eigenart besonders interessante. Ausserhalb der Holzkirche kamen bei der Ausgrabungen Steinfundamente zum Vorschein, aber sonderbarerweise nur unvollständige. Die Fundamente waren für eine rechteckige Kirche vorgesehen und nur für die Ostwand sowie für einen Teil der Südwand fertiggestellt, was beweist, dass die Arbeit unterbrochen worden war. Dasselbe zeigen auch recht überzeugend die unbenutzt gebliebenen Steinmaterialhaufen. Zum Glück erhält die Sache durch Urkundenbelege ihre Erklärung. Im J. 1311 erlässt Bischof Ragwald die Bestim-

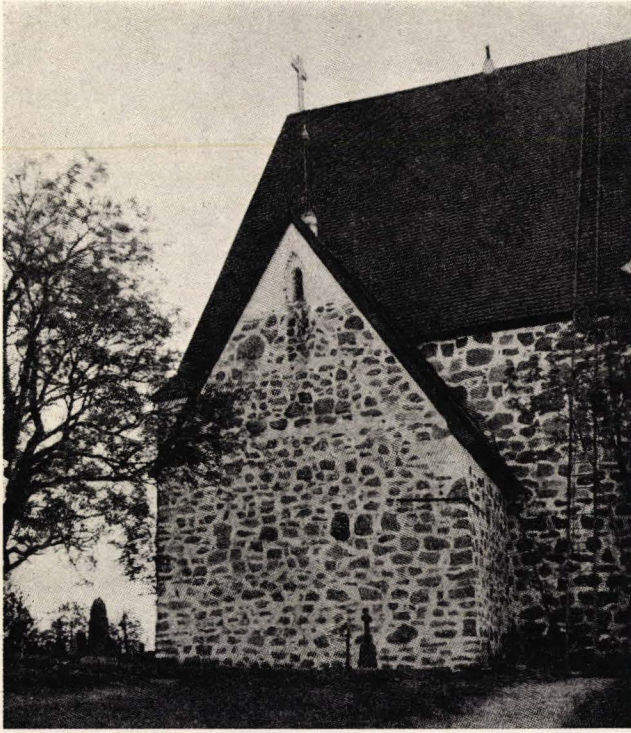

Abb. 9. Sakristei der Kirche zu Mynämäki.

mung, eine Steinkirche in Liikistö zu erbauen, und im J. 1332 gibt Bischof Benedictus dieselbe Verfügung. Die Zeitbestimmungen liegen zu nahe beieinander, als dass beide Erlässe in derselben Gemeinde hätten durchgeführt werden können. Im J. 1311 begann man den Bau der Steinkirche an der alten Stelle in Liikistö, führt ihn aber nicht fort, weil wegen der Verseitung der Flussmündung das ganze Besiedlungszentrum flussabwärts verlegt wurde. Dort erbaute man die neue Kirche nach dem Erlass des Bischofs Benedictus vom J. 1332, sie war fertig schon 1350, als der Friedhof eingeweiht wurde. Die Kirche wurde dem heiligen Olof gewidmet, woher die Stätte und Stadt den neuen Namen Ulsby erhielten. Die Grundmauer der ersten Steinkirche in Liikistö gehört zu den frühesten Erscheinungen der Steinarchitektur Finnlands, und sie stellt der Form nach einen fertigen Typ, den rechteckigen Saal, dar, der also vom Beginn des Jahrhunderts an in Finnland der einzige Typ wird.

Der Chor der Kirche von Koroinen bildet den ersten Anfang der kirchlichen Steinarchitektur in Finnland. Wie schon gesagt, ist kein Backsteinmaterial erhalten, so dass es sich um ein Feldsteingebäude handelt, das allem Anschein nach nicht überwölbt gewesen ist. Über ein solches Gebäude ist nicht viel zu sagen, es hat sich wahrscheinlich als bescheidener Beitrag an die Feldsteinarchitektur des schwedischen Festlandes angeschlossen. Ein Denkmal dieser Steinarchitektur ist nicht nur der Chor von Koroinen, ihr können sicher auch andere frühere Überreste angereicht werden. Solche sind bei der heutigen Domkirche von Åbo die allerfrüheste Sakristei, von der die Südwand im Wandmauerwerk der heutigen Sakristei und der Grundmauer als Überrest erhalten sind (Abb. 8). Die Sakristei ist mit einer Holzkirche verbunden gewesen, zu ihr gehörige Backsteinreste sind mit Bestimmtheit nicht angetroffen worden, und die Wandmauerung besteht aus Naturstein. Zweifellos fällt in dieselbe Bauperiode auch die zu der heutigen Kirche von Mynämäki (Virmo) gehörige Sakristei in ihrer ursprünglichen, unerhöhten Form (Abb. 9). Die gegenwärtige Kirche mit ihrer überwölbten Sakristei gehört schon einer so frühen Bauperiode an, dass die vorhergehende Stufe, die durch die niedrigere Sakristei vertreten ist, der allerältesten Steinarchitektur zuzuzählen ist. Die frühere Innendecke ist auch hier unbekannt, und über das Backsteinmaterial gibt es keine Angaben. Überreste dieser älteren Steinarchitektur können auch anderswo in der Landschaft Eigentlich-Finnland anzutreffen sein, z.B. mit grosser Wahrscheinlichkeit in Vehmaa (Vemo), wo die heutige Kirche ebenso alt ist und die komplizierte Konstruktion der Kirche ziemlich offen von älteren Bauteilen spricht. Es wäre dies auch sehr natürlich, da die bisherige Forschung danach strebt, die früheste Einführung des Christentums auf das alte Kaland, dessen Mittelpunkt gerade Vehmaa war, zu konzentrieren.

Wie schon angeführt, ist über diese älteste Steinarchitektur nicht viel zu sagen. Sie ist reine Feldsteinmauerung gewesen, ohne architektonische Details. Das Ziegelmaterial fehlt, als Innendecke hat ein Gewölbe aus Naturstein oder am wahrscheinlichsten nur ein Holzdach gedient. Der Anfang der kirchlichen Steinarchitektur Finnlands ist demnach wirklich dem Charakter des typischen nordischen Peripherielandes entsprechend.

Dem Beginn der kirchlichen Steinarchitektur Finnlands ist auch eine andere Bauperiode der Landkirchen Eigentlich-Finnlands zuzuzählen. Zwi-

schen dieser und der frühesten Steinarchitektur liegt zwar ein merkbarer Zeitunterschied und deren Genesis ist anderen Charakters. Doch stehen beide Perioden in ihren Ergebnissen einander nahe, was naturgemäss durch gleichartige Bedingungen und Verhältnisse verursacht ist. Erzeugnisse dieser Periode sind zahlreiche kleine und bescheidene Feldsteinsakristeien, als deren Neuheit das Backsteinmaterial in den Gewölben und den Pfosten der Öffnungen und die ganz primitiven Profilausbildungen auftreten. Ihre Entstehungszeit liegt im Ausgang des 13. Jahrhunderts sowie im Beginn des folgenden, und sie entfallen hauptsächlich auf Eigentlich-Finnland, die Umgebung von Åbo, nur einige wenige liegen ausserhalb des Gebietes der Provinz. Als Impuls haben der Dom von Åbo und die ihr verbundene Kirche von Nousiainen (Nousis) sowie Mynämäki und Vehmaa als spätere Stufen gedient. Die Erbauung der Domkirche von Åbo im ausgehenden 13. Jahrhundert ist ein gewaltiger Versuch, der die eigentliche Steinkirchenarchitektur als fortgesetzte und lebendige Erscheinung einleitet, gleichzeitig aber eine allzu grosse Kraftanstrengung, deren Fortsetzung sich nach drei späteren bedeutenderen Denkmälern in ihren Leistungen bald auf bescheidene Sakristeigebäude herabmindert. Der Dom wird mit einer geräumigen Feldsteinsakristei begonnen, sie bekommt ein zeitgemässes Backsteingewölbe, der Bau wird fortgesetzt mit dem Chor, einem fünfseitigen Polygon (s. Seite 36 u. f.). Das Backsteinmaterial des Chores ist in seinen Profilformen das reichste und mannigfaltigste, das in Finnland anzutreffen ist. Damit befindet man sich in der Gotik, im Bereich der Backsteinarchitektur, und das Langhaus des Doms wird im Geiste des neuen Baumaterials verwirklicht, aber in der Konstruktion sehr vereinfacht. Die Bischof-Henrik-Gedächtniskirche in Nousiainen ist die treue Begleiterin des Sakristei- und Chorstadiums der Domkirche, aber das Material wird in überwiegender Masse Feldstein. Die gewaltige Kirche von Mynämäki wird völlig mit Feldstein überzogen, bekommt aber ein mustergültiges, wenn auch in den Details einfaches gotisches Backsteingewölbe. Die Schwesterkirche von Mynämäki, die Kirche von Vehmaa, bleibt mit einer Holzdecke überdeckt, und damit endigt diese erste Krafterprobung der kirchlichen Architektur Finnlands, die schon der Gotik angehört. In ihrem Kielwasser entstehen die kleinen Sakristeigebäude, die man trotz der nahen Beziehungen zu ihren erwähnten mächtigen Zeitgenossen gern als eigene typische Gruppe, als Anfänge der Kirchenarchitektur, behandelt.

Abb. 10. Sakristei der Kirche zu Maaria.

Wie gesagt, entfallen die kleinen Sakristeigebäude der genannten Bauperiode hauptsächlich auf Eigentlich-Finnland, wo manches damalige Kirchspiel für seine Kirche eine Steinsakristei erhielt. Eine Reihe von Sakristeien setzt in allernächster Umgebung des Domes zu Åbo ein. Solche erscheinen in Maaria (S. Marie), Raisio (Reso), Lieto (Lundo), Lemu (Lemo), Masku und Rusko sowie auch an der Peripherie der Provinz in Taivassalo (Tövsala), Pargas (Parainen) und auf der anderen Seite in Sauvo (Sagu), Perniö (Bjernå) und Kimito (Kemiö), um von dort in die westlichen Teile von der Landschaft Nyland nach Tenala (Tenhola) vorzudringen. Der Sakristeibau ist von folgendem Typ: ein aus Feldstein gemauertes Gebäude ohne Giebelverzierung. Das Betonen der Höhe der Wandmauern lässt das Gebäude häufig wohlgeschaffen erscheinen, was durch die Gleichmässigkeit der Wandfläche und die Sorgfalt der Mauerung in geeigneter Weise gesteigert wird. Zur Wandmauerung sind verhältnismässig grosse Steine verwandt worden, und die Steinschichten sind mehr oder weniger unregelmässig (Abb. 10). Die Haupt-

form der Wölbung ist ein schönes regelmässiges, einen Ziegel starkes Tonnengewölbe (Abb. 11), als Parallellform tritt in zwei Fällen ein Kreuzgewölbe auf, dessen Rippe einen halben Ziegel breit und vollkantig ist. Bei grösseren Sakristeien findet sich als besondere Eigenart im Südgiebel eine nach dem Bodenraum führende, verhältnismässig geräumige Öffnung (Abb. 12), die wie beim Dom zu Åbo, den Kirchen von Nouisainen, Mynämäki und Vehmaa dazu dient, zu bestimmtem Zweck nach der Kirche hin geöffnet zu werden, und ein besonderes Kennzeichen dieser Gruppe bildet. Die Türöffnungen sind höchstens einfach rechtwinklig profiliert, und als Fenstertyp tritt ein

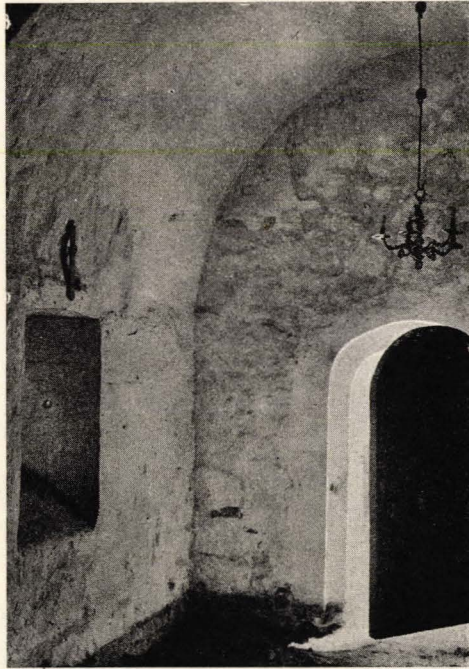

Abb. 11. Sakristei der Kirche zu Lemu.

einfaches Rechteck auf, das ein Quadrat oder ein höheres Rechteck mit stark sich verbreiternden Innenposten darstellt (Abb. 11). Die Grösse des Mauerziegels ist durchgehend dieselbe — nur in Tenala ist er grösser — durch welche Erscheinung die betreffenden Gebäude ziemlich eindeutig in dieselbe Periode verwiesen werden, denn dieser Ziegel ($27 \times 13 \times 9$) scheint der Standardziegel der Bauperiode gewesen und dann nicht mehr benutzt worden zu sein.

Schriftliche Belege für die Erbauung der Sakristeien sind nicht erhalten, aber bei mancher Kirche spricht das gleichzeitige Inventar für die Erbauungszeit, und die offensichtliche Verwandtschaft der Sakristeien mit den Langhausgebäuden der Gruppe legt durch die Zeitangaben für diese die Entstehungszeit jener fest. Die Bauzeit der Sakristeigruppe setzt sich zu Beginn des 14. Jahrhunderts fort, reicht aber nach allem zu schliessen nicht in sein zweites Jahrzehnt, als schon in diesen Gegenden eine neue Zeit des Kirchenbaues einsetzt und die älteren Sakristeien durchweg an die aus Stein aufgeführten Langhäuser mit ihren neuen architektonischen Zügen und Eigenschaften angeschlossen werden.

Abb. 12. Öffnung im Südgiebel der Sakristei zu Mynämäki. Nach C. Lindberg.

Die Entwicklung der kirchlichen Architektur in Eigentlich-Finnland im 13. Jahrhundert ist sehr charakteristisch. Die Steinarchitektur gewinnt langsam, Schritt für Schritt an Boden, in welcher Beziehung sie typisch ist für das Bekehrungsgebiet, als welches Eigentlich-Finnland nach allem zu schliessen verhältnismässig lange unter dem Druck der umliegenden Gegenden bleibt. Erst das Unterwerfen der Tawasten leistet auch der Bautätigkeit bessere Gewähr, und die Folge ist denn auch am Ende des Jahrhunderts in Eigentlich-Finnland das erste Vordringen der Steinarchitektur, die sich qualitativ auf verhältnismässig wenig beschränkt, quantitativ aber an Bo-

den gewinnt und gleichzeitig die Entwicklungsform der mittelalterlichen Steinarchitektur Finnlands bestimmt. Die Landkirche entsteht nicht einmal als fertiges Gebäude, ihre erste Etappe ist die Sakristei, an die das eigentliche Langhaus anwächst. Als nach der Sakristeiperiode von Eigentlich-Finnland sich das Bauen fortsetzt, hat der Kirchenbau schon eine gefestigte Form angenommen, die in Finnland zu einem herrschenden und bestimmten Schema wird. So wiederholen sich durch das ganze Mittelalter hindurch in den Hauptzügen die alten Entwicklungsstufen: Sakristei, Langhaus und Vorhalle. So entstehen auch die Kirchen von Satakunta und die meisten Kirchen der Landschaft Tawastland und wie nach derselben Form gegossen erscheinen auch die Kirchen von Nyland. Doch haben die Untersuchungen der jüngsten Zeit in der Kirchenarchitektur von Nyland ganz Neues aufgedeckt: eine noch frühere Baustufe der Steinkirche, die unter den Verhältnissen Finnlands ebenso überraschend wie interessant erscheint.

Die Kirche, bei deren Erforschung eine frühere Baustufe aufgedeckt wurde, war die Kirche von Ingå (Inkoo) in Westnyland. Sie ist in ihrer

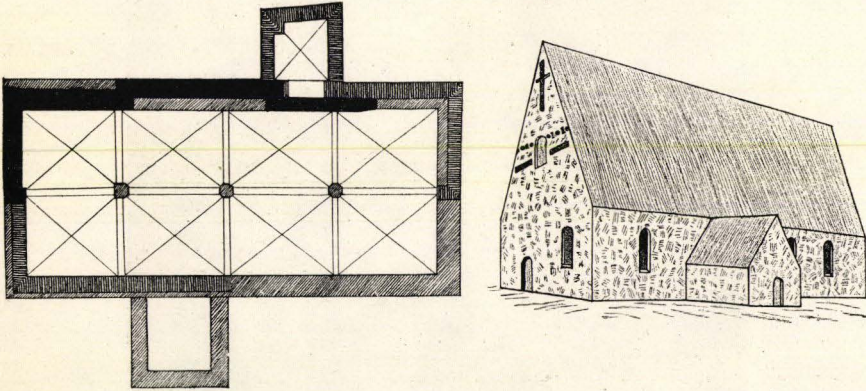

Abb. 13. Die Kirche von Ingå.

gegenwärtigen Gestalt eine im Grundriss rechteckige Kirche, mit der die Sakristei und die jetzt abgerissene Vorhalle an ihren üblichen Stellen verbunden gewesen sind (Abb. 13). Eigenarten der Kirche sind die zweischiffige Einteilung und die Giebelverzierung, die von dem in Nyland gebräuchlichen Schema abweicht und an die der Kirchen von Tawastland als deutliches Zeichen für deren zuletzt eingetretene späte Bauperiode erinnert. Die sonderbaren Überreste, die vertikalen Nähte und die Verengungen in den Mauern an der Nord- und Westwand der Kirche haben Beachtung gefunden und zu verschiedenartigen Erörterungen über die frühere Form der Kirche Anlass gegeben. Die in letzter Zeit ausgeführten Grabungen haben zusammen mit sonstiger Untersuchung als Resultat folgendes gebracht:

Die Kirche hat durch drei verschiedene Bauperioden ihre endgültige Gestalt erhalten. Am interessantesten und insbesondere in den Bereich

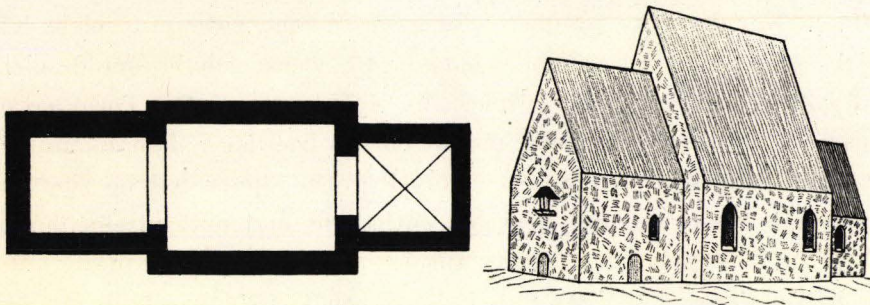

Abb. 14. Die erste Kirche von Ingå.

Abb. 15. Ostwand der Kirche von Kyrklätt mit der Nordostecke des schmalen alten Chores.

dieser Darstellung gehörend ist die erste Form der Kirche (Abb. 14). In jener Gestalt ist die Kirche ein einmalig geplanter und fertiggestellter Bau. Sie hat drei Teile umfasst: das Langhaus, das einschiffig gewesen ist, den geradegeschlossenen Chor, schmaler als das Langhaus und durch einen auf Wandpilaster erbauten Triumphbogen vom Langhaus getrennt, und den am Westende der Kirche gewesenen Turm, etwas schmaler als das Langhaus und in seinen unteren Teil durch einen breiten Bogen nach dem Kirchenraum hin geöffnet. Nur der Chor ist überwölbt gewesen, und zwar mit einem Kreuzgewölbe aus Ziegel. Das Langhaus hat eine Holzdecke gehabt, und desgleichen ist die Zwischenbrücke des Turmes aus Holz gewesen. Der Turm hat einen niedrigen Halbturm dargestellt und ist ebenso wie das Langhaus mit einem Satteldach ausgestattet gewesen. Die Überreste dieser Kirche sind in der Nord- und Westwand der heutigen enthalten, und an Einzelheiten übrig sind die im Westgiebel des Turmes angelegte und jetzt zugemauerte Öffnung und ein Teil der in die Westwand eingelassenen Tür, die später in ein Fenster umgearbeitet worden ist. Das Verschwinden der Details erschwert in erheb-

Abb. 16. Südwand des Chores der Kirche von Kyrklätt.

lichem Masse die genauere Datierung der Kirchenerbauung. Ihrem Typus nach gehört die Kirche zweifellos dem 13. Jahrhundert an. Das Kreuzgewölbe aus Ziegel im Chor gibt Anlass zu einer Datierung auf das Ende des Jahrhunderts. Die Türöffnung des Turmes ist nach Massgabe ihrer erhaltenen Überreste ebenfalls ein Beleg für dieselbe Annahme. Das Pfostenprofil ist einfach rechteckig gewesen. Die Türöffnung mit rundem Bogen hat jedoch eine so entwickelte Form dargestellt, dass sie am ehesten in der zweiten Hälfte des Jahrhunderts unterzubringen ist.

Eine andere Kirche, die eine ganz gleiche frühe Baustufe wie die Kirche von Ingå darstellt, ist das in deren Nachbarschaft gelegene Gotteshaus von Kyrklätt (Kirkkonummi). Diese ist bisher ganz unerforscht, und sie hat mancherlei gewaltsame Formwandlungen durchgemacht, um in ihrer jetzigen Gestalt eine Kreuzkirche darzustellen, die von der ältesten Kirche Teile im

Abb. 17. Ingå. Kleinsteinige regelmässige Steinmauerung auf dem Dachboden.

Ost- und Westkreuz bewahrt hat. Der östliche Kreuzarm ist vielsagend. Mühelos erkennt man den in ihn eingehenden ursprünglichen Chor, der schmaler und geradegeschlossen gewesen ist (Abb. 15). Die Urkundenbelege wissen

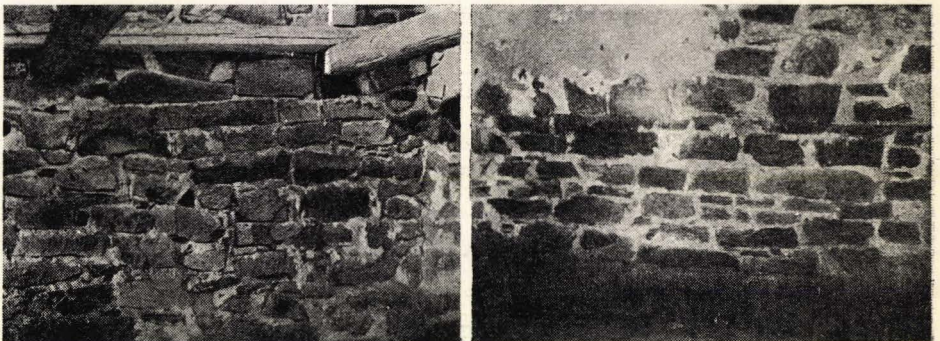

Abb. 18. Steinverband in Jomala (links) und Sund (rechts).

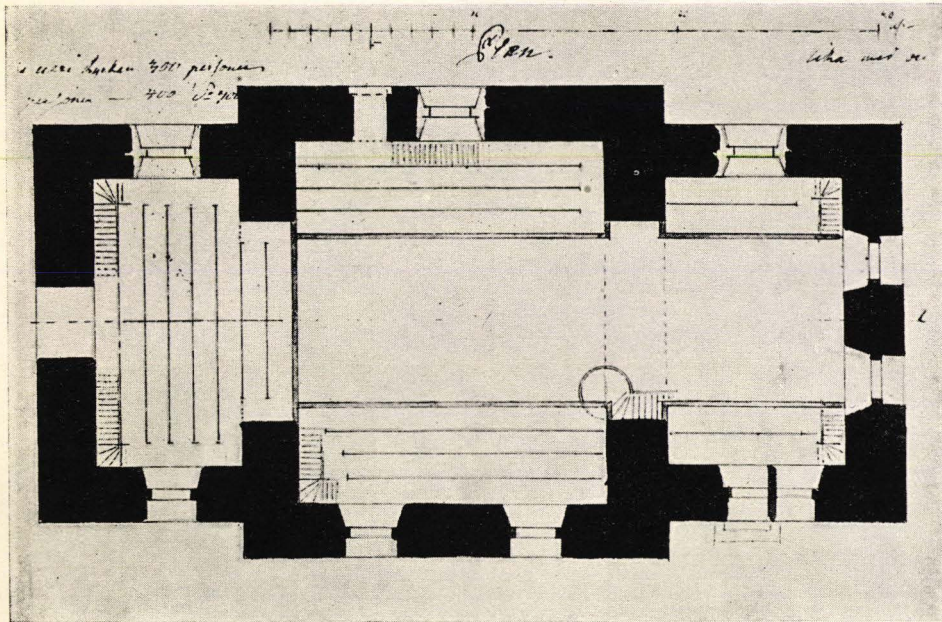

Abb. 19. Die Kirche von Jomala vor dem Umbau.

über die frühere Ausgestaltung der Kirche zu berichten, dass der Chor überwölbt und das Langhaus mit Holz überdeckt gewesen ist, also in ganz derselben Weise wie in Ingå. In dem alten Chortheil sind — wenn auch zugemauert — die Chortür und nebenan ein Fenster erhalten, die beide sehr archaisch wirken (Abb. 16). Die Türöffnung mit den Pfosten aus Feldstein wirkt geradezu romanisch. Das Fenster, ebenfalls ohne Ziegel, hat einen Rundbogen, ist aber verhältnismässig hoch. Auf Grund dieser Einzelheiten ist die Bauzeit der ersten Kirche von Kyrkslätt früher als die von Ingå anzusetzen, und man wird nicht sehr fehlgehen, wenn man die Bauzeit von Kyrkslätt in die Mitte des 13. Jahrhunderts verlegt.

In den ältesten Teilen dieser Kirchen ist die Steinlegung der Wandmauern beachtenswert. Sie ist kleinsteinig und dichtsäumig und tritt besonders in der Innenfläche der Wandmauern, wie sie z.B. auf dem Dachboden der Kirche von Ingå ohne Verputzung zu sehen ist, sehr typisch auf (Abb. 17). Die Steine sind länglich, ja sogar viereckig und die Mauerung ist deutlich geschichtet. Diese eigenartige Mauerungsweise kann nicht als zufällige Erscheinung gelten, denn sie hat auch anderswo Vergleichspunkte. Eine ähnliche Stein-

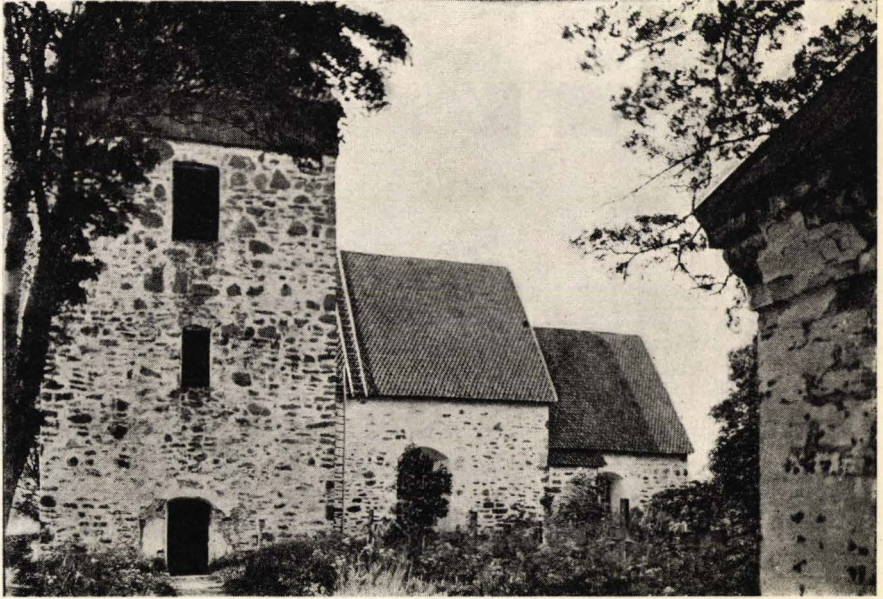

Abb. 20. Die Kirche von Hammarland. Der Turm ist später angebaut.

legung ist auf Åland anzutreffen in den Kirchen, in denen der Einfluss der gotländischen Architektur zu erkennen ist (Abb. 18). Eine ähnliche Mauerungsart kommt in den ältesten Teilen des Schlosses Åbo vor, die auch andere gotländische Eigenschaften aufweisen. Da der gotländische Einfluss in den Kirchen von Ingå und Kyrklätt gar nicht gleicherweise unmittelbar hervortritt wie in den obengenannten Gebäuden, ist es am natürlichsten anzunehmen, dass jene den Einfluss mittelbar aufgenommen haben, d.h. aus Gegenden, in die sich der Einfluss der gotländischen Architektur erstreckt hat, und solche Gegenden, die in dieser Beziehung in Frage kommen können, sind vor allem das östliche Mittelschweden (Uppland), wo der gotländische Einfluss gegen Ende des 13. Jahrhunderts am merklichsten ist und wo ein einschiffiger Kirchentyp mit schmalerem und niedrigerem Chor, ja sogar mit Turm auftritt.

Das Erscheinen der Steinarchitektur in Nyland ist von andersartigem Charakter als in Eigentlich-Finnland. Sie dringt nicht allmählich und schrittweise, sondern vollendet und einheitlich ein. In dieser Beziehung trägt Nyland nicht den Charakter des Bekehrungsgebietes. Man weiss, dass Nyland, abge-

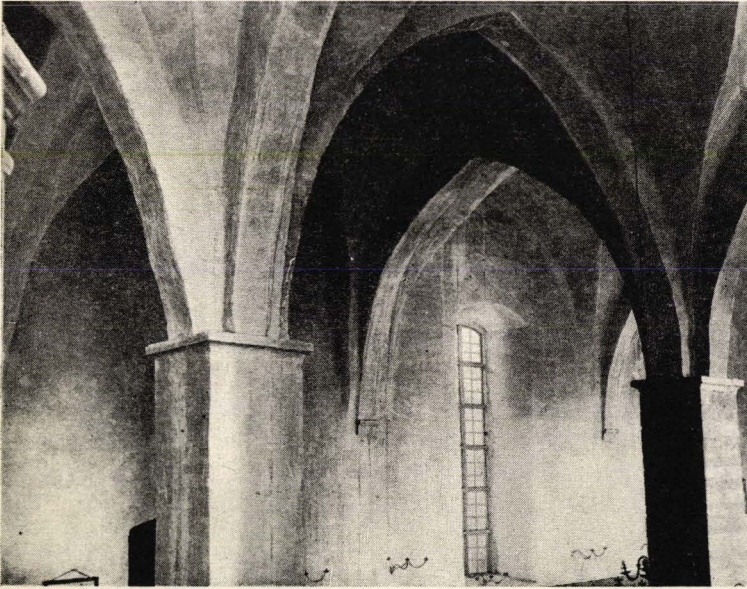

Abb. 21. Pfeiler und Gewölbe der Kirche von Sund.

sehen von den westlichen Teilen, in vorgeschichtlicher Zeit unbewohntes, von den Tawasten gebrauchtes Nutzniessungsgebiet gewesen ist. Wenn es dann besiedelt wird, erhält es seine Bewohner aus Schweden, und dies tritt ja verhältnismässig spät, im Verlaufe des 13. Jahrhunderts, ein. Die Schweden kamen¹ als Christen nach Nyland und brachten gleich ihren eigenen fertigen Kirchentypus mit. Vorläufig lässt sich hypothetisch der Gedanke darstellen, dass die Einwanderung der Schweden in Nyland um die Mitte des 13. Jahrhunderts vor sich ging, also um die Zeit von Birger Jarls Kreuzzug, und dass die Heimat der Neusiedler an der Ostküste Schwedens lag. Die bei der Kirche von Ingå erlangten Forschungsergebnisse geben Anlass, den übrigen Kirchen von Nyland besondere Aufmerksamkeit zuzuwenden, denn ebenso wie in Kyrkslätt tragen auch die anderen Kirchen Anzeichen dessen, dass sie frühe Bauschichten aufweisen, durch deren Untersuchung die Frage ihre endgültige Beantwortung finden kann.

Die Kirchenarchitektur von Åland ist im grossen ganzen eine umfassende Sonderfrage und vorläufig wenig erforscht. Die Besprechung der frühesten Kirchenarchitektur ist demzufolge hier auf einige Worte zu beschränken.

Abb. 22. Kirche von Eckerö.

Die Holzarchitektur von Åland, gewiss auch hier die früheste Stufe, ist vorläufig unbekannt, und es hat den Anschein, wie wenn sie, einmal verschwunden, auch völlig unbekannt bleiben wird. Die Steinarchitektur wird im 13. Jahrhundert eingeführt, und sie erscheint in fertigen Kirchengebäuden, wodurch bezeugt wird, dass das Land schon lange dem Christentum unterworfen gewesen ist. Die Steinarchitektur von Åland hat ihren Ursprung zum grössten Teil auf Gotland. Die Kirche von Jomala in ihrer ursprünglichen Form, zu der ein quadratisches Langhaus mit einem schmäleren, geradegeschlossenen Chor und der Westturm gehört, ist gewissermassen eine aus åländischem Granit erbaute gotländische Kirche (Abb. 19). Dasselbe lässt sich auch noch über die ursprünglich turmlose Kirche von Hammarland (Abb. 20) aussagen, während die Kirche von Sund (Abb. 21) ein von einem

Abb. 23. Kirche von Finström.

gotländischen Meister nach finnisch-festländischer Manier erbautes Gotteshaus ist. Die Überwölbung der Kirchen, ihr Kalksteinsmaterial und ihre Detaillierung sprechen über ihren Ursprung eine deutliche Sprache. Daneben aber erscheint auf Åland gleichzeitig ein anderer Typ, der in erster Linie in den Kirchen von Saltvik und Eckerö (Abb. 22) vertreten ist. Während jene (vgl. Abb. 12) eine Wandmauerung aus kleinen Steinen aufweist und nach regelmässigen Schichten strebt, sind bei dieser die Wände aus grossen unsortierten Feldsteinen mit weiten verkeilten Fugen und ohne Bemühen um eine regelmässige Schichtung aufgeführt. Åland bildet hinsichtlich seiner Architektur eine eigene Provinz, in der auch später die Tradition der Anfangszeiten stark zu spüren ist. Diese Architektur verkörpert sich in der späteren Kirche von Finström, in der altes Erbe und neue Einflüsse von Schweden her zu einer eigenartigen Konstruktion sich vereinigen (Abb. 23). Die früheste Entstehungszeit der Steinarchitektur fällt in die zweite Hälfte des 13. Jahr-

hundreds, also in die Zeit, als auf Gotland anscheinend eine Baupause eingetreten war und die Meister von dort in andere Gegenden gezogen sein können.

Der Beginn der kirchlichen Architektur in Finnland nimmt also eine verhältnismässig anspruchslose Form an. Den Nachbarländern gegenüber schreitet Finnland hinterher und in viel langsamerem Tempo. Finnland ist ein jenseits des Meeres gelegenes Hinterland, in dem die von aussen kommenden Einflüsse die einfachste Gestalt annehmen. Mit der kirchlichen Architektur des baltischen Nordens ist die früheste Architektur Finnlands als eine Art entwicklungsvervollständigender Nebenzug verbunden. Die Aufgabe der Forschung ist es nicht, nach bedeutenden Funden zu streben, vielmehr kommt es auf eine Klärung der Verhältnisse an. Und in dieser Beziehung hat gerade die Erforschung der älteren Kirchenarchitektur Finnlands noch eine bedeutende Aufgabe, deren Ergebnisse in weiterer Erstreckung Verhältnisse und Beziehungen mit den anderen Ländern zu beleuchten vermögen.

Die mittelalterliche Kirchenarchitektur in Finnland.

II

FINNLÄNDISCHE GOTIK I.

Der Dom zu Åbo und die Kirchen der Doppelfenstergruppe.

In meinem Vortrag über die »Anfänge der Kirchenarchitektur Finnlands« habe ich bemerkt, diese Anfangsstufe sei von so bescheidener Beschaffenheit, dass die Bemühungen um stilistische Analysen recht geringe Ergebnisse herbeiführen. Die zeitlich mögliche romanische Architektur ist mit der ältesten Holzarchitektur untergegangen, und die früheste Steinarchitektur — ich meine damit vorwiegend die erste Bauperiode von Nyland — umfasst gewissermassen nur Überreste und Erinnerungen an den romanischen Stil. Die Kirchen von Åland vermögen zwar ein deutliches Bild von der Übergangszeit zur Gotik zu vermitteln, aber die Anfänge der Steinarchitektur in Eigentlich-Finnland sind zum Teil verschwunden und ausserdem in ihren Ergebnissen so bescheiden, dass eine nähere stilistische Analyse an ihnen nicht unternommen werden kann. Wenn in der Domkirche zu Åbo die eigentliche grosse Bautätigkeit beginnt, steht man schon voll in der Gotik, die nach kurzer Frühzeit sich zur Hochgotik wandelt. Sie spiegelt in den verschiedenen Zeiten ihre einzelnen Stufen in jener anspruchslosen Form wider wie sie innerhalb der Grenzen des von der Landkirchenarchitektur Finnlands aufgewiesenen Schematismus eben möglich ist.

Die Domkirche zu Åbo (Abb. 24) wurde in den Jahren 1922—30 wiederhergestellt und erforscht. Leider ist ihre Baugeschichte nicht veröffentlicht worden,¹ aber der Leiter der Untersuchungen, Professor Rinne, hat in mehreren

¹ Nach der Ausarbeitung dieses Vortrages hat Professor J. Rinne die grosse Arbeit *Turun Tuomiokirkko keskiaikana I.* 1941, veröffentlicht.

Abb. 24. Dom zu Åbo.

kleineren Veröffentlichungen seine Auffassung über die Bauphasen und die architektonische Entwicklung der Domkirche dargelegt. Nach ihm finden sich die Entstehungsworte zur Domkirche in Papst Gregorius' IX. Schreiben von 1229. Zuvor stand an der Stelle der Domkirche eine Holzkirche nebst mit ihr verbundener Steinsakristei. Die Bauarbeit geht langsam vorwärts, und als die Kirche in ihrer ersten Form um die Mitte des Jahrhunderts ihren Abschluss gefunden hat, ist sie ein rechteckiges, völlig aus Feldsteinen aufgeführtes Gebäude, dessen Chorwand gerade ist und dessen einziger Zusatzbau die an der Nordseite gelegene Sakristei, grösser als die frühere Steinsakristei, ist. Die Kirche hat damals eine hölzerne Innendecke gehabt. In den 1250er Jahren wird sie erweitert durch einen neuen Chor, der in seiner Form ein fünfseitiges Polygon darstellt, und gleichzeitig erhält die Sakristei nach dem Vorbild des Chors ihr Ziegelgewölbe. Die nächste Bauperiode liegt am Ende der 1280er Jahre und setzt sich noch im folgenden Jahrzehnt fort. Die damals getroffene Massnahme ist ihrerseits sehr bedeutsam. Die früheren Feldsteinwandflächen der Kirche werden durch Ziegel ersetzt, wodurch die Tür-

und Fensteröffnungen eine neue Profilierung erhalten. Die Arbeit wird durch Anlage eines Kirchengewölbes fortgesetzt, wobei das Gotteshaus zu einer Hallenkirche wird, deren Gewölbe sich auf viereckige Pfeiler stützen. Als letzte Stufe gehört zu der Kirche der Westturm, für den von Anfang an eine Verzahnung mit der Westwand der Kirche gelassen wurde. Der Turmbau wird im ersten Jahrzehnt des 14. Jahrhunderts durchgeführt, wird aber dann grösser als ursprünglich geplant und in seinem unteren Teil aus Feldstein errichtet. Gleichhältrig sind auch die an der Südseite der Kirche vor den Türen erbauten feldsteinigen Vorhallen, und so war die Domkirche in ihrer ersten Gestalt zu Beginn des 14. Jahrhunderts vollendet.

Die verschiedenen Bauperioden knüpft Rinne an bestimmte Urkundenbelege. Die Erbauung der Kirche beginnt nach 1229; das päpstliche Schreiben dieses Jahres erwähnt nämlich in der Überschrift die Verlegung der Bischofskirche von Rântämäki d.h. Koroinen nach Åbo (a Raenthamäk vsque huc). Den Chorbau und das Überwölben der Sakristei bringt er in Zusammenhang mit Papst Alexanders III. Schreiben vom Jahr 1269 an das Domkapitel zu Åbo; in dieser Urkunde heisst es: *«ecclesia vestra in honorem ipsius virginis est constructa»*. Im Jahre 1292 gewährt Papst Nikolaus IV. Ablass für ein Jahr und 40 Tage *«vt katedralis ecclesia beate Marie Aboensis congruis honoribus frequentetur»*, und anno 1295 (oder 1296) bewilligt Papst Bonifacius VIII. 3 Jahre und 120 Tage Ablass denjenigen, die an bestimmten Festtagen in Åbo in die Domkirche gehen, die *«in honorem beate Marie virginis et sancti Henrici episcopi et martiris fundata et honorifice constructa»* ist. Diese beiden letztgenannten Schreiben sind mit dem Umbau der Wände und mit der Überwölbung der Kirche verbunden. Der Turm und die südlichen Vorhallen folgen in ununterbrochener Fortführung als letzte Stufe der Arbeit.

Die Zeitbestimmungen passen anscheinend zu den dargestellten verschiedenen Bauperioden, soweit man aber den Sachverhalt vom Standpunkt der damaligen Verhältnisse und gewisser baugeschichtlicher Tatsachen näher betrachtet, gibt es Zusammenhänge, die dunkel bleiben und überzeugender Erklärung bedürfen. Die Aufmerksamkeit wendet sich vor allem folgenden Hauptpunkten zu:

I. Nach der Darstellung Professor Rinnes beginnt die zielbewusste Erbauung der Domkirche nach 1229, und um die Mitte des Jahrhunderts ist sie aus Feldstein fertiggestellt, um nach den damaligen Verhältnissen Finnlands

ein in seinen Ausmassen gewaltiges Gebäude darzustellen. In den 1250er Jahren erhält sie einen neuen, in jeder Hinsicht modernen und repräsentativen Chorbau, so dass die Kirche als durchhaus bereit für ihre beabsichtigte Aufgabe zu betrachten sei. Woran liegt es, falls dies richtig ist, dass die alte Holzkirche von Koroinen, in der Bischof Catillus noch i. J. 1286 beigesetzt wird, als Domkirche weiter fortbesteht und die Verlegung der Domkirche nach Åbo erst am Ende des Jahrhunderts oder um 1290 erfolgt.

II. Der rein gotische, fünfseitige Chor mit seiner detailreichen Ziegelausstattung und reichlich profilierten Fensterpfosten wäre in den 1250er Jahren erbaut und würde dadurch in der Architektur der nordischen Länder zu einem aussergewöhnlich frühen Fall.

III. Zu der am Ende des Jahrhunderts ausgeführten grossen Bautätigkeit gehört nach Rinne als wichtiger Teil die Erneuerung der feldsteinigen Kirchenwände mit Ziegeln. Als Motiv gilt weder eine Erweiterung der Kirche noch eine architektonische Änderungsarbeit, vielmehr handle es sich um ein Verfolgen der Mode nach dem Vorbild der schwedischen Ziegelarchitektur, in erster Linie der Domkirche zu Uppsala. Der Sachverhalt ist sehr schwer begreiflich nach dem Geist der mittelalterlichen Architektur, deren Grundsatz es ist, die früheren Gebäudeteile möglichst genau beizubehalten und auszunutzen, und die auch bei anspruchsvollen Gebäuden gern verschiedenes Material gestattet.

Es sei hier bemerkt, dass Papst Gregorius' des IX. Schreiben vom Jahre 1229 über die Verlegung der Domkirche an einen anderen Ort trotz der Überschrift kritisch zu nehmen ist und dass es eine Übersiedlung von Nousiainen nach Koroinen bedeuten kann. Dafür sprechen der Briefinhalt selbst, auf den hier in diesem Zusammenhang nicht eingegangen werden kann, die Entwicklung der Verhältnisse und die alte urkundliche Tradition, die erklärt, die Verlegung der Domkirche von Nousiainen nach Koroinen sei zu Bischof Thomas' Zeit (1220—1240) eingetreten. Doch wenn man auch annähme, dass der erwähnte Brief die Übersiedlung der Domkirche nach Åbo bedeutete, eine Verlegung, die in der Tat sich erst am Ende des Jahrhunderts verwirklicht, so erschiene *der* Gedanke am natürlichsten, dass der ursprüngliche Plan durch den Zwang der Verhältnisse gar nicht durchgeführt wurde, dass er keine unmittelbare Massnahmen verursachte und dass der Gang der Ereignisse sich von selbst entwickelte, indem er schliesslich zu demselben Ergebnis

führte. Auf Grund dieses Gedankens kann die Baugeschichte der Domkirche in ihren Anfängen eine andersartige Interpretation erhalten.

Koroinen geht Åbo voraus, und ihre gegenseitige Beziehung ist so eng, dass sie als örtlich identisch, nur als verschiedene Stufen zu gelten haben. Koroinen, an der Spitze der Landzunge zwischen den Flüssen Aurajoki und Vähäjoki gelegen, wurde seiner geographischen Lage und seiner strategischen Bedeutung wegen schon früh der Mittelpunkt des bekehrten Gebietes, nach dem der ausländische Handel gerichtet war und der seiner Bedeutung wegen ohne weiteres Sitz der kirchlichen Leitung wurde. Er war die erste städtische Niederlassung, deren Entwicklung nach dem Vorbild der übrigen nordischen Handelsstädte verlief. Ganz in der Nähe von Koroinen, an der Stelle der jetzigen Domkirche, Unikankare, entstand eine deutsche Handelskolonie, die von Anfang an organisch zu der Altstadt Koroinen gehörte. Die Deutschen erbauten dort ihre Kirche, die dem Brauch gemäss der Jungfrau Maria geweiht war, anfangs in anscheinend recht anspruchsloser Form, danach wurde sie dem Bedarf entsprechend vergrössert, und es ist meine Auffassung, dass die Kirche, die Papst Alexander III. in seinem Schreiben v. J. 1259 als fertig erbaut zu Ehren der heiligen Jungfrau erwähnt, ohne sie insbesondere als Domkirche zu benennen, die in der Handelskolonie Åbo errichtete Stadtkirche nach einer von ihr durchgemachten Bauzeit bedeutet. Es lässt sich nicht behaupten, dass die Kirche damals schon in Feldsteinform aufgetreten wäre, dafür geben jedenfalls die in der Domkirche zu Åbo angetroffenen Überreste keine genügend überzeugenden Hinweise. Der einzige feldsteinige Teil ist die erhaltene Westwand der alten Sakristei (Abb. 8), die unverkennbar aus Feldsteinen erbaut gewesen ist; aber die zum Vorschein gekommenen Feldsteinfundamente, auf denen die Ziegelkirche zu stehen kam, können ganz natürlich für eine Ziegelkirche gelegt worden sein, ohne überhaupt einen früheren Feldsteinbau vorauszusetzen.

Koroinen wurde eng, und mit der Verseichtung des Flusses strebte die Tendenz von Koroinen nach Åbo, wohin sich der Schwerpunkt allmählich ganz verschob, und als die aus Holz aufgeführte Bischofskirche von Koroinen zu verfallen begann, war es natürlich, dass sie zusammen mit dem Ort aufgegeben wurde. Die Verlegung vollzog sich denn auch wirklich um das Jahr 1290. Wie gesagt, wird Catillus 1286 noch in Koroinen beigesetzt; der 1292 von Papst Nicolaus IV. gewährte Ablass für die St. Marienkirche zu Åbo,

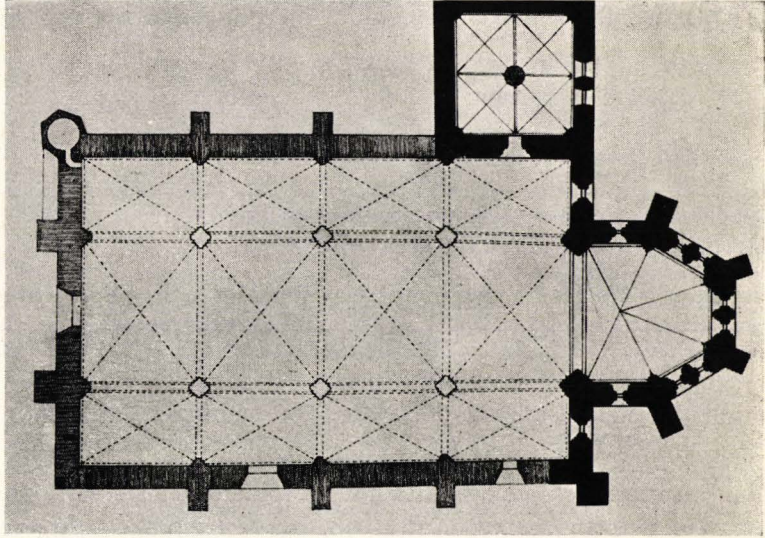

Abb. 25. Grundriss der Domkirche zu Åbo, erste Stufe.

die jetzt zum ersten Male ausdrücklich als Domkirche bezeichnet wird, erweist, dass Bauarbeiten, durch welche die Marienkirche zu Åbo in eine Domkirche verwandelt wird, im Gange sind. Die Erforschung der Domkirche hat erwiesen, dass Sakristei und Polygonchor der ältesten Domkirche hinsichtlich ihrer Ziegelarchitektur zusammengehören, und sie haben auch als die erste Stufe der Bauarbeit zu gelten. Die Sakristei hat aus Feldsteinen bestanden, die von ihr übriggebliebene Westwand bezeugt es deutlich, das Doppelfenster der Ostwand hat Kalksteinumrahmung aufgewiesen, aber das im Chor aufgefundene reichliche und in seinen Details selten vielseitige Ziegelmaterial, das zum Teil deutlich auf die Fensterpostenprofile zurückgeht, gibt vollen Anlass zu der Annahme, dass der Chor ein auf Feldsteinfundament erhöhter Ziegelbau gewesen ist. Der Unterschied im Material spiegelt deutlich den Zeitunterschied wider. Die Bauarbeit begann mit dem Errichten der Sakristei, die gemäss einer alten Tradition aus Feldsteinen hergestellt wurde, doch wurde die Arbeit unmittelbar mit Ziegelmaterial fortgesetzt, das dann ausschliesslicher Baustoff der Kirche wurde. Zu dieser ersten Baustufe der Domkirche gehört auch die Anlage eines Feldsteinfundamentes der Kirche nach einem bestimmten Plan; als aber die Arbeit dann fortgesetzt wurde, trat sowohl in dem Plan als auch in der Arbeitsausführung eine grundsätzliche

Wandlung ein. Den ursprünglichen Plan der Domkirche ersieht man deutlich aus den Ergebnissen der ersten Bauperiode — aus der Sakristei und dem Chor (Abb. 25). Ein besonders wertvolles und anschauliches Zeugnis für den ursprünglichen Entwurf der Kirche ist der Wandpilaster, der in die Wandmauer der Sakristei schon zu deren Erbauungszeit bereits fertig eingemauert wurde und der in seinen Profilen dem Triumphbogenpilaster und dem mit ihm verbundenen Arkadenbogenpilaster der Chorwand ähnlich ist (Abb. 8 links). Die Kirche war dreischiffig entworfen, und zwar durch Einteilung in vier Gewölbejoche, mit welcher Gliederung Sakristei und Chor in ihren Ausmassen völlig verschmelzen; die Form der Mittelschiffsgewölbe wäre ein Quadrat gewesen. Die Profilierung der Wandpilaster setzt unbedingt entsprechende Pfeiler und das mit ihnen übereinstimmende Profil der Bögen voraus, indem sie deutlich erweist, dass man das Langhaus in derselben detailreichen Architektur wie der des Chores durchzuführen gedacht hatte. Die Höhe des Wandpilasters lässt bezweifeln, dass als ursprünglicher Entwurf eine Basilika diente, doch mag die Erwähnung dieser Feststellung an sich genügen.

Als das Langhaus der Kirche auf dem bereits gelegten Fundament errichtet wird, geschieht es jedoch in ganz anderem Geiste, als es begonnen war und als der deutlich erkennbare ursprüngliche Entwurf anstrebt, was alles darauf hinweist, dass es sich um eine bedeutende Bauunterbrechung oder um eine Änderung in der Leitung handelt (Abb. 26). Die Überwölbung der Kirche nimmt eine dem ursprünglichen Entwurf fast entgegengesetzte Form an: das Gewölbesystem wird in sechs Joche eingeteilt, wovon die Folge ist, dass die Gewölbe des Mittelschiffs schmale Rechtecke werden. Die ganze Innenarchitektur wird möglichst puritanisch ausgestaltet: die Pfeiler viereckig, die Arkadenbögen rechtwinklig und das Rippenprofil einfach fünfseitig. Die Fensterprofile fügen sich demselben Schema rechtwinklig ein, und als einzige Abwechslung bleiben die einfach profilierten Kalksteinkonsole der Gewölbe.

Zwischen der Architektur des Chors der Domkirche und derjenigen des Langhauses besteht ein grundsätzlicher Unterschied. Für den Chor sind die reichen Profilformen des Ziegelmaterials kennzeichnend (Abb. 27). Sie sind auch verhältnismässig sichere Anzeichen dafür, welche Architekturrichtung dem Chorbau bei seiner Entstehung das Gepräge verliehen hat.

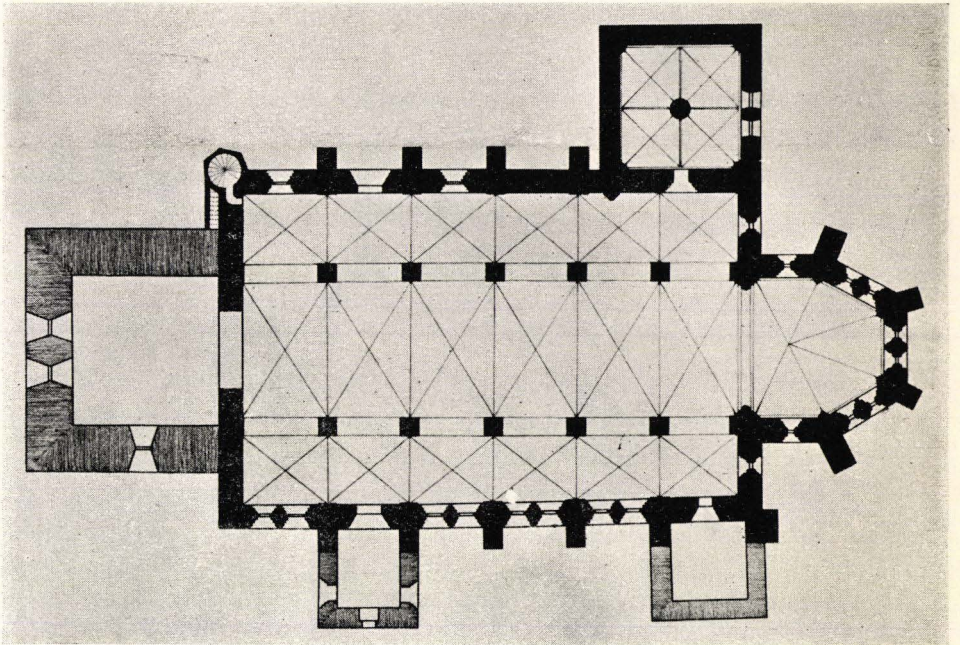

Abb. 26. Grundriss der Domkirche zu Åbo, zweite Stufe.

Die Profilierung der Ziegel ist genau dieselbe wie in der mittelschwedischen Ziegelarchitektur des 13. Jahrhunderts wie in der Marienkirche zu Sigtuna und noch näher in Skokloster, in der Riddarholm-Kirche, in Tensta, ja sogar in der Domkirche zu Upsala. Die Gleichheit der Qualität ist so auffallend, dass es sich kaum lohnt, nach ferneren Vergleichsgegenständen zu suchen. Verwandt sind ferner gleiche Eigenschaften wie die rund profilierten Schildbögen und die Eckdienste. Und die Chorform selbst, das Polygon, stimmt ausgezeichnet mit demselben Schema überein. Nicht zu reden von der Domkirche zu Upsala, bringen die Riddarholm-Kirche und Tensta es als Neuheit nach dem Norden, und die Domkirche zu Åbo folgt der Entwicklung. Betrachtet man den nach dem ursprünglichen Entwurf des Doms von Åbo geplanten Grundriss und auch die ursprüngliche Einteilung (Abb. 25), so lässt sich jene grosse Übereinstimmung mit der Marienkirche zu Sigtuna nicht übersehen, was stark in Erwägung ziehen lässt, dass als nächstes Vorbild der Domkirche zu Åbo gerade die Marienkirche zu Sigtuna, in bestimmter Weise umgestaltet und unter Berücksichtigung gewis-

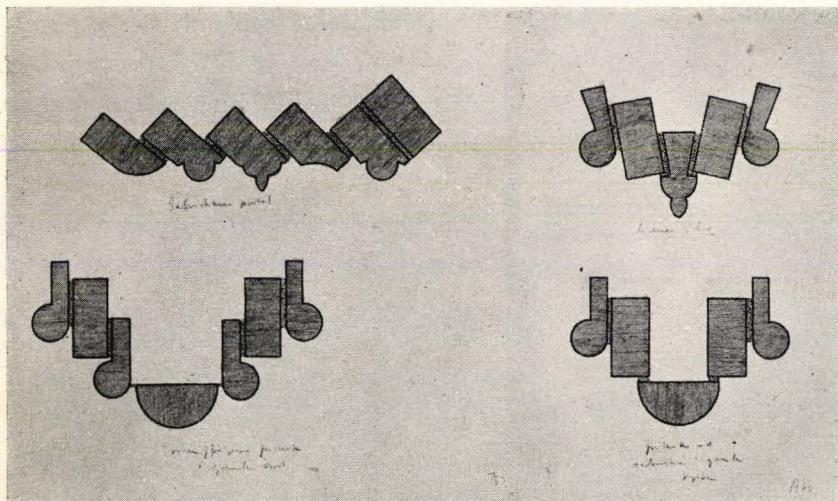

Abb. 27. Ziegelprofile im Chor und in der Sakristei. Oben: Portal der Sakristei und Pfeiler im Chor. Unten: Pilaster des Triumphbogens und Pilaster in der Wand der Sakristei.

ser Neuerungen, gedient habe. Die Form des Polygonchors, ihr Verhältnis zum Baukörper und der eckige Treppenturm an der Nordwestecke weisen deutlich auf die Anordnung hin, die im ausgehenden 13. Jahrhundert in Norddeutschland herrscht und die bei der Domkirche zu Åbo als Neuheit nachgeahmt wird. Wie erwähnt, ist die Überwölbung der Sakristei in ihren Einzelheiten mit dem Chor verbunden und ist also mit ihm gleichartig. Doch lässt die in der Sakristei bestehende Gewölbeeinteilung nebst Zentralpfeiler in einem ganz quadratischen Raum daran denken, dass sie sich auf den ursprünglichen Entwurf der etwas älteren Sakristei gründe. Dabei wäre gotländische Architektur in Betracht zu ziehen, was gewiss nicht so überraschend ist, wenn man bedenkt, dass auf dem nahegelegenen Åland gleichzeitig eine lebhaftere Bautätigkeit unter gotländischem Einfluss im Gange gewesen ist.

Meines Erachtens ist es offenbar, dass die Zeit, als man die Marienkirche zu Åbo in eine Domkirche zu verwandeln begann, zwischen den Jahren 1286 und 1292 liegen muss. In dem ersteren Jahr wurde, wie es oft erwähnt worden ist, Bischof Catillus noch in Koroinen bestattet, und in dem letzteren wird die Kirche zu Åbo schon als Domkirche (*ecclesia cathedralis*) bezeichnet. Nach Catillus wurde Johannes I, zuvor Prior des Klosters Sigtuna, Bischof von Åbo. Alles weist darauf hin, dass Bischof Johannes ein unternehmungs-

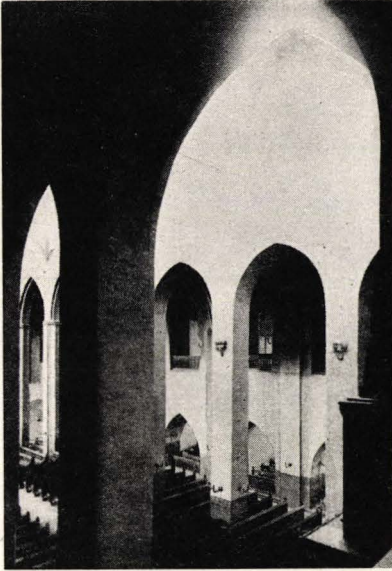

Abb. 28. Viereckige Pfeiler der Domkirche.

lustiger Mann war; in seiner Eigenschaft als Prior war er früher dazu gekommen, für Bauarbeiten zu sorgen, und dass er solche lebhaft verfolgte, ist dadurch bezeugt, dass er, nachdem die Kirche von Skokloster fertig geworden war, ihren Hauptaltar i. J. 1289 weihte. Auf Grund alles dessen, was über die Ähnlichkeit der Anfangsstufe der Domkirche zu Åbo mit der schwedischen Ziegelarchitektur und vorwiegend mit Sigtuna gesagt worden ist, ist es am wahrscheinlichsten, dass der Entwurf der Domkirche zu Åbo, ihr Chor, von der Sakristei zum mindesten das Gewölbe und die Fundamentlegung durch Bischof Johannes zustande gekommen sind. Seine Bischofszeit wurde jedoch sehr kurz, da er schon 1290 zum Erzbischof von Up-

sala gewählt wurde. Dadurch wird die in der Bauarbeit eingetretene Wandlung erklärt. Das braucht keine Baupause zu bedeuten, sondern nur soviel, dass sein Nachfolger die Arbeit in anderem Geiste fortsetzte. Als Nachfolger von Johannes wurde der ausdrücklich in der Sakristei der Domkirche zu Åbo gewählte Kanoniker Magnus I. ernannt, der erste Mann finnischer Herkunft auf dem bischöflichen Stuhl von Åbo. Schon dieser Umstand kann die Richtungsänderung in der Arbeit zur Fortführung der Domkirche gewissermassen erklären, denn es hat den Anschein, wie wenn Bischof Magnus bei der Fortsetzung der Arbeit an der Domkirche sich auf die Leitung und Arbeitskraft verlassen hätte, die ihm bei einem anderen zu gleicher Zeit in Åbo auszuführenden Bauunternehmen, nämlich beim Kloster des heiligen Olof, zur Verfügung standen. Die in den Klosterruinen gefundenen Ziegel, vorwiegend die Rippenziegel der Gewölbe, sind ganz dieselben wie in der Domkirche, so dass die Gleichzeitigkeit der Bautätigkeit offensichtlich ist. Die neue Gewölbeeinteilung der Kirche in sechs Gewölbejoche, während das Gewölbe des Mittelschiffs ein schmales Rechteck bildet, war eine Einteilung, die von den Bettelmönchsorden in Nord- und Mitteldeutschland sehr bevorzugt war

Abb. 29. Der Turm der Domkirche.

und sich von dorthier ausbreitete. Der Bau der Domkirche wurde allem Anschein nach sehr tatkräftig fortgeführt, das bezeugt die Bulle Bonifacius VIII. von 1295, in der ausdrücklich erwähnt wird, dass die Domkirche »In honorem beate virginis et sancti Henrici episcopi et martiris fundata et honorifice constructa«, also in den Hauptzügen vollendet ist. Ein grosser Ablass — drei Jahre und 120 Tage — bezeugt, dass noch Bauarbeit übrig war und dass sie eifrig betrieben wurde. Es handelt sich zweifellos um die letzte Stufe der Bauarbeit, die Überwölbung. Die viereckigen Pfeiler der Kirche ohne jegliche Kapitelbildung sind am besten möglichst nahe dem Jahre 1300 unterzubringen, so dass die Fertigstellung der Gewölbe sich gerade diesem Jahre nähert. Die Überführung der Gebeine des heiligen Henrik von Nousiainen war schon 1295 vor sich gegangen und gleichzeitig sehr wahrscheinlich auch die offizielle Verlegung der Domkirche nach Åbo; doch ihre endgültige Einweihung wurde erst nach der Fertigstellung der Gewölbe unternommen,

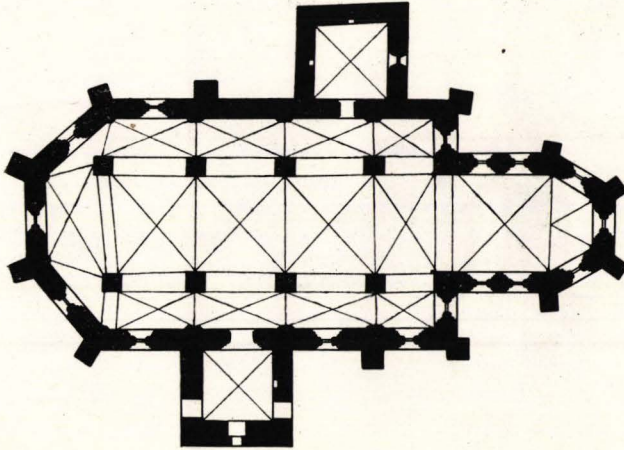

Abb. 30. Grundriss der Kirche von Nousiainen.

nämlich sehr glaubhaft 1300 oder wie Bischof Paulus Juusten es in seiner Chronik mitgeteilt hat.

Architektonisch interessant ist bei der Kirche die viereckige Pfeilerform (Abb. 28), die keineswegs bei den Bettelmönchen besonders beliebt gewesen ist, in den nordischen Nachbarländern aber verhältnis-

mässig allgemein auftritt. Die viereckigen Pfeiler finden sich z.B. in der Vårfru-Kirche in Skänninge, deren Arkaden nebst Pfeilern in erstaunlichem Masse an die Struktur der Domkirche zu Åbo erinnern; ähnliche Pfeiler kommen in der gleichzeitigen Storkyrka zu Stockholm vor, eine viereckige Form ist vorherrschend in den Kirchen von Reval, und den nächsten Fall haben wir im eigenen Lande in der Kirche von Sund auf Åland (Abb. 21), welcher Bau gewissermassen erweist, wie der viereckige Pfeiler eine Vereinfachung entwickelterer Architektur vertritt.

Zuletzt ist der Turm der Domkirche zu erwähnen (Abb. 29). Meinerseits glaube ich, dass der Turm nicht zu dem ursprünglichen Entwurf der Kirche gehörte, — was mit den schwedischen Ziegelbauten gut übereinstimmt — und dass die Verzahnung der Westwand zu den Strebepfeilern gehört, die entfernt wurden, als man gleich nach dem Gewölbe den Turm zu bauen begann. Das Doppelfenster in der Westwand des Turmes ist ein Zeugnis für dessen Alter. Das feldsteinige Untergeschoss des Turmes ist gewissermassen die erste Bauphase. Aus konstruktiven Gründen wurde es anfangs in der Höhe der früheren Wandstrebe Pfeiler errichtet, die Ziegelfortsetzung folgte anscheinend später. So war die Domkirche in ihrer Gesamtheit wahrscheinlich im ersten Jahrzehnt des 14. Jahrhunderts in ihrer ersten Form vollendet.

Die Domkirche von Åbo ist von den ersten eigentlichen Steinkirchenbauten begleitet. Unter diesen ist zunächst die Kirche von Nousiainen zu

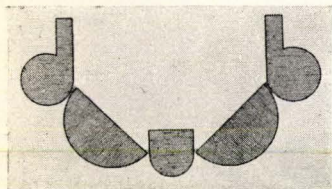

Abb. 31. Wandpilaster der Kirche von Nousiainen.

nennen. Sie ist auf dem finnischen Festland die einzige Landkirche, die in ihrer Grundrisanordnung von dem allgemeinen Schema der Kirchen abweicht (Abb. 30). Die Kirche besteht aus einem Langhaus, das in eigenartiger Weise dadurch gekennzeichnet ist, dass sein Westgiebel ein dreiseitiges Polygon bildet, am Ostende der Kirche befindet sich, schmaler als sie, ein mit Eckstrebebepfeiler ausgestatteter Polygonchor. Das gegenwärtige Gewölbesystem ist nicht ursprünglich, die viereckigen Pfeiler und ihre Anordnung passen nicht zu dem Grundriss der Kirche, und die profilierten Pilaster der Wände (Abb. 31) erfüllen bei dem gegenwärtigen Gewölbe keine Aufgabe, sondern sind als Erinnerungen an die ursprüngliche Überwölbung zurückgeblieben, deren übrige Einzelheiten durch das spätere Gewölbe ganz zerstört sind. Die Baugeschichte der Kirche von Nousiainen ist in folgender Weise dargelegt worden. Die Kirche wird am Anfang des 14. Jahrhunderts eigens als Gedächtniskirche des heiligen Henrik erbaut, dort werden seine Reliquien untergebracht. Darauf beruht die für finnische Verhältnisse selten reiche ursprüngliche Detaillierung, die der Kirche ihrer Sonderstellung wegen gemäss der zuvor erbauten Domkirche von Åbo zuteil wird. Das westliche Polygon der Kirche ist eine Nachahmung des Domkirchenturmes, und der Chor ist wahrscheinlich im Zusammenhang mit der späteren Überwölbung später erbaut worden.

Die baugeschichtliche Diagnose der Kirche gibt aber folgendes Ergebnis: die Kirche ist durchweg — abgesehen von den jetzigen Gewölben — ein einheitlicher und gleichzeitiger Bau, der sowohl in seinen Baugliedern als auch in seinen Einzelheiten ein geschlossenes Ganzes bildet. Sein Grundriss mitsamt dem schmalen Polygonchor ahmt die Domkirche von Åbo nach, die Fensterprofile sind ebenso beschaffen, wie nach dem Ziegelmaterial zu schliessen die der Domkirche im Chor gewesen sind. Und die Profile der Wandpilaster wiederholen die ursprüngliche Profilierung der Domkirche nur in verschiedenen Variationen. Die Pilaster geben ein deutliches Bild von der ursprünglichen Überwölbung der Kirche (Abb. 32). Die gewölbetragenden Pfeiler sind nach den Ziegelfunden zu urteilen der Form der Wandpilaster entsprechenden Bündelpfeiler gewesen, an den Ecken der Polygone

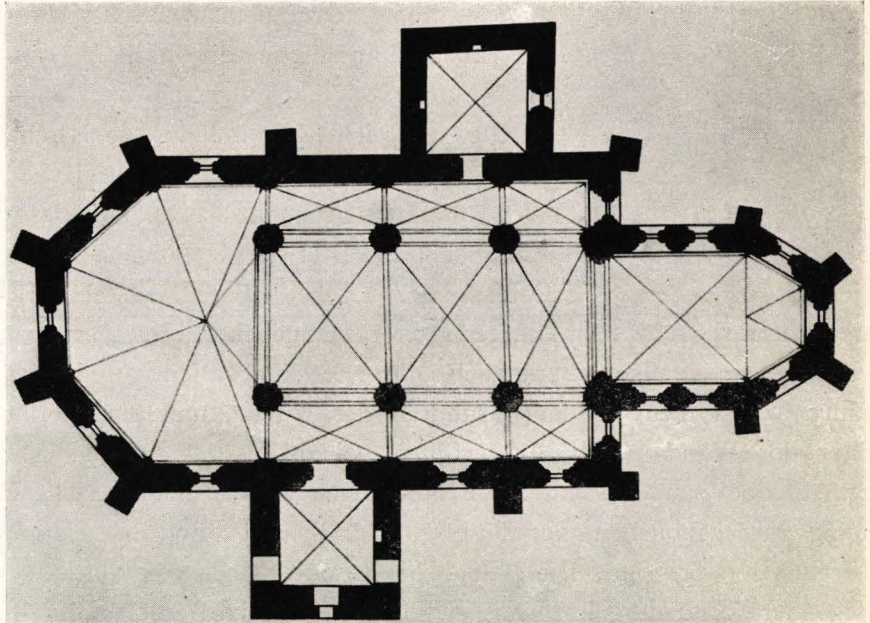

Abb. 32. Ursprüngliche Überwölbung der Kirche von Nousiainen.

treten als Fortsetzung der Rippen Eckdienste auf, der Triumphbogen ist, soweit aus den Überresten zu ersehen, profiliert gewesen, und an den Wänden des Langhauses sind die Gewölbe durch Schildbögen mit rundem Profil begrenzt gewesen. Die Rippenziegel, die bei der späteren Überwölbung benutzt worden sind, sind von zweierlei Art: entweder rund oder scharf, zahnrandartig geformt. Neben der Ziegelarchitektur der Kirche von Nousiainen gibt es in Finnland kein anderes Vergleichsstück als der zu der Domkirche gehörige Chor, von dem sie zeitlich nicht zu trennen ist. Die Struktur der Kirchenwände ist ihrerseits sehr bezeichnend, der Chor ist auf einem hohen Grausteinfundament aus Ziegeln erbaut, und gleichartig war nach allem zu schliessen die Bauart der ganzen Kirche gedacht, doch wird sie in den Aussenwänden des Langhauses bald feldsteinig, indem sie deutlich von den Schwierigkeiten der beginnenden Steinarchitektur Finnlands zeugt. Die der Kirche von Nousiainen eigene stilistische Geschlossenheit, wie sie mit dem Chor der Domkirche verknüpft ist, bezeugt deutlich, dass die Erbauung der ersteren als Gedächtniskirche des heiligen Henrik zu den Ehrenaufgaben der ersten

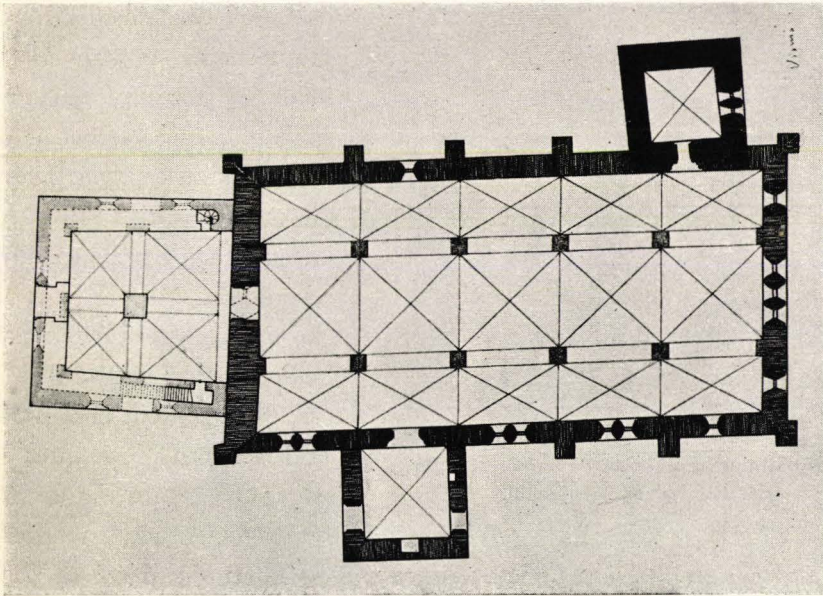

Abb. 33. Grundriss der Kirche von Mynämäki.

Steinarchitektur Finnlands gehörte und als solche plangemäss durchgeführt werden konnte.

Als Eigenart kennzeichnend für die Kirche ist ihr westliches Polygon, für das es in den Ländern um die Ostsee kein Vergleichsstück gibt. Nach den Eckpilastern zu schliessen ist es ein von einer einheitlichen Gewölbekuppel überdeckter Teil, von jeder Seite durch Fensteröffnungen beleuchtet, gewesen. Die gegenwärtige Westtür ist ursprünglich nicht vorhanden gewesen, statt dessen eine grosse von aussen zugängliche Wandnische. Das westliche Polygon hat zweifellos seinen bestimmten Zweck gehabt, und seine chorähnliche Struktur und Beschaffenheit weisen stark darauf hin, dass er wirklich als Chor beabsichtigt war. Die eigenartige Gestalt der Kirche von Nousiainen erhält also ihre Erklärung dadurch, dass sie eine zweichorige Kirche war. Und in Anbetracht dessen, dass die Kirche von Nousiainen als St. Henrik-Gedächtniskirche geplant war, erscheint der Sachverhalt natürlich. Die ursprünglich an der Stelle vorhanden gewesene Kirche der Bekehrungszeit war der Jungfrau Maria geweiht, welcher Hauptheiligen der Hauptchor der Steinkirche gewidmet war. Als der Kirche eine andere wichtige Aufgabe,

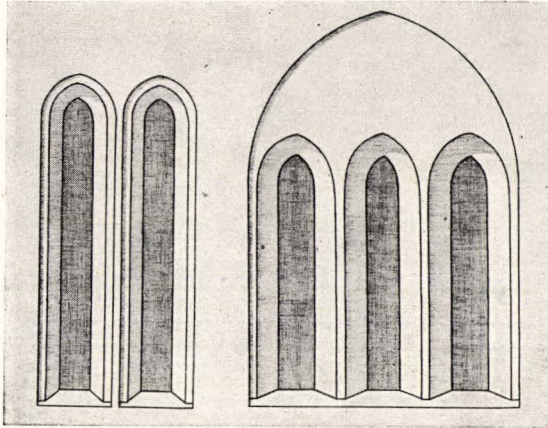

Abb. 34. Doppelfenster und 35 Dreifenstergruppe der Kirche von Mynämäki.

die der Gedächtniskirche des Landesheiligen, zufiel, war es in der Struktur der Kirche besonders hervorzuheben und zum Ausdruck zu bringen. Dies wurde nach uraltem Brauch der katholischen Kirche dadurch erreicht, dass die Kirche zwei-chorig angelegt und dem Schutzheiligen des Landes, dem heiligen Henrik, ein dessen Würde und Kult entsprechender geräumiger Chor im Westteil der Kirche eingerichtet wurde. Die

Leitung der Kirche begriff, dass die besondere Betonung der dem Landes-
schutzheiligen zukommenden Bedeutung und der Entwicklung seines Kults ein wichtiges Instrument sowohl zur Festigung der kirchlichen Autorität als auch zur Erweiterung der fortzusetzenden Bekehrungsarbeit war, und so kam die Organisation der Verehrung des heiligen Henrik dazu, als wichtiger Faktor auch auf die kirchliche Bautätigkeit einzuwirken. Daher be-
eilte man sich, die Reliquien des heiligen Henrik nach Åbo zu überführen, bevor die Domkirche endgültig fertiggestellt war, und daher hielt man es für richtig, die Gedächtniskirche des Heiligen in Nousiainen möglichst früh oder um dieselbe Zeit zu vollenden, als die Domkirche zu Åbo geplant und ihre Verwirklichung mit dem Chorbau begonnen wurde. Dafür sprechen zweifellos die strukturellen Stilmomente, und die Kirche von Nousiainen erhält somit die Ehre, die erste vollständige Vertreterin der Steinkirchenarchitektur Finnlands zu sein. Die Kirche von Nousiainen war demgemäß eine Errungenschaft des tatkräftigen Bischofs Johannes I.

Die folgende Stufe ist die Kirche von Mynämäki, deren Verwandtschaft mit der Kirche von Nousiainen nicht fern ist, die sich aber in ihren Hauptzügen an die Architektur des Langhauses der Domkirche zu Åbo anschliesst (Abb. 33). Die Form der Türen und die Profilierung der Türpfosten sind ebenso wie in Nousiainen, doch ist die Kirche bereits ein rein rechteckiges Gotteshaus,

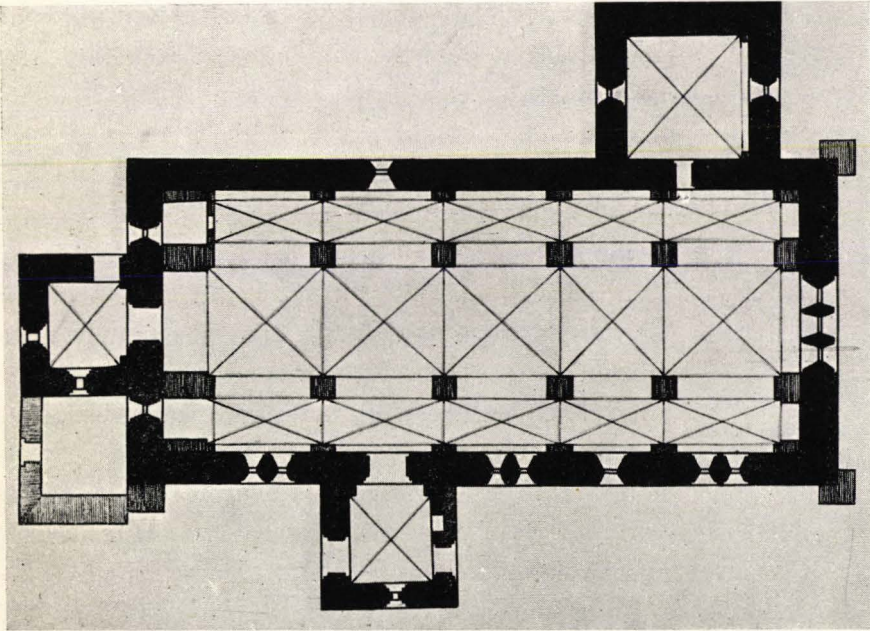

Abb. 36. Grundriss der Kirche von Vehmaa.

das die viereckigen Pfeiler in eine dreischiffige Hallenkirche gliedern. Die hochgotischen Gewölberippen sind wie in Nousiainen rund, aber das Baumaterial der Wände ist nunmehr durchweg Feldstein. Die Kirche von Mynämäki hat ihre Wandstrebe Pfeiler und das vereinigte Fenstersystem (Abb. 34) getreu beibehalten, als neuer Zug tritt die Anordnung des Hauptfensters im Chor auf, die eine Dreifenstergruppe in einer grossen spitzbogigen Nische bildet (Abb. 35). In ihrem Aussehen reiht sich also die Kirche von Mynämäki an die mittelschwedische Landkirchengruppe, die Professor Gerda Boëthius als »Landskyrkor med allmänna gotiska drag» bezeichnet und deren Entstehungszeit sie um das Jahr 1300 verlegt. Die Kirche von Mynämäki erhält eine gute gotische Überwölbung mit viereckigen Pfeilern, was sie chronologisch an die Überwölbungsstufe des Langhauses der Domkirche anschliesst; demgemäss fällt die Vollendung der Kirche in die ersten Jahre nach 1300. Es sei ebenfalls erwähnt, dass ein für die Bauzeit der Kirche beweiskräftiger Gegenstand wie das Kruzifix von Dr. Nordman ebenfalls um das Jahr 1300 datiert worden ist.

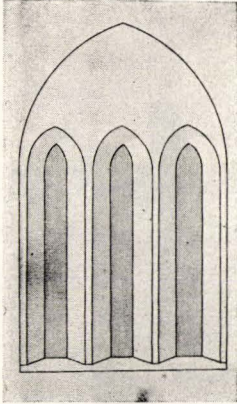

Abb. 37. Chorfenster der Kirche von Vehmaa.

Die unweit Mynämäki gelegene Kirche von Vehmaa, dem früheren Kern der Gegend von Kaland, ist baulich durchaus eine Schwester der Kirche von Mynämäki, wengleich sie von bedeutend geringerer Grösse ist (Abb. 36). Die Wandmauern sind aus Feldstein, Giebelverzierung fehlt. Die Fenster sind in ihrer Form und in ihren Randprofilen denen der Kirche von Mynämäki ganz gleich, paarweise aufgestellt, und das Chorfenster ist von Anfang an durch eine dreiteilige Gruppe in einer grossen Nische mit Spitzbogen zustande gekommen (Abb. 37). Nur das Türpfostenprofil unterscheidet sich von Mynämäki und Nousiainen durch seine rechteckige Form. Das gegenwärtige Kirchengewölbe ist späteren

Datums, desgleichen die mit dem Westgiebel der Kirche verbundenen Anbauten. Die ursprüngliche Innendecke ist aus Holz gewesen, ein Tonnengewölbe, in welcher Beziehung sich die Kirche von ihrer Gruppe unterscheidet und völlig an entsprechende schwedische Kirchen erinnert. Die Kirche zu Vehmaa ist also in Finnland die erste Vertreterin des in der nächsten Zeit allgemeinen Kirchentyps, der rechteckigen Kirche mit Holzdecke.

Abb. 38. Die Kirche von Taivassalo.

Die Kirchen von Mynämäki und Vehmaa sind in ihren strukturellen Eigenschaften so gleichartig, dass ihnen unbedingt gleiche Zeitstellung zukommt. Es ist bezeichnend, dass das Triumphkruzifix der Kirche von Vehmaa von demselben Meister gearbeitet ist wie ein Kruzifix in Mynämäki, welcher Sachverhalt natürlich nicht ohne Bedeutung ist.

Die nicht weit von Vehmaa gelegene Kirche von Taivassalo ist die folgende Entwicklungsstufe und sehr interessant, gewissermassen eine Art Grenzstein zwischen den verschiedenen frühen Architekturformen (Abb. 38). In der westlichen Kirchenwand findet sich ein Doppelfenster, doch

weisen die übrigen Wände bereits Einzelfenster auf, was am entscheidendsten für die Entstehungszeit der Kirche spricht. Das Doppelfenster ist in seiner Form von denjenigen der vorhergehenden Kirchen darin unterschieden, dass es einen niedrigeren Typ vertritt und als solches an das Doppelfenster in der Westfassade des Turmes der Domkirche erinnert (Abb. 29). Zieht man in Betracht, dass der Turm der Domkirche der letzten Phase der Bauperiode angehört und ganz in das 14. Jahrhundert entfällt, so erhält man für die Kirche von Taivassalo einen guten Anhaltspunkt hinsichtlich ihrer Erbauungszeit, als welche mit vollem Recht spätestens das zweite Jahrzehnt des 14. Jh. angesetzt werden kann. Das Doppelfenster lebt am Kirchenkörper damals gleichsam als Rudiment, während die einzeln angebrachten Fenster entscheidend zur Herrschaft gelangen. Desgleichen bewahrt die Kirche gleichsam als Erinnerung die Eck- und Wandstrebebfeiler, die jedoch nicht von konstruktiver Bedeutung sind, da die Kirche ursprünglich mit einem hölzernen Tonnengewölbe überdeckt wurde. Eine besondere sowohl von der früheren als auch der nächstfolgenden Architektur abweichende Eigenart der Kirche sind ihre Ziegelgiebel, die mit einem Kreuz verziert sind, am Ostgiebel ausserdem mit zwei Vertikalnischen zu beiden Seiten des Kreuzes (Abb. 39). Der Fall ist in der frühen finnischen Kirchenarchitektur einzigartig und auffallend.

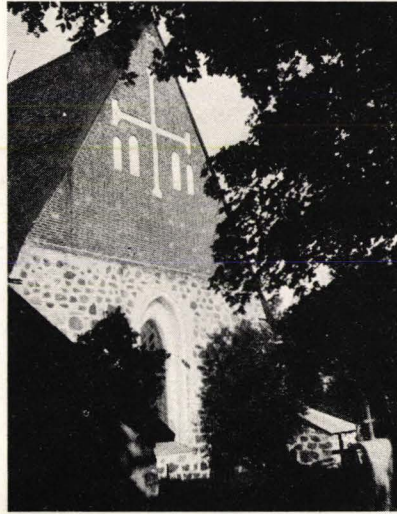

Abb. 39. Ostgiebel der Kirche von Taivassalo.

Aab. 40. Westgiebel der Kirche von Pargas.

Benutzung und Verhältnis von Feldstein und Ziegel erinnern zweifellos an dieselbe Erscheinung am Turm des Doms, die durch die Übereinstimmung der Doppelfensterform in geeigneter Weise betont wird. Die Giebelverzierung in Taivassalo weist in südbaltischen Bereich, woher der Einfluss auf diesem oder jenem Wege deutlich nach Taivassalo gekommen ist. Es ist nicht ausgeschlossen, dass die Beeinflussung gerade durch den Turm der Domkirche gekommen wäre, der als massiver Einzelturmtypus ursprünglich über Norddeutschland von Westfalen ausgegangen sein mag. Der Ziegelgiebel der Domkirche wies ebenfalls eine Vertikalnischenverzierung auf.

Der Turm der Domkirche hat also meines Erachtens als Impuls zur strukturellen Gestaltung der Kirche von Taivassalo gedient, und es hat den Anschein, wie wenn er auch eingewirkt hätte auf den Bau einer anderen

Kirche, nämlich der Kirche von Pargas, deren Erbauungszeit nach der baugeschichtlichen Darlegung der Kirche in eine verhältnismässig frühe Zeit des 14. Jahrhunderts fällt (Abb. 40). An den Spitzen der Giebel dieser Kirche treten Ziegel und Nischenverzierung auf, und an der Westwand der Kirche sind Anschlusssteine für den Turm gelassen, als dessen Vorbild kein anderer als derjenige der Domkirche denkbar ist. Der angeführten Eigenschaften wegen ist die Kirche von Pargas gleichsam eine letzte Ausstrahlung der älteren Architektur, wenngleich sie schon vollständig in den Architekturbereich der folgenden Zeit gehört.

Diese erste Kirchenbaugruppe Finnlands gehört in die Frühgotik, und sie ist nach ihrem Hauptkennzeichen als Doppelfenstergruppe bezeichnet worden. Sie lebt ungefähr dreissig Jahre lang um 1300. Die Kirchen von Nousiainen und Taivassalo vertreten Anfang und Ende der Entwicklung. Der Unterschied ist bereits gross, doch eins ist ihnen gemeinsam. Beide haben neben den Doppelfenstern einzeln angebrachte Fenster. In Nousiainen darum, weil sie als Sonderkirche zu den modernsten Gebäuden ihres Stils gehört. In Taivassalo bedeutet es schon völlig das Eindringen einer neuen Architekturperiode, der Hochgotik.

Die mittelalterliche Kirchenarchitektur in Finnland.

III

FINNLÄNDISCHE GOTIK II.

Die Kirchen der Hoch- und der Spätgotik.

Die erste grosse Bauperiode der Steinkirchen in Finnland schafft eine kleine Anzahl frögotischer Kirchen, die sogenannte Doppelfenstergruppe. Eine andere Erscheinung und Hervorbringung dieser Architekturperiode ist — wie früher erwähnt — eine Reihe von Steinsakristeien, die stilistisch ganz ausdruckslos sind, durch die sich aber der Beginn der kirchlichen Steinarchitektur über eine weitere Fläche ausbreitet. Wenn man es unternimmt, mit diesen Sakristeien ein steinernes Langhaus zu verbinden, steht man in der Steinarchitektur Finnlands auf der zweiten Stufe, die mit der beginnenden Hochgotik zusammenfällt. Keineswegs ist der Übergang schroff, fast unbenutzt verläuft die Entwicklung. Die Bauphasen der Kirche von Taivassalo (Tövsala) sind in dieser Hinsicht bezeichnend. Die Sakristei gehört zu den Erzeugnissen der frögotischen Periode, das Langhaus selbst zählt zu derselben Periode, ist aber als letzte Entwicklungsstufe eine unverkennbare Übergangsbildung, deren Architektur ursprünglich einer früheren Zeit angehört, aber schon überwiegend eine andere Sprache redet. Ein ähnliches, wenn auch noch deutlicheres und bezeichneres Beispiel ist die Kirche von Pargas (Parainen), mit der man auch bereits entschieden zu dem Landkirchentypus des 14. Jahrhunderts übergeht, einem Typus, der geographisch neue Gebiete erobert, der aber in seiner Architektur die allerbescheidenste der Kirchenbauten vertritt.

Es mag jedoch angebracht sein, zunächst die grösste und bedeutsamste kirchliche Bauarbeit des 14. Jahrhunderts zu behandeln, eine Arbeit, die

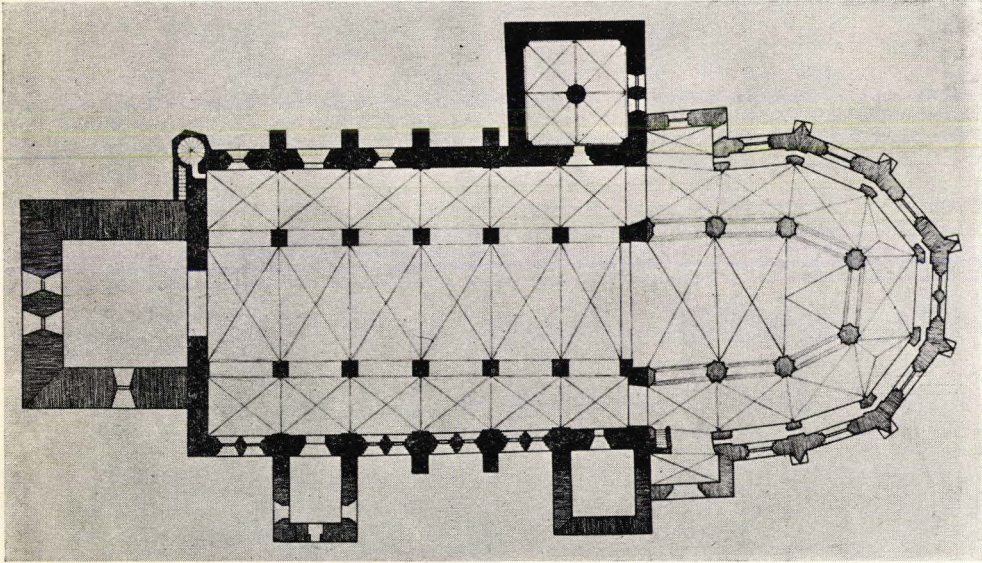

Abb. 41. Die Domkirche zu Åbo, dritte Stufe.

baugeschichtlich zu den bedeutendsten des finnischen Mittelalters gehört, nämlich die Vergrößerung der Domkirche zu Åbo (Abb. 41). Die Domkirche erhält nunmehr einen ganz neuen Chorteil, der den Raum der Kirche im Vergleich zur vorhergehenden Fläche um etwa ein Drittel erweitert, und der Turm wird erhöht. Interessant und stilgeschichtlich wichtig an dem Sachverhalt ist es, dass die Bauzeit des neuen Chores ziemlich genau festgelegt werden kann. Bischof Johannes III. Westfal liess zu seiner Bischofszeit (1370—1384) an die Domkirche den St. Katharinen-Chor anbauen, welcher der erste Seitenchor der Domkirche südlich von dem erweiterten Chor war. Zuvor ist die Chorerweiterung geschehen, der neue Chor ist fertig, und da Johannes III. die ausserhalb der Kirche gelegene Gebäudereihe beginnt, hat es den Anschein, wie wenn der neue Chor vor seiner Zeit oder also zum mindesten 1370 fertig war. Das Hauptverdienst an der Erbauung des neuen Chores ist Bischof Hemming, dem es auch zweifellos zukommt, zuerteilt worden. Als er 1366 »in summo choro« bestattet wird, kann es recht gut schon den neuen Chor bedeuten. Der in Frage stehende Zeitunterschied ist jedoch so gering, dass er baugeschichtlich bedeutungslos ist. Der neue Chor schliesst sich unmittelbar an die südbaltische Ziegeldomarchitektur an. Das Prinzip

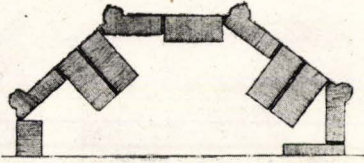

Abb. 42. Pfeiler des neuen Chores

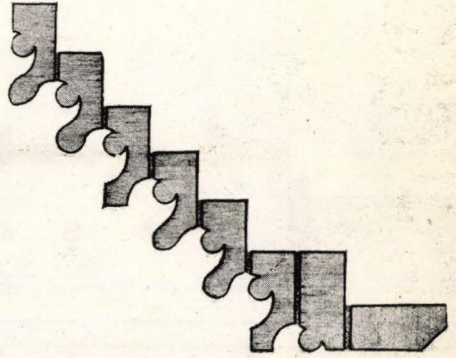

Abb. 43. Profilierung der Aussentür

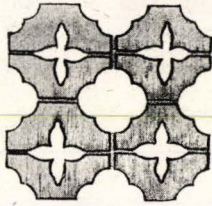

Abb. 44. Masswerk der Aussenwand.

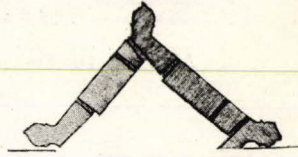

Abb. 45. Strebepfeiler.

des neuen Chorteils ist ein Chor mit Umgang, die Aussenwände bilden ein Polygon ohne vorspringende Kapellenreihe, der Chor selbst ist ein Polygon, mit dreiseitigem Ostteil, das von achteckigen, mit Eckstäben versehenen Pfeilern begrenzt ist (Abb. 42). Die Ziegelprofilierung und -verzierung ist stilgemäss reich, und eine recht typische Probe davon ist die Profilierung der erhaltenen südlichen Aussentür (Abb. 43). Auf der Aussenwand verläuft unterhalb der Fenster ein aus besonderen Ziegeln geformter Masswerkfries, welche Verzierung ein viereckiges Feld um den Bogen der südlichen Tür gebildet hat (Abb. 44). Die Strebepfeiler des Wandpolygons sind dreieckig, mit runden Eckstäben versehen (Abb. 45). Die Aussenfläche der Wand ist mit glasierten Ziegeln rautenförmig gemustert.

Eigenartig für die Innenstruktur der Kirche ist es, dass die Stützbögen der Wände nach innen gezogen sind. Der untere Teil zwischen den Stützpfeilern ist zu Nischen mit Rundbögen gemauert. Über diesen, unmittelbar unter den Fenstern verläuft um den ganzen Chor ein Laufgang, dessen Öff-

nungen durch die Stützpfiler verlaufen. Der obere Teil der Stützpfiler bildet eine grosse spitzbogige Nische, an deren Grund sich die Fensteröffnungen befinden. Diese Anordnung in der Domkirche zu Åbo ist recht bedeutsam und weist unverkennbar auf Norddeutschland hin. Dieselbe Anordnung findet sich in Rostock in der Petri- und in der Jakobikirche, in Pommern in den Marienkirchen zu Kolberg und zu Rügenwalde, wenn auch später als in der Domkirche zu Åbo. Zuerst tritt sie beim Chor der Marienkirche zu Lübeck auf und anscheinend unter von dort ausgegangenem Einfluss in Nordbrandenburg (in den Marienkirchen von Neubrandenburg, Prenzlau und Gransee) zu Beginn des 14. Jahrhunderts, und gleichzeitig geht sie nach Pommern über (Pasewalk und Demmin), während sie sich dann später in andere Gegenden der Küste ausbreitet.

Die Domkirche zu Åbo gehört zu den frühesten Fällen dieser Art, und auch in anderer Beziehung ist die Domkirche in ihrer Art eine der ersten, nämlich hinsichtlich der polygonalen Chorbildung mit Umgang ohne Kapellenreihe, welche Form erst im ausgehenden 14. Jahrhundert und im nächsten Jahrhundert in den um die Ostsee gelegenen Ländern allgemeiner Typus wird. Die Ziegelverzierung des neuen Chorteils in der Domkirche ist sehr bemerkenswert gewesen, wenn man an die Verzierung mit Glasierbauziegeln zusammen mit der Friesverzierung denkt. Als bedeutendes Moment bei der Verzierung haben auch die Eckstrebpfeiler gewirkt, und in dieser Weise verziert, dürfte der im 14. Jahrhundert aufgeführte Chorteil der Domkirche seinen Ursprung gerade in denjenigen Gegenden zu suchen haben, aus denen auch die Laufgang-Anordnung am wahrscheinlichsten stammt, in Nordbrandenburg und der mit ihm verbundenen Ostseeküstengegend, wo die Architektur schon früh nach dekorativer Ausgestaltung strebt, um dann später, um 1400, ihren Höhepunkt zu erreichen. Der neue Chor der Domkirche war ein Hallenbau, aber höher als der frühere. Dies bewirkte gleichzeitig eine Erhöhung des Turmes, dessen oberer Teil Ecktürmchen und eine echt baltische Nischenverzierung bekam. Im 14. Jahrhundert wurden an der Domkirche auch die ersten aus dem Langschiff vorspringenden Kapellen erbaut, die jedoch keine architektonisch bedeutsameren Bauten waren. Das Anwachsen der Kapellenreihe setzte sich im nächsten Jahrhundert fort und bewirkte erst dann im Kirchenbau eine entscheidende Wandlung, die Umgestaltung der Kirche zu einer Basilika.

Abb. 46. Die Kirche von Raisio.

Man hätte annehmen können, dass eine so hervorragende und im modernen Geiste unternommene Bauarbeit wie der neue Chor der Domkirche von Åbo besonderen Anlass zu kirchlicher Bautätigkeit höheren Niveaus in Finnland gegeben hätte. Es scheint jedoch, dass nur die nahen Profangebäude — das Schloss von Åbo und das auf dem Gute Stenberga im Ksp Masku — mit der Bautätigkeit der Domkirche verbunden seien und dass die Domkirche ihre erhabene Einsamkeit den Landkirchen gegenüber bewahrt, die — vorwiegend in Eigentlich-Finnland — sich nach der alten Tradition in deren vereinfachten Form richteten. Zwar gibt es scheinbare Vergleichsstücke zu der Domkirche in den Landkirchen, wie die achteckigen Pfeiler der südwestfinnischen Kirchen und die Ziegelkirche in Hattula, da sie jedoch mit derselben Architekturströmung von anderer Seite gekommene Erscheinungen sind, ohne dem Einflussbereich der Domkirche anzugehören, so werden sie in anderem Zusammenhang Berücksichtigung finden.

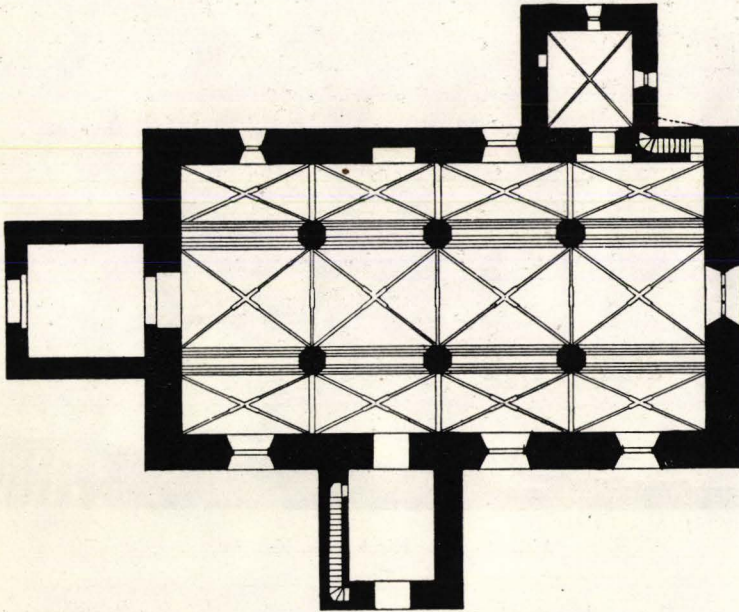

Abb. 47. Grundriss der Kirche von Kaarina.

In der Landkirchenarchitektur des 14. Jahrhunderts bilden der Åbo umgebende Teil von Eigentlich-Finnland und das mit ihm im Norden verbundene Satakunta ein besonderes Gebiet. Als Kirchentypus bildet sich ein von der vorhergehenden Bauperiode hinterlassenes Erzeugnis heraus, das nach den Entwicklungsstufen von Vehmaa, Taivassalo und Pargas als allgemeiner Typus, von dem es nur einige wenige Ausnahmen gibt, heimisch wird. Der Grundriss ist ein einfaches Rechteck, die Wände sind aus Feldstein ohne oder mit möglichst bescheidener Giebelverzierung, und die Innendecke ist aus Holz gearbeitet, entweder als Tonnengewölbe oder auch mit offenen Dachstühlen. Viele dieser Kirchen haben später ein Gewölbe und unvollständige oder vollständige Giebelverzierung erhalten, wodurch sie dann ihr ursprüngliches Aussehen verloren haben. Unverändert ist bisher — abgesehen von den Fenstern — die Kirche von Raisio (Reso) geblieben, eine einschiffige, mit hölzernem Tonnengewölbe ausgestattete Kirche (Abb. 46). Die bei den Pfosten der Westtür benutzten Profiliziegel sind solche wie bei der Domkirche bei den nach der Zerstörung und dem Brande von 1318 ausgeführten Ausbesserungsarbeiten vor der Erbauung des neuen Chores oder also in den

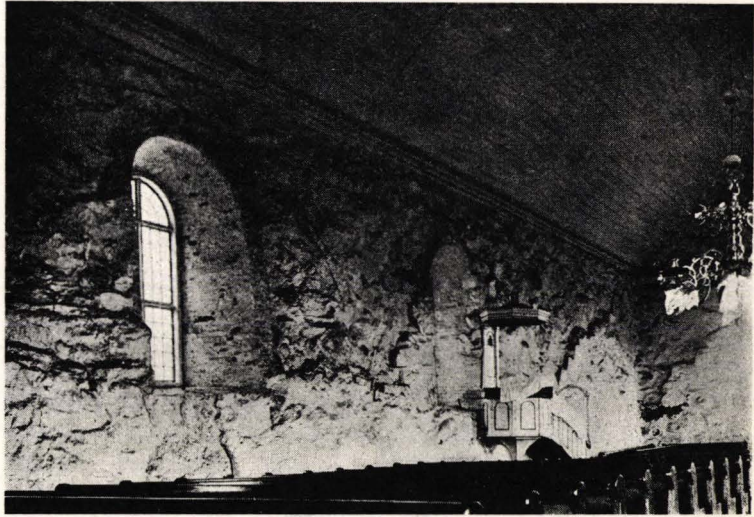

Abb. 48. Die Kirche von Karkku.

1320—30er Jahren benutzt worden sind. Aus dieser Zeit stammen das Triumphkreuz der Kirche und eine Reihe älterer Holzschnitzereien. Diese Schnitzereien gehören zu der frühen Gruppe, die Dr. Nordman als Gruppe des Meisters von Lieto (Lundo) bezeichnet hat, weil sie in der Kirche von Lieto einen guten Vertreter gehabt hat. Ihr Auftreten setzt auch die Gleichzeitigkeit der Kirchenbauten voraus, und die Konstruktion der Kirche von Lieto spricht durchaus für ein gleiches Alter. Die Kirche ist bis an die Spitzen der Giebel aus Feldstein erbaut, das ursprüngliche Innendach ist aus Holz gewesen. Bei beiden Giebelspitzen dient als Verzierung ein in Feldstein eingelassenes gleicharmiges Kreuz, wie es, angestrichen, noch am Westgiebel der Kirche von Raisio auftritt. Zu dem Typus gehören, noch in ihrer ursprünglichen Beschaffenheit, die kleinen Kirchen von Masku und Rusko; das Kruzifix der letztgenannten stammt aus den 1330—40er Jahren. Später wurde die Kirche von Rusko anscheinend durch einen Brand heimgesucht, wonach sie verfiel und um die Mitte des folgenden Jahrhunderts wieder hergerichtet wurde, während sie gleichzeitig ein Gewölbe und einen neuen aus Ziegel aufgebauten Ostgiebel mit Verzierung erhielt; ferner wurde die Kirche von Masku auch im nächsten Jahrhundert bei der Überwölbung modernisiert.

Die unmittelbar bei Åbo gelegene Kirche von Kaarina (S. Karins) ist sehr eigenartig (Abb. 47). Das Rippenprofil der Sakristei zeigt deutliche

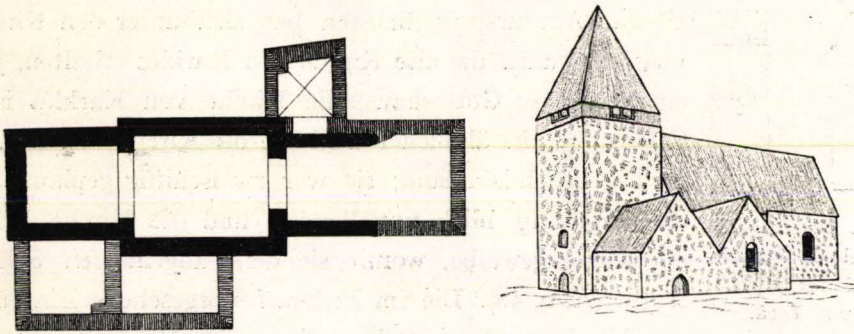

Abb. 49. Die Kirche von Ingå, zweite Stufe.

Gleichzeitigkeit mit der Chorerweiterung der Domkirche zu Åbo, die Erbauung der Kirche liegt also ungefähr um die Mitte des Jahrhunderts. Der Typus ist ein Allgemeintypus: ein Rechteck, die Wände bis an die Giebelspitzen aus Feldstein; aussergewöhnlich aber ist, dass zu der Kirche ein auf dem finnischen Festland sehr seltener nördlicher Eingang gehört und die Kirche als zweischiffig zu überwölben entworfen war. Diese beiden Besonderheiten, vorwiegend die Zweischiffigkeit in so früher Zeit, sind gewissermassen überraschend, und es ist kaum eine andere Erklärung möglich als diejenige, dass diese Eigenart zurückgehe auf gotländischen Einfluss, der über den Schärenhof von Åland auf das finnische Festland gelangt und dort in der Kirche von Kaarina und in einem anderen Fall, den wir sogleich betrachten werden, hervortritt. Als vermittelnde Stufe hat die Schärenhofkirche von Korpo (Korpoo) dienen können, welcher die Kirche von Kaarina sowohl in der Konstruktion als auch in ihrer Anordnung nahesteht.

Wie erwähnt, gehört Satakunta hinsichtlich seines Kirchentypus zu der obengenannten Gruppe von Eigentlich-Finnland. Früher ist erwähnt worden, dass die Kirchenarchitektur von Satakunta eingeleitet wird durch die Kirche von Ulvsby, deren Erbauung nach 1311 zuerst in Liikistö⁷ begonnen, dann aber verlegt wurde an die Stelle der heutigen Kirche von Ulvila, wo man zweifellos nach dem bischöflichen Schreiben von 1332 mit den Bauarbeiten begann. Die Kirche brannte 1429 ab, danach wurde sie erweitert sowie später überwölbt und erhielt gleichzeitig ihre gegenwärtigen sehr dekorativen Ziegelgiebel. Die Nachbarkirche von Huittinen (Hvittis), deren Langschiff älter als die Gewölbe und die Ziegelgiebel ist, folgt genau dem Beispiel von

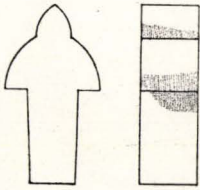

Abb. 50. Rippen-
ziegel der Sakri-
stei der Kirche
von Ingå.

Ulvila. Am ursprünglichsten hat sich unter den Kirchen von Satakunta die alte Kirche von Karkku erhalten, jetzt ein verödetes Gotteshaus; die Kirche von Karkku ist in Satakunta ein ähnlicher Fall wie die Kirche von Kaarina in Eigentlich-Finnland; sie war zweischiffig geplant, aber die Wölbung blieb unvollendet, und die Kirche bekam ein Tonnengewölbe, womit sie dem allgemeinen Schema folgte (Abb. 48). Die im Entwurf vorgesehene Einteilung der Kirche und ausserdem die an der Nordseite gelegene

Tür nebst der mit ihr verbundenen Vorhalle lassen sich meines Erachtens in gleicher Weise wie die entsprechenden Erscheinungen in Kaarina erklären, indem sie erweisen, wie der gotländische Einfluss sich als Parallelerscheinung neben der Skulptur gotländischer Herkunft zäh erhalten hat. Die in der Kirche von Karkku vorhandenen ältesten Schnitzereien, die aus der Mitte des 14. Jahrhunderts stammen, stützen ihrerseits die Bestimmung der Erbauungszeit der Kirche. Unausgeführt blieb auch die für die Kirche von Tyrvää (Tyrvis) geplante Überwölbung, für welche die Gewölbeanfänge bereits in den Wänden fertiggestellt waren. Allem Anschein nach gehörte zu der Gruppe auch die jetzt als Ruine anzutreffende heilige Dreifaltigkeitskirche in Raumo, die an die ältere Sakristei angebaut wurde und eine Decke aus Holz erhielt.

Die dargestellte Landkirchenarchitektur von Eigentlich-Finnland und Satakunta gründet sich — wie erwähnt — auf eine frühere Tradition, die sie in grösstmöglicher Vereinfachung nachbildet. Als durchaus bescheidene Parallelerscheinung schliesst sie sich an die bei den Landkirchen Schwedens ausgeprägte Architektur an, auf die sie sich von Anfang an gründet. Dass die Einflüsse von Westen her kommen und in die Erscheinung treten, bezeugen die Fälle der Kirchen von Kaarina und Karkku. Dennoch ist der Einfluss schwach und verursacht keine merklichere Wandlung, so dass die Kirchen der Gruppe sich ohne Störung dem Rahmen desselben Schemas anpassen vermögen.

Die Haupttendenz der Gruppe ist deutlich nach Norden gerichtet, nach Satakunta, doch erscheint es natürlich, dass einige ihrer Vertreter auch im südlichen Eigentlich-Finnland auftreten. Man dürfte kaum fehlgehen, wenn man annimmt, dass Kirchen wie die von Halikko und Pojo (Pohja) in ihrer

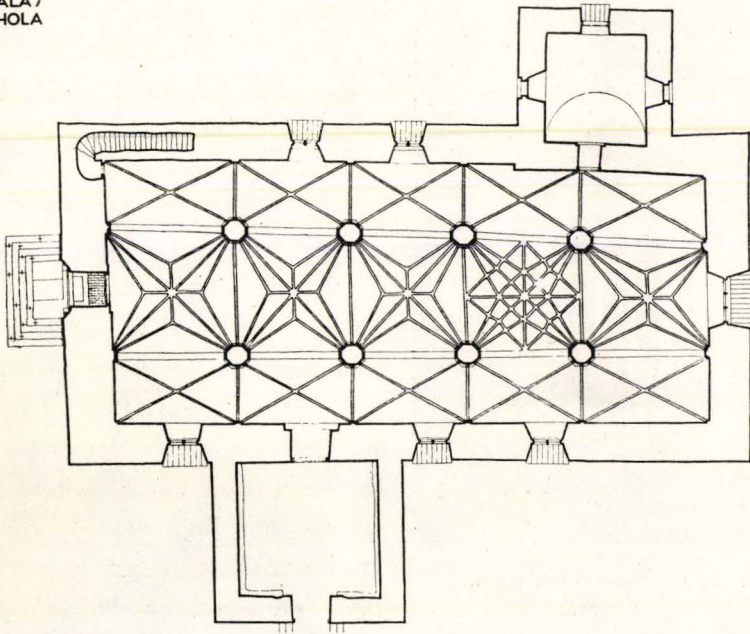
TENALA/
TENHOLA

Abb. 51. Grundriss der Kirche von Tenala.

Bauart ursprünglich derselben Gruppe angehörten. Sie sind vorläufig völlig unerforscht, doch sind die baulichen Eigenarten handgreiflich. Durch diese Kirchen pflanzt sich der Einfluss weiter nach Nyland fort, wo die alte Kirche von Ingå (Inkoo) in ihrer zweiten Bauphase an ihm teilhat.

Die Untersuchung der Kirche von Ingå hat erwiesen, dass deren zweite Bauphase die Erweiterung der Kirche in dem Sinne umfasst, dass der Chorteil der Kirche nach Osten fortgeführt wird und die ganze Kirche nebst Chor ein einheitliches Tonnengewölbe erhält. Gleichzeitig erhält die Kirche eine mit Kreuzgewölbe überdeckte Sakristei und an der Südseite ein zweiteiliges Nebengebäude, dessen westlicher Teil zweifellos als Vorhalle und deren östlicher Teil als Kirchenerweiterung gedacht war (Abb. 49). Gleichzeitig wird der Turm erhöht. Somit gestaltet sich die Kirche mit Nebengebäuden und Turm zu einer ziemlich ungewöhnlichen Erscheinung, doch ist der Hauptgedanke bei der Konstruktion der Kirche ein Rechteck mit Holzdecke. Das einzige erhaltene Detail aus dieser Bauphase ist der Rippenziegel der Sakristei, der lanzenspitzenförmig und in Finnland ver-

Abb. 52. Chorfenster der Kirche
von Pernå.

hältnismässig selten (Abb. 50), dagegen in Schweden häufiger ist, und Professor Gerda Boethius stellt ihn in ihrer Rippenziegel-Probenreihe aus der IV. Bauperiode von Munktorp dar, also aus der zweiten Hälfte des 14. Jahrhunderts, frühestens aus den 1360er Jahren. Derselbe Rippenziegel ist in Finnland in der Sakristei der Kirche von Pernå (Pernaja) und in den Gewölben der Kirche von Pargas anzutreffen. Ein Vergleich mit diesen Kirchen, vorwiegend mit der Kirche von Pernå in Nyland bringt die Kirche von Ingå in den viel weiteren Zusammenhang einer anderen Bauperiode oder, mit anderen Worten, verbindet sie mit jener umfangreichen und

sehr bedeutsamen Bautätigkeit, die im 14. Jahrhundert in Nyland im Gange ist und von dort stark in andere Gebiete ausstrahlt: nach Eigentlich-Finnland und Tawastland.

Der Kirchentypus von Nyland ist dreischiffig, wodurch er prinzipiell von dem gleichzeitigen Allgemeintypus der übrigen Teile Finnlands wie auch von dem Landkirchentypus Schwedens unterschieden ist. Die dreischiffigen Kirchenbauten von Nyland (Abb. 51) lassen zwei ganz gesonderte Bauphasen erkennen: zu der ersteren gehört der Kirchenraum ohne Gewölbe — die Sakristei ist mit einigen Ausnahmen mit dem Kirchenkörper auf dessen erster Baustufe verbunden — und die Überwölbung gehört erst zu der zweiten Baustufe, trotzdem die Gewölbe sich ohne Schildbögen unmittelbar auf die Wände stützen. Der Sachverhalt ist zweifellos dadurch bezeugt, dass in vielen Kirchen das ursprüngliche Nordfenster im Zusammenhang mit der Überwölbung vermauert und an seiner Stelle meist ein Wandkonsol untergebracht worden ist. Obgleich die Überwölbung später ist, hat sie doch zu dem ursprünglichen Bauplan gehört, und die Kirche ist demgemäss mit drei Schiffen geplant gewesen; dafür zeugt die Breite der Kirchen, und dafür zeugt deren Bauweise, die anschaulich hervortritt bei der Kirche von Tenala, die in dieser

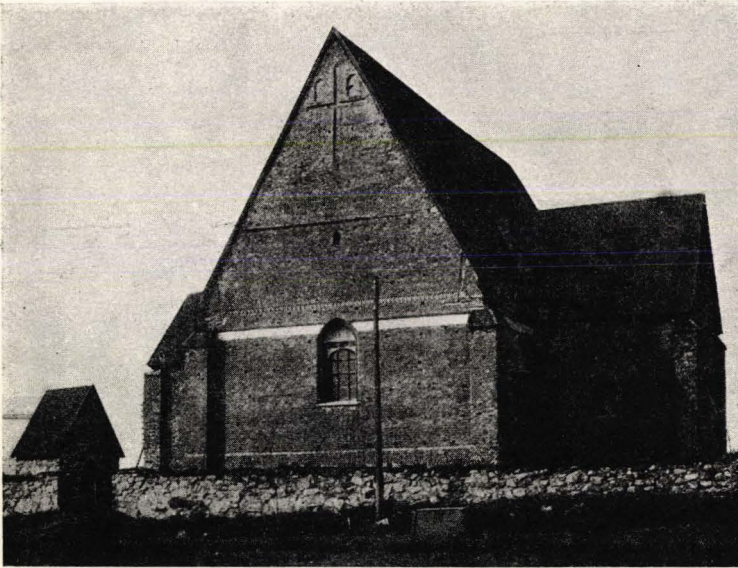

Abb. 53. Die Kirche von Hattula.

Beziehung einer näheren Betrachtung unterzogen worden ist. Das Langschiff wurde fertig erbaut, aber die Wandmauern führt man innerhalb der Kirche nicht gleich stark bis oben hinauf, vielmehr sind in etwa halber Höhe der Fenster die Wände eingerückt, und der dadurch entstehende Absatz in der Wandfläche setzt sich um den ganzen Kirchenraum fort. Bis in die gleiche Höhe sind die achteckigen Pfeiler der Kirche errichtet. Dies alles ist angelegt worden mit Rücksicht auf die später auszuführende Kirchenüberwölbung, die auf der ersten Baustufe nicht verwirklicht worden ist. Die Kirche erhielt, nach den in den Wänden auftretenden Balkenlöchern zu urteilen, eine Holzdecke, als deren Stütze die gemauerten Pfeiler anfangs dienen konnten. Als dann später die Kirche auch ihr Gewölbe erhielt, wurden auf den Wandabsatz die Gewölbeträger aus Ziegel erbaut, so dass keine Schildbögen notwendig waren, sondern die Gewölbe sich unmittelbar auf die Wandmauern stützten. Das Verfahren ist ganz eigenartig und nur für die dreischiffigen Kirchen von Nyland kennzeichnend. Um die gleiche Methode handelt es sich zweifellos zum mindesten bei den Kirchen von Sibbo (Sipoo), Sjundeå (Siuntio) und Lohja (Lojo) und im südlichen Eigentlich-Finnland um die der Gruppe von Nyland anzureihenden Kirchen von Kimito (Kemiö),

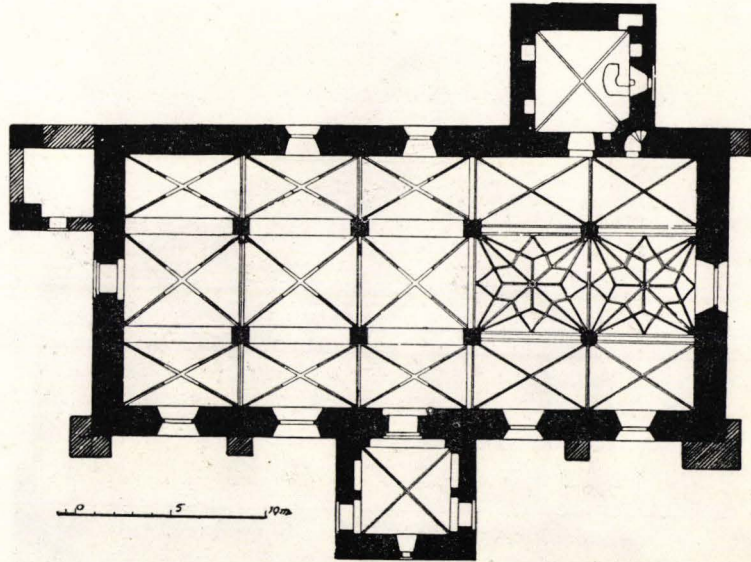

Abb. 54. Grundriss der Kirche von Maaria.

Perniö (Bjärnä) und Sauvo (Sagu). Nur die Kirche von Pernå in Nyland scheint ihr Gewölbe, das, von Kreuzpfeilern getragen, noch im Westteil der Kirche erhalten ist, ursprünglich bekommen zu haben.

Die erste Bauperiode von Nyland wirkte jedoch sehr stark bis tief in Eigentlich-Finnland hinein und verursachte dort Überwölbungen früherer Kirchen, von denen später die Rede sein wird. Für die hier zu besprechende Kirchengruppe sind die Fensterformen eigenartig und für die Architektur kennzeichnend. Die Fenster der Seitenwände haben einen Rundbogen aufgewiesen, ihr oberer Teil ist von einer dünnen Mauerung mit geradlinigem Unterrand ausgefüllt. Die Giebfenster, vorwiegend die Chorfensteröffnungen, sind geräumig, mit Spitzbogen, die Pfosten, glatt unprofiliert, laden stark aus und bilden an der Spitze des Bogens einen scharfen Schnitt (Abb. 52). Die Form ist eine Fensterform bei Kalksteingebäuden und lässt ernstlich daran denken, dass die Architektur der Kirchen von Nyland in dieser oder jener Weise mit der Kalksteinarchitektur zu tun hätte. Man hat unbedingt an das naheliegende Estland zu denken, und der Sachverhalt bedarf näherer Betrachtung.

In der früheren Kirchenarchitektur Estlands ist eine deutliche Zweiteilung zu bemerken, die der politischen Teilung des Landes entspricht. West- und

Abb. 55. Chor der Kirche von Pargas. Kolonnetten tragen die Gewölbe.

Nordestland bildeten das Gebiet kleiner einschiffiger Kirchen, sie empfingen Anregungen von Riga, Dänemark und Gotland. Im Gebiet des Ritterordens kam der Einfluss aus Preussen, und dort war der grosse, dreischiffige Kirchentypus begünstigt. Kurz vor der Mitte des 14. Jahrhunderts traten zwei sehr bedeutsame Ereignisse ein: Dänemark trat an den Ritterorden seine nordestnischen Gebiete ab, und um dieselbe Zeit traten Estland und die Südküste des Finnischen Meerbusens in sehr nahe Berührung miteinander. Das Kloster von Padis vermochte in Finnland weitgehend Fuss zu fassen, als es das Kirchspiel Borgå (Porvoo) mit seinen Kapellen oder Borgå, Pernå, Sibbo, einen Fischgrund an der Mündung des Vanda-Flusses im Kirchspiel Helsinges sowie Landgebiete in Kyrklätt und Ingå in seine Gewalt bekam. Erinnerungen

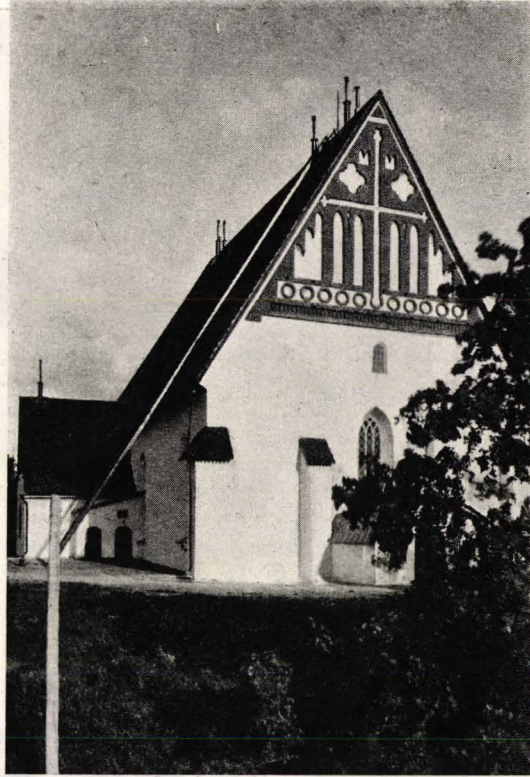

Abb. 56. Westgiebel der Kirche von Borgå.

an diese Zeit sind offenbar die vielen Mönch- und Klosterbenennungen, die längs der finnischen Küste anzutreffen sind, und eine der Hinterlassenschaften dieser Zeit ist gewiss auch die betreffende Kirchenarchitektur von Nyland, die ein Ergebnis des Einflusses von der Südseite des Finnischen Meerbusens war, was meines Erachtens sich im Grundriss der Kirchen und ihren konstruktiven Eigenschaften widerspiegelt. Sehr naheliegend wäre die Annahme, dass die Bauperiode von Nyland gleich nach der Mitte des Jahrhunderts einsetzte, als die genannten Gebiete an das Kloster Padis fielen, und sie setzte sich bis an das Ende des Jahrhunderts fort; das bezeugt der Ablassbrief von Papst Bonifacius IX. vom Jahre 1398 für die Kirche von Pernå, deren Bauarbeit nach diesem Schreiben noch unvollendet war. Doch kann auch die Kirche von Pernå wegen ihrer Überwölbung zu den letzten jener Bauperiode gehören.

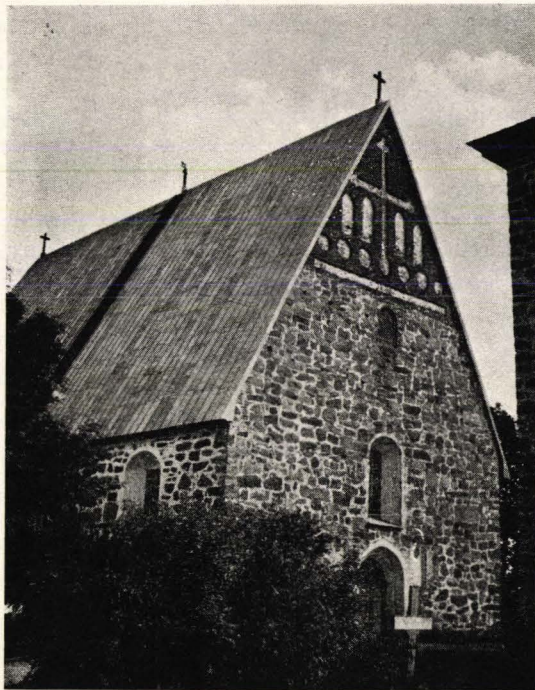

Abb. 57. Westgiebel der Kirche von Laitila.

Der Einfluss, der von der Südseite des Finnischen Meerbusens gekommen ist, scheint ungewöhnlich stark gewesen zu sein und hat sich nicht allein auf Nyland beschränkt, sondern auch über die Grenzen der Landschaft hinausgegriffen. Er erklärt den der Architektur des Ritterordens entsprechenden Grundriss und Aufbau der Burg Tavastehus (Hämeenlinna), und er löst auch das Rätsel der in Tavastland (Häme) gelegenen Kirche von Hattula (Abb. 53). Ganz aus Ziegeln erbaut und in ihren Baudetails reich, ist die Kirche von Hattula eine seltsame Erscheinung unter den mittelalterlichen Landkirchen Finnlands. Ihre Einteilung in drei Schiffe, die Fensterform u. dgl. Details enthüllen ihren Ursprung, und ihre dekorativen Terrakotta-Masken gehen auf dieselbe Architektur zurück wie die Johannes-Kirche zu Dorpat (Tartu), die somit in dieser Hinsicht die nächste Verwandte der Kirche von Hattula ist. Doch auch der starke Einfluss der Architektur von Nyland drang tief in das ältere Kirchenbaugesamt von Eigentlich-Finnland vor. Ihre typischen Merkmale trägt die unmittelbar bei Åbo gelegene dreischiffige

Abb. 58. Ostgiebel der Kirche von Rusko. Nach C. Lindberg.

Kirche von Maaria (S. Marie) (Abb. 54), die ursprünglich ein Gewölbe erhielt, als Gewölbeform das Kreuzgewölbe, in dessen Mitte sich die Rippe zum Andreas-Kreuz verbreitert, ebenso wie in der Sakristei von Pernå. Im übrigen zeigt sich der Einfluss darin, dass die älteren Kirchen ein Gewölbe erhalten. Die Kirche von Nousiainen, deren ursprüngliches Gewölbe aus irgendeinem Grunde schadhafte geworden ist, erhält eine neue Überwölbung (Abb. 30), und die Kirche von Vehmaa wird trotz ihrer geringen Breite in drei Schiffen überwölbt (Abb. 36). Die Pfeiler sind viereckig, und die Gewölbeform ist das Kreuzgewölbe.

Die beiden Kirchen werden überwölbt, wahrscheinlich gleichzeitig am Ende des Jahrhunderts nach dem Jahre 1377, als Papst Gregor IX. beiden Kirchen zehnjährigen Ablass zur Erbauung der Kirche (ad fabricam) bewilligt. In der Kirche von Pargas tritt als Rippenprofil die Lanzenspitze auf, also dasselbe wie in Ingå (Abb. 50) und Pernå, und als Gewölbeform dient das Kreuzgewölbe mit »Andreaskreuz«, welche Eigenschaften einen deutlichen Hinweis auf die Erbauungszeit und den Ursprung des Gewölbes geben; die Überwölbung der Kirche von Pargas, die ebenso wie die Kirche von Vehmaa eine Pseudobasilika ist, nimmt sowohl in ihrer Konstruktion als auch Detaillierung in den finnischen Verhältnissen eine Sonderstellung ein (Abb. 55). Als bedeutsame Besonderheit erwähnt seien die runden Ziegelkolonnetten, welche die Gewölbe des Mittelschiffes tragen und die sogleich an die Architektur der Zisterzienser erinnern und die Vermutung nahelegen, dass Padis etwa als Vermittler gedient hätte. Und als letzter Fall der Überwölbung wäre die der Kirche von Kaarina zu nennen. Entgegen dem ursprünglichen Entwurf wird sie dreischiffig überwölbt, und die Überwölbung ist eine vereinfachte Form der Gewölbe der Kirche von Pargas, als Form u. a. ein »Andreaskreuzgewölbe« (Abb. 47). Das Rippenziegelprofil, für das es ein Vergleichsstück in den Seitenkapellen der Domkirche zu Åbo gibt, lässt erkennen, dass die Überwölbungszeit der Kirche in den Beginn des 15. Jahrhunderts verschoben ist.

Abb. 59. Westgiebel der Kirche von Maaria.

Wie erwähnt, gehört zu den Kirchen von Nyland eine andere Baustufe, die ebenso interessant und bedeutsam sowie ebenso stark expansiv wie die erste wird. Sie bedeutet die Fortsetzung der unvollendeten Arbeit der ersten Baustufe, die Überwölbung der Kirchen, die durchweg ausgeführt wird und mit der auch eine Reihe von Neubauten verbunden ist. Bei den früheren Kirchen ist mit der Verfertigung der Gewölbe auch eine Erbauung von Ziergiebeln der Kirchen verknüpft, durch welche Arbeit die typische Giebelverzierung der Kirchen von Nyland entsteht (Abb. 56). Dies mag entweder dadurch zu erklären sein, dass man die Kirchen früher insofern unvollendet liess, als die Giebel oder wenigstens einer der Giebel unerbaut blieben und sie etwa provisorisch mit Brettern überdeckt wurden, oder es lässt sich zur Erklärung anführen, dass die Giebel bei der Überwölbung zur praktischen Erleichterung der Arbeit oder einfach darum abgerissen wurden, weil man sie dekorativ zu erneuern gedachte. Die Seitenschiffe werden mit einem Kreuzgewölbe, das Mittelschiff mit einem Sternengewölbe ausgestattet, das meist von einfacher Form ist, aber im Chor mehrerer Kirchen eine sehr reiche

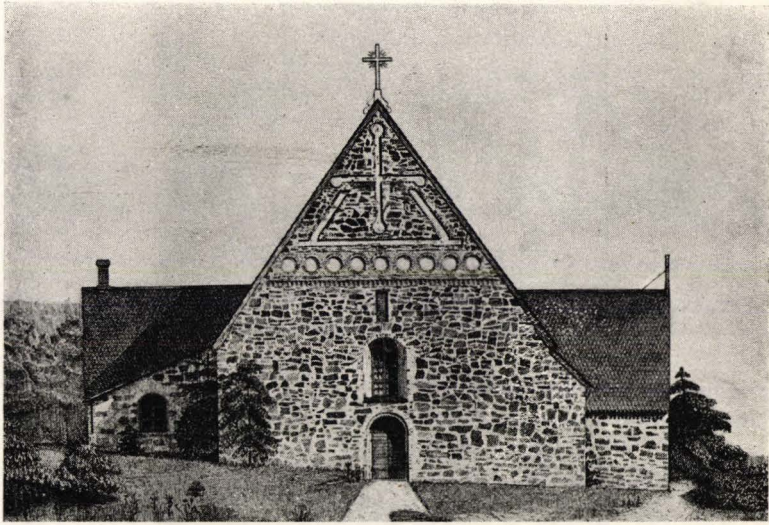

Abb. 60. Westgiebel der Kirche von Nagu.

Ausgestaltung erfährt, indem es sich vorwiegend bei den westlichen Kirchen der Gruppe (in Tenala, Kimito und Sauvo) gewissermassen der Form des Netzgewölbes nähert (Abb. 51). In denselben Kirchen sind die Pfeiler von achteckiger Form, bei den übrigen tritt als Haupttypus eine rein viereckige Form oder die auf sie gegründete Kreuzform auf (Pyhtää (Pyttis), Pernå, Sibbo). Die Rippenziegel haben ein fünfseitiges Profil. Die Überwölbungszeit beginnt nach allem zu schliessen nach der Mitte des 15. Jahrhunderts. Für die Kirche von Borgå haben wir den Beleg, dass sie zur Zeit von Bischof Olaus Magni, also in den 1450er Jahren, erbaut wird, wengleich die mit dem Zeugnis verbundene Jahreszahl offenbar in unrichtiger Entzifferung als 1418 pro 1458 vermerkt ist. In der Kirche von Sjundeå hat sich eine an die Wand gemalte Jahreszahl gefunden, und zwar für die Erbauung der Kirche zur Zeit von Bischof Konrad Bitz das Jahr 1460, unter welchem Bauen zweifellos die zweite Bauperiode der Kirche zu verstehen ist, und an der Wand der Kirche von Karis (Karjaa) bezeugt die Jahreszahl 1470 die Erbauungszeit der Kirche. Ausserdem deuten urkundliche Angaben über die Kirchen von Sibbo und Esbo (Espoo) auf eine Bautätigkeit gerade um die Mitte des Jahrhunderts hin. Vorzugsweise die Form der Chorgewölbe gibt einen Hinweis auf das Südbaltikum, und die typische Giebelverzierung der Kirchen von Nyland ist

Abb. 61. Westgiebel der Kirche von Ulvila.

unverkennbar aus derselben Richtung gekommen, wemgleich sie in fast sklavischer Wiederholung sich gewissermassen zu einem besonderen finnischen Kennzeichen der Kirchen von Nyland gestaltet. Als ihr Vorbild und Urtyp kann z.B. die Giebelverzierung der Kirche von Sandow in Pommern gelten, und alles weist darauf hin, dass die zweite Bauphase der Kirchen von Nyland aus westlicherer Gegend als die frühere ihre Anregung erhält, ungefähr aus pommerischem Gebiet. Mit der Bauperiode sind auch ganz neue Kirchenbauten (Helsinge, Esbo und Karis) verknüpft, und die Bauströmung unternimmt wie in früherer Weise ihren Siegeslauf in die inneren Teile von Eigentlich-Finnland, wo die typische Giebelverzierung ihren Verlauf erkennen lässt. In diesem Geiste wird die dreischiffige Kirche von Laitila (Letala) erbaut, die 1468 fertig ist (Abb. 57), ebenso wie die dreischiffige Kirche von Lemu (Lemo), und an sie schliessen sich die Gewölbe und Giebel der Kirchen von

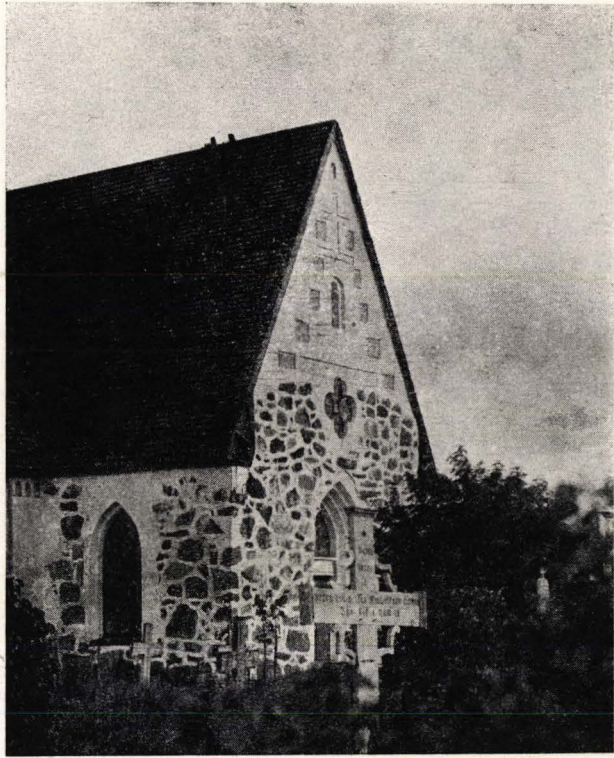

Abb. 62. Westgiebel der Kirche von Lempäälä.

Masku und Rusko sehr nahe an (Abb. 58). Gleichzeitig aber tritt in Eigentlich-Finnland eine andere Architekturrichtung hervor, die ihre Erzeugnisse durch eine eigene Giebelverzierung kenntlich macht. Ihr Hauptmerkmal ist ein langes, ebenes Nischenband, mit dem zwei oder mehrere vertikale Nischen mit verschmälert Spitze verbunden sind. Ein solches tritt an der Klosterkirche von Nädendal (Naantali) auf, und es ist anzunehmen, dass Ausgangspunkt der Stilströmung gerade das Kloster von Nädendal ist, eine der grössten Bauunternehmungen am Ende des Jahrhunderts. Nächst Nädendal erscheint die Richtung in Maaria (Abb. 59), wo der Chor erhöht, mit reichen Kreuzgewölben nebst runden Pfeilern versehen wird und damit im Zusammenhang neue, stattliche Giebel erhält. Von dort aus bewegt sich der Einfluss weiter nach Süden, nach Pojo, Lohja und Karis, und als interessante Probe der Kreuzung jener architektonischen Strömung mit der von Nyland erscheint

die dreischiffige Kirche von Nagu (Nauvo), deren Giebelverzierung die Verzierungsmotive beider miteinander vereinigt (Abb. 60).

Durch die Entstehung der Kapellenreihe wird die Domkirche zu Åbo in eine Basilika verwandelt, und 1466 ist ihre Überwölbung, ausgeführt von Petrus de Kimito, beendet. Das Gewölbe ist in seiner Verfertigungsweise sehr charakteristisch und leicht erkennbar. Als ihm verwandt zu betrachten wären die Gewölbe in den Kirchen von Lemu, Rusko und Masku und weiter südlich in denen von Sauvo, Perniö, Kimito und Tenala. Somit handelt es sich anscheinend mindestens zum Teil um eine Bautätigkeit unter der Leitung eines einheimischen, baltisch geschulten Meisters.

Die im 15. Jahrhundert abgelaufene strukturelle Entwicklung der Kirchen von Satakunta ist geleitet durch die Kirche von Ulvila. Im J. 1429 brannte die Kirche nieder, wonach sie wieder hergerichtet und nach Osten erweitert wurde, wenn auch ohne Gewölbe blieb. Die folgende Bauperiode umfasst die Erweiterung der Sakristei sowie die Überwölbung der Kirche, mit denen die Mauerung der Ziergiebel von Kirche und Sakristei deutlich verknüpft ist (Abb. 61). Die Kirche von Huittinen folgt dem Beispiel, sie erhält Ziegelgewölbe, auf die das Wappen von Bischof Magnus Särkilahti (1489—1500) gemalt ist, und die Giebelverzierung ist eine Nachahmung der Giebel von Ulvila. Die Kirche von Lempäälä (Lembois) ist ein völliger Neubau und bleibt ohne Gewölbe. Die Verzierung ihres Ostgiebels ist vom typologischen Standpunkt der Giebelverzierung der Kirchen von Satakunta bedeutsam. Der mit Zahnschnittverzierung ausgestattete einheitliche Treppenfries der Kirche von Ulvila hat sich in Lempäälä in gesonderte Felder aufgelöst, wodurch also eine typologisch spätere Stufe belegt ist (Abb. 62). Als Verzierung des Ostgiebels der Kirche dient ein aufsteigender Bogenfries als neues Motiv. Lempäälä liegt an der Grenze von Tavastland, und die typischen grossen Ecksteine des Fundaments belegen die Kirche als gleichzeitig mit der späten Architektur dieser Landschaft. Das Triumphkruzifix der Kirche stammt aus dem Beginn des 16. Jahrhunderts, und derselben Zeit gehören auch die am Chor der Kirche angetroffenen Malereien an.

Als nahe Verwandte der Kirche von Lempäälä zu betrachten sind die Sakristei von Messukylä (Messuby), deren Giebel einen steigenden Bogen-

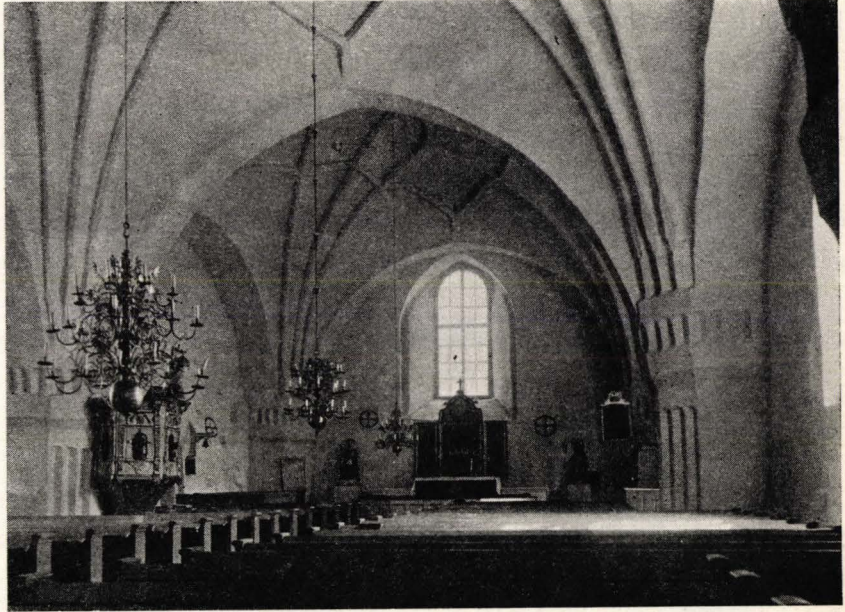

Abb. 63. Das Innere der Kirche von Ulvila.

fries aufweist, und die Sakristei von Akaa (Ackas), deren Giebel den Ostgiebel von Lempäälä nachahmt.

Auch die Kirche von Tyrvää folgt der Mode und erhält eine neue Giebelverzierung. Der Westgiebel und der Giebel der Sakristei ahmen bescheiden den Treppenfries von Ulvila nach. Die Verzierung des Ostgiebels ist bezeichnend: der in den neuen aus Ziegel bestehenden Giebelteil geformte Bogenfries ist zusammengeschrumpft, und darunter sind auf der alten Feldsteinfläche ganze vier Rosetten der Kirche von Ulvila angebracht. Sowohl die Zusammenstellung als auch die Arbeitsausführung zeugen von unverkennbarer Degeneration, so dass es natürlich erscheint, die Erbauung der Giebel mit der bemerkenswerten Bauarbeit, die nach den Rechnungsbüchern in den Jahren 1513—16 ausgeführt wird, in Verbindung zu bringen.

Der Einfluss auf die Kirchen von Satakunta während der besprochenen Bauperiode kommt deutlich aus Schweden. Die Gewölbe der Kirche von Ulvila, im übrigen die einzigen in ihrer Art in Finnland, schliessen sich völlig an den in Mittelschweden und Norrland herrschenden Gewölbetypus an, und das Bild wird vervollständigt durch die den Wandpilastern eigenen Kapitel-

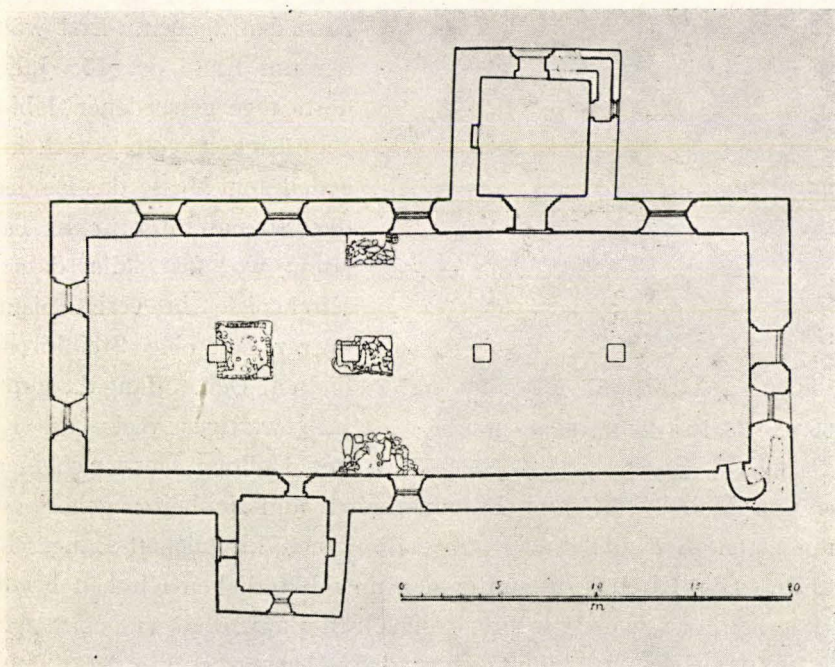

Abb. 64. Grundriss der Kirche von Hollola.

bildungen mit ihren charakteristischen Vertiefungen (Abb. 63). Die nahe Verwandtschaft der Giebelverzierung mit der mittelschwedischen Kirchen-
gruppe von Nysätra-Torsång ist bekannt und anerkannt. Das Einzige, was
bei dem Sachverhalt Verwunderung erregt, ist, dass die Erbauungszeit der
Kirchen Finnlands spät wird, an das Ende des 15. Jahrhunderts und an den
Beginn des nächsten fällt, während wiederum die Gruppe Nysätra-Torsång
fast ein Jahrhundert früher datiert worden ist. Da es sich um eine so nahe
Ähnlichkeit der Ornamentik und eine so beträchtliche geographische Nähe
handelt, bleibt der Tatbestand gewissermassen rätselhaft.

Zuletzt ist die Architektur der Kirchen von Tavastland zu betrachten.
Als verhältnismässig spätes Bekehrungsgebiet und als abseits gelegene
Gegend blieb Tavastland während des grössten Teils des Mittelalters ganz
ausserhalb der Steinarchitektur, und abgesehen von der Kirche von Hattula
hatte die Provinz sich bis in späte Zeiten mit hölzernen Kirchengebäuden

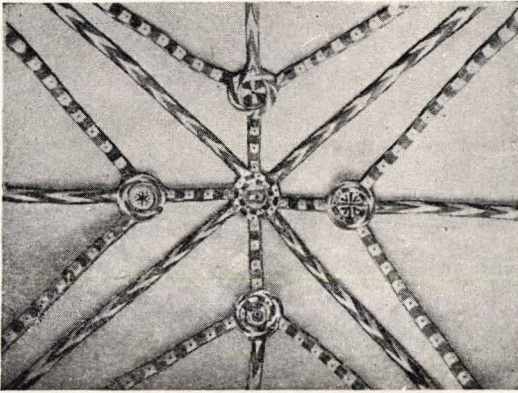

Abb. 65. Gewölbe der Kirche von Hollola.

zufriedenzugeben. Erst während der am Ende des 15. Jahrhunderts rege gewordenen, lebhaften Bautätigkeit vollzog sich in ausgedehntem Masse das Eindringen der Steinarchitektur in Tavastland, wo fast alle damaligen Kirchspiele in verhältnismässig kurzer Zeit eine Steinkirche erhielten. Den Anfang dazu machte in gewaltiger Weise die Kirche von Hollola. Das Erscheinen der

Kirche von Hollola mit ihren Besonderheiten und Neuheiten gehört zu den bedeutsamsten Ereignissen der mittelalterlichen kirchlichen Baugeschichte Finnlands. Die Kirche, die unter den mittelalterlichen Kirchen Finnlands die drittgrösste ist, wurde während derselben Bauperiode auf einmal fertiggestellt, und zu der Bauarbeit gehört die Innenausstattung der Kirche, sie ist mit deren Konstruktion und ursprünglichem Entwurf der Altäre ganz organisch verbunden. Die Wappen der Chorstühle, des Geländers an der Empore sowie der Wandmalereien datieren die Erbauungszeit der Kirche auf die Zeit um 1480. Die Kirche von Hollola trägt Züge, die als Neuigkeit besondere Aufmerksamkeit erregen. Derartige Züge sind.

I. Die Einteilung der Kirche in zwei Schiffe (Abb. 64).

II. Die Form der Gewölbe, die ein sogenanntes Ringgewölbe ist und deren Merkmal die an den Vereinigungsstellen der Rippen gelegenen Ringe bilden (Abb. 65).

III. Die Giebelverzierung, bei welcher die verschiedenen Motive in streng horizontale Schichten gruppiert sind (Abb. 66).

Die Einteilung in zwei Schiffe als spätgotische Erscheinung ist sehr beachtenswert. Das nächste Vergleichsstück dazu findet sich auf den dänischen Inseln, vorwiegend auf Seeland, wo ältere Kirchen von schmalerer Form zweischiffig überwölbt werden, welches Verfahren, häufig wiederholt, die natürlichste Erklärung für die Entstehung der spätgotischen zweischiffigen Kirche abgibt.

Das Ringgewölbe der Kirche von Hollola schliesst sich in seinem Typus

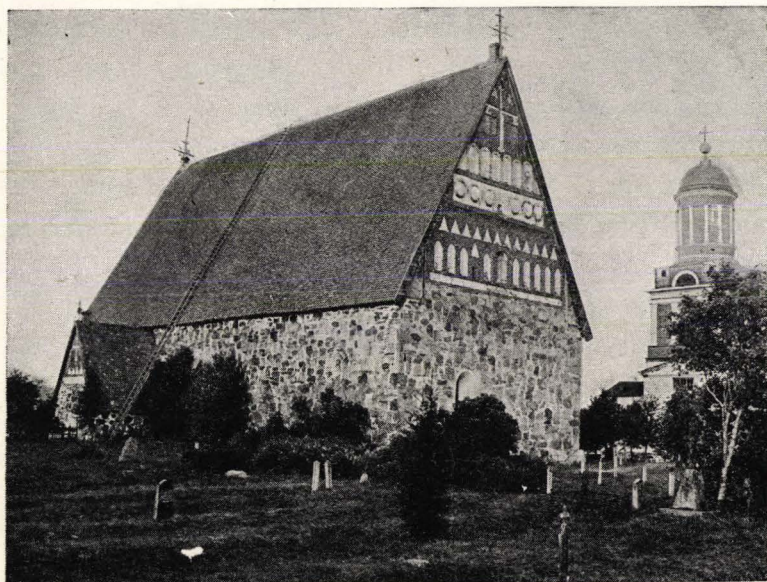

Abb. 66. Westgiebel der Kirche von Hollola.

nicht an die Gewölbeform des mittel- und nordschwedischen sogenannten östlichen Typus an, sondern es ist derselbe, der weiter südlich in Schweden auftritt, in Södermanland, z.B. in den Kirchen von Västerhaninge und Ösmo, in denen die Gewölbeform früher auftritt, und deren geographische Lage geeignet ist, ihren Ursprung weiter südlich zu suchen.

Die strenge Horizontalität der Giebelverzierung der Kirche von Hollola weist wieder ihrerseits auf die ostdänische Spätgotik hin, bei der sie teilweise eine sehr kennzeichnende Erscheinung ist.

Wir haben uns damit zufriedenzugeben, den Ursprung der Kirche von Hollola jenseits der Ostsee, auf den dänischen Inseln oder im naheliegenden Südbaltikum, unbestimmt festzulegen. Jedenfalls ist sie in der finnischen Architektur eine fremde Erscheinung, die sich unter Anpassung an die Tradition der alten kirchlichen Architektur des Landes in Finnland niederlässt. Die Grosslinigkeit der Kirche sowohl als Gebäude als auch in ihrer Ausstattung weist darauf hin, dass die Kirche nicht nur als Gemeindekirche gedacht war sondern gewissermassen auch als Vertreter der katholischen Kirche im östlichen Teil des Landes in der Nachbarschaft einer fremdgläubigen Macht, und darauf mag sich auch die der Kirche beigelegte Bezeichnung »ecclesia

cathedralis» gründen. Es ist zu bemerken, dass die Kirche von Hollola gleichzeitig mit der für den östlichen Grenzschutz vorgesehenen Burg Olofsborg (Olavinlinna) entstand, zu dessen Erbauung Erik Axelsson Tott 16 ausländische Baumeister bestellte. Es ist wohl anzunehmen, dass mit ihnen oder in gleicher Weise bestellt auch der Erbauer der Kirche von Hollola eintraf und die Neuheiten unmittelbar aus dem Auslande mitbrachte.

Der Einfluss der Kirche von Hollola auf die kirchliche Architektur ist ausserordentlich gross. Das Ringgewölbe wurde sehr beliebt; nach den Anzeichen zu schliessen, hätte es in Tawastland die Vorherrschaft erlangt, wenn die Kirchen eine Überwölbung erhalten hätten, aber es wanderte von hier in die alten Gebiete der Kirchenarchitektur in die Gegenden von Åbo. Das Ringgewölbe kommt in Tawastland in der einschiffigen Kirche von Vanaja (Vånå) vor, die in ihrer Konstruktion die Kirche von Hollola in verkleinertem Massstabe darstellt und vermutlich von demselben Meister erbaut ist. Durch sie findet die Ringgewölbeform ihren Weg in die Gegenden von Åbo, in die Kirchen von Lieto und Rymättylä (Rimito), bei denen die Giebelverzierung der um dieselbe Zeit errichteten Anbauten dem Vorbild der Kirchen von Tawastland entspricht. Auch weiter westlich findet das Ringgewölbe nämlich seinen Weg in die Kirche von Kumlinge, in den Schärenhof von Åland.

Die Einteilung der Kirche von Hollola in zwei Schiffe vermag ebenfalls in gewissem Masse im Lande Fuss zu fassen. Zwei Schiffe wurden in Tawastland für die Kirche von Sääksmäki vorgesehen, die nach der Kirche von Vanaja in ihrer Konstruktion der Kirche von Hollola am nächsten steht. Die Überwölbung blieb unausgeführt, aber ihr Entwurf an sich erweist bereits, dass die Einteilung als neues sicheres System zu gelten hat. Ausserhalb der Landschaft Tawastland erhält die Einteilung in zwei Schiffe Vertreter in Nyland. Die Kirche von Ingå, die nicht an der Bauphase der Überwölbungszeit der Kirchen von Nyland teilnimmt, erlebt eine völlige Herrichtung später oder zu jenen Zeiten, als in Tawastland eine Bautätigkeit im Gange ist. Die Kirche wird erweitert und erhält zwei Schiffe (Abb. 13), sowie eine Giebelverzierung nach dem Vorbild der Kirchen von Tawastland, in erster Linie der Kirche von Lammi (Lampis). Die Kirche von Sibbo hatte man zu überwölben begonnen, und zwar in drei Schiffen, welche Einteilung der Kirchenchor aufweist, als man aber die Arbeit im Langschiff fortsetzte, ging man zu einer Einteilung in zwei Schiffe über. Das Verfahren, meines

Wissens einzig in seiner Art, spricht in bezeichnender Weise und unverkennbar für die überwiegende Vorherrschaft der zweischiffigen Kircheneinteilung im ausgehenden Mittelalter.

Auf die Kirche von Hollola folgen die Kirchen von Tawastland eine nach der anderen und bilden in ihrer Architektur eine ununterbrochene Kette, deren Glieder sich in ihren konstruktiven Eigenschaften aneinanderreihen und somit ihre eigene besondere Kirchengruppe bilden. Als Zwischenstufe der Entwicklung zu erwähnen ist die Kirche von Lammi, die eine reiche Pfostenprofilierung erhalten hat und in die Giebelverzierung ein neues Motiv bringt: die Rautennische, und am Ende der Entwicklung steht die Kirche von Janakkala, an deren Giebel die Rautennischen als Hauptmotiv auftreten und barockartig gross geworden sind. Die am Giebel der Kirche angebrachten, aus Kalkstein hergestellten Wappen der Familie Tott geben als Erbauungszeit der Kirche die 1510er Jahre an.

Man hat gesagt, die Kirchen von Tawastland seien unter dem Einfluss der Kirchen von Nyland und Satakunta entstanden, so dass es sich um einen aus der Architektur der Küstengegenden verschmolzenen Typus des Binnenlandes handle. Doch liegen die Dinge so, dass die Kirchenarchitektur von Tawastland selbständig eingeführt wird und sich auch selbständig weiterentwickelt und weiter ausbreitet. Die einzige als Mischform entstandene Kirche ist die mit drei Schiffen ausgestattete von Hauho, die sowohl in ihrer Konstruktion als auch in ihrer Giebelverzierung die Eigenschaften beider Kirchengruppen miteinander vereinigt.

Mit der späten Bautätigkeit von Tawastland und Satakunta schliesst die mittelalterliche Steinarchitektur Finnlands, und dann tritt auch ein jahrhundertelanger Stillstand ein, denn erst im 17. Jahrhundert werden, mit einer einzigen Ausnahme, die folgenden Steinkirchen in Finnland erbaut. Anscheinend sind zwar die mittelalterlichen Kirchen Finnlands nach demselben Schema aufgebaut, derselbe Typus von der Kirche in Mynämäki bis zu der von Janakkala oder also vom Anfang bis zum Ende, so dass ein der früheren Generation angehöriger Liebhaber von Altertümern über die Kirchen Finnlands aussprechen konnte, dass sie einander so ähnlich seien wie ein Ei dem anderen. Schon so früh wie zur Zeit Emil Nervanders bürgerte sich die Auffassung ein, dass die mittelalterlichen Kirchen Finnlands in ihrer Archi-

tektur eine verhältnismässig geschlossene Gruppe bildeten, deren baugeschichtliche Darlegung leicht umrissen sei. Dennoch fasst der Rahmen dieser schematischen Entwicklung Abwechslung, Ausgestaltung und von verschiedenen Seiten gekommene Anregungen, die sich erkennen lassen, soweit die Kirchen Gegenstand eingehender Analyse werden. Was ich oben über die mittelalterliche Architektur Finnlands gesagt habe, ist gewissermassen eine Festlegung derjenigen Richtlinien, die als Ergebnis der in letzter Zeit angestellten Untersuchungen hervorzutreten begonnen haben, und in diesem Rahmen steht die zukünftige Forschung auf festerem Boden. Viel Arbeit, aussichtsreiche Arbeit ist noch zu leisten. Soweit die Baugeschichte der mittelalterlichen Kirchen Finnlands in ihrer Entstehung und Entwicklung umrissen wird, so wird auch die Stellung Finnlands im baltischen Norden in die richtige Lage gerückt und in richtiger Weise beleuchtet werden, eine Stellung, die in den baltischen Ländern hoffentlich nicht ganz bedeutungslos gewesen ist.

Maunu Olavinpoika ja Olavi Maununpoika.

Esitelmä Kirkkohistoriallisen Seuran kokouksessa 4. 4. 1941.

Piispa Maunu Tavastin ja hänen seuraajansa Olavi Maununpojan henkilökohtaisen suhteen selvittäminen ja heidän sukulaisuutensa oikea määrääminen on osoittautunut perin pulmalliseksi tehtäväksi. Asiakirjojen genealogiset tiedot keskiaikaisesta Tavast suvusta ovat harvinaisen runsaat ja niiden perustalla näyttävät Maunu Tavastin sukulaissuhteet niin selvitettyiltä, että minikäänlaisia aukkoja ei ole epäilty niihin jääneen. Kun Olavi Maununpojalle ei parhaalla tahdollakaan ole löydetty sopivaa sijoitusta, on hänen alkuperänsä Gordionin solmu selvitetty mutkattomasti siten, että hänet on yksinkertaisesti tulkittu edeltäjänsä omaksi pojaksi ja siten on saatettu hänen alkuperäänsä ympäröivä hämäryys jotenkuten ymmärrettäväksi.

Ajatuksen esitti nimimerkki Y.K. (Yrjö Koskinen) Biografisessa nimikirjassa (1879—1883) selittäen asiaa seuraavasti: »Suomen Piispainkronikka vakuuttaa hänen (Olavi Maununpojan) olleen piispa Maunu Tavastin »nepain» ja kertoo, että tämä häntä lapsuudesta asti elätti ja kasvatti sekä sitten kustansi hänen laveata opinkäyntiänsä Pariisissa. Mutta kun varsin tarkasti tunnetaan piispa Tavastin veljet ja sisaret sekä niiden perheelliset olot, voimme varmuudella päättää, että Olavi Maununpoika ei ollut hänen veljenpoikansa eikä sisarenpoikansa, ja todennäköisin arvelu siis on, että hän itse teossa oli Maunu Tavastin oma poika, vaikka hänen oikeaa syntyperäänsä, joka katoliskirkon sääntöjen mukaan katsottiin aviottomaksi ja olisi voinut hänen ylenlystään kirkon palveluksessa estää, pidettiin peitettyinä. Tämän arvelun myöskin vahvistaa hänen vaakunansa, joka oli melkein sama kuin Maunu Tavastin eli teräkseen puettu käsivarsi, ainoastaan sillä erotuksella, että kädessä oli ruusu tai jotakin senkaltaista.»¹

Teoksen toisessa kohdassa sanoo hän edelleen asiasta: »Maapapit eivät sii-

¹ Biografinen nimikirja, s. 522.

hen aikaan aivan tarkasti noudattaneet kirkon coelibaatissääntöä, emmekä siis saa hämmästyä, jos — kuten hämärät jäljet viittaavat — Maunulle (Maunu Tavastille) siihen aikaan oli syntynyt poika, jonka kasvatusta hän sitten isällisellä hellyydellä hoiti ja kustansi. On näet syytä arvella, että tuo sittemmin kuuluisa maisteri Olavi Maununpoika, Tavastin seuraaja piispanistuimella, jota piispainkronikka nimittää Maunu piispan nepaimeksi, oikeastaan on ollut hänen oma poikansa, vaikka kanonisen lain ankaruus ei sallinut tämmöistä syntyperää tunnustettavaksi. Tämä poikkeus kirkon säännöistä kuuluu Maunu Tavastin varhaisempaan elämään ja jäi sitten unohduksen verhoon.»¹

Selityksen omaksui O. A. Forsström »Suomen keskiajan historiaansa» (1898) perustellen asiaa laajemminkin. Niinpä hän sanoo Olavi Maununpojan vaakunasta: »Keskiajalla olikin tavallista, että laittomasta avioliitosta syntyneet lapset, milloin kantoivat isänsä vaakunaa, varustivat sen jollakin lisäkkeellä». Ja hän jatkaa: »Kanonisen lain mukaan ei Olavi Maununpoika olisi ollut oikeutettu astumaan hengelliseen säätyyn. Mutta Maunu piispa osasi joko salata poikansa syntyperän, tai lienee hänen vaikutusvaltansa ollut niin suuri, että paavi salli nuorukaisen tulla papiksi, vieläpä kohota kirkon korkeimpiin virkoihin. Jälkimmäisessä tapauksessa oli erivapautus luultavasti suurilla lunnailta lunastettavissa.»²

Tähän Olavi Maununpojan alkuperän ratkaisuun ovat monet tutkijat ymmärrettävistä syistä suhtautuneet varovasti, jopa pidättyen. Hausen sanoo, että tehty johtopäätös tuntuu hieman hätiköidyltä (något förhastad)³ ja viimeksi on Maliniemi puolestaan lausunut asiasta: »Kysymystä ei kuitenkaan voitane pitää ratkaistuna.»⁴ Useat tutkijat tyytyvät edelleenkin mainitsemaan Olavi Maununpojan vain Maunu Tavastin sukulaiseksi,⁵ mutta toisaalla ajatus on saavuttanut hiljaisen hyväksymisen, joten muutamat ovat katsoneet asialliseksi esittää Olavi Maununpoika »mahdollisesti» tai »todennäköisesti» Maunu Tavastin pojaksi.⁶ Vain muutaman kerran lienee asiasta puhuttu

¹ Sama teos, s. 680.

² O. A. Forsström, *Suomen keskiajan historia*, ss. 357—358.

³ Tor Carpelan, *Finsk Biografisk Handbok II*, ss. 1615—1616.

⁴ Kansallinen elämäkerrasto IV, s. 272.

⁵ K. O. Lindeqvist, *Suomen historia*, s. 75. M. G. Schybergsson, *Suomen historia*, I, s. 16. Jaakko Gummerus, *Suomen keskiaikaiset piispat*, Oma Maa II, s. 162.

⁶ Iso Tietosanakirja, vanh. ja uusi painos, art. Olavi Maununpoika. E. Bergroth, *Suomen kirkko I*, s. 115.

ilman mitään muodollista varausta.¹ Genealogit ovat varmuuden vuoksi jättäneet Olavi Maununpojan Tavastien sukujohdossa mainitsematta.² Huomautettakoon lopuksi, että paterniteettiajatus on tullut laajemmin tunnetuksi kaunokirjallisuuden ansiosta, joka siitä on saanut käsiteltäväkseen erinomaisen kiitollisen aiheen.

Paterniteettisuhteen tueksi esitetyt perustelut ovat selvästi liian hatarat ja todistusvoimaltaan riittämättömät. Niistä on epäilemättä katsottu painavimmaksi sitä, että Olavi Maununpoikaa ei mainita Maunu Tavastin näennäisesti tarkkaan lueteltujen sukulaisten joukossa. Suoranaisiksi todistusperusteiksi jäävät vain vaakunamerkki sekä Olavi Maununpojan osaksi tullut kasvat. Sen lisäksi liittyy perusteluihin erittäin vaativa tehtävä, nimittäin näyttää pätevästi toteen, että avioton poika, päällepäätteeksi korkea-arvoisen pappismiehen lapsi, olisi voinut siinä määrin sivuuttaa kanonisen lain, että hänelle olisi ollut mahdollista kohota ylempiin kirkollisiin arvoihin aina maan kirkon päämieheksi.

Tämän ratkaisuksi on esitetty kaksi selitystä. Toinen on se, että Maunu Tavast olisi osannut peitellä ja salata poikansa syntyperän.

Olettamus on epäilemättä rohkea, sillä puhumattakaan siitä, että se arveluttavalla tavalla kajoo Maunu Tavastin persoonallisuuteen, sen toteuttamista on lähemmin ajatellessa pidettävä pelkkänä kuvitteluna. Olavi Maununpojan aina käyttämä isännimi Magni, »laittoman» alkuperän lisä hänen vaakunasaan, hänen kasvattamisensa ja kouluuttamisensa eivät suinkaan olleet omiaan salaamaan hänen syntyperäänsä, vaan päinvastoin niiden perustalla olisi asian oikea laita pitänyt olla havaittavissa yhtä helposti aikoinaan kuin vuosisatoja myöhemmin.

Toisena selityksenä esitetään mahdolliseksi, että Maunu piispan vaikutusvalta olisi ollut niin suuri, että se tasoitti Olavi Maununpojalle tien. Tähän olettamukseen liittyy myös mahdollinen erivapautuksen rahalla lunastaminen.

Tässä tapauksessa lienee Maunu Tavastin vaikutusvalta yliarvioitu olettaessa sen voivan tällaisessa tapauksessa ylittää kanonisen lain määräyksiä. Kysymyksessä ei näet ole aviottoman pojan hyväksyminen tavalliseksi papiksi, mikä joskus pappispuutteen poistamiseksi voi paavin erikoisluvalla tulla kysy-

¹ Juva, *Suomen kansan aikakirjat* I, s. 361.

² Anrep tosin mainitsee Olavi Maununpojan, mutta kun hänen esityksensä perustuu virheelliseen lähdetietoon (kts. edemp.) ei maininnalla ole merkitystä.

mykseen,¹ vaan kysymys on moninverroin tärkeämmästä ja arkaluontoisemmasta asiasta, piispan kompetenssista. Kanonisen lain edellyttämää syntyperän pätevyyttä täytyy pitää ylempään papistoon nähden ehdottomana ja tuli virkaylennyksissä aina uudistuvan ja yhä tiukemman kontrollin alaiseksi. Erivapautuksen saaminen ylemmän papiston pätevyys ehdoista ei ollut ollenkaan mikään yksinkertainen asia, sitä todistaa erinomaisesti se puuha ja ne ponnistelut, joita vaikutusvaltaisimmalta taholta tehtiin dispensation hankkimiseksi Paavali Scheelille, joka onnettomuudessa oli menettänyt peukalonsa ja tullut kanonisen lain mukaisesti pappisvirkaan kelpaamattomaksi.² Tämän rinnalla olisi Olavi Maunupojan asia ollut paljokaan vakavampi ja arkaluontoisempi, joten sen järjestäminen erivapautuksella tuntuu uskomattomalta. Erikoisesti Maunu Tavastin asema asianosallisena käy perin ristiriitaiseksi ja sekavaksi. Kanonisen lain ylimpänä vastuunalaisena valvojana hiippakunnassaan hän olisi ensimmäinen kiertämässä lakia itsekkäiden pyyteiden ajamiseksi, vieläpä joutuen siten painostamaan omaa vakavaa erehdystään. Hanke olisi epäilemättä vaarantanut hänen auktoriteettiaan ja ollut omiaan saattamaan hänen moraalinsa aivan toisenlaiseen valoon kuin säilyneet asiakirjat, jotka yksimielisesti todistavat Maunu Tavastin niin esikuvalliseksi kirkonmieheksi ja omantunnontarkaksi muotojen noudattajaksi, että ajatus lain kiertämisestä tuntuu hänen kohdallaan täydellisesti vieraalta. Erikoista tunnustusta on saanut osakseen Maunu Tavastin ankara moraalinen, »vitam honestam, castam et multum temperatam habebat», sanoo hänestä Juusten Piispainkronikassaan.³ Hän valvoi aivan erikoisesti alaistensa pappien siveellistä elämää ja piispaksi tultuaan hän uudisti Hemming piispan aikuisen säädöksen »iuxta canonicas sanctiones edictum», että papit eivät saaneet pitää luonaan kirkon omistamilla tiloilla lapsiaan.⁴ Tämä toimenpide ilmaisee selvästi Maunu Tavastin periaatteellisen kannan ja on omiaan hälventämään häneen kohdistuvia epäluuloja. Sitäpaitsi näyttää paterniteettiteoria ajallisesti huonosti sopivan Maunu Tavastin elämään. Olavi Maununpoika oli todennäköisimmin syntynyt 1400-luvun alkuvuosina. Tähän aikaan oli Maunu Tavast jo pitkän palvelusajan vakiinnuttama pappismies, hän oli oppinut Pragin maisteri sekä huomattavassa ase-

¹ H. Hildebrand, *Sveriges Medeltid* III, s. 91, 2.

² Hausen, *Medeltidsurkunder* VI, ss. 103—105.

³ Porthan, *Opera selecta* II, 374.

⁴ Hausen, *Medeltidsurkunder* II, s., 146.

massa Eerik Pommerilaisen hovipappina ja »kanslerina».¹ Hän ei ollut enää tavallinen maapappi, vaan oppinut teologi ja vaikutusvaltainen henkilö, jonka kohoaminen virka-arvoissa oli varma. Juuri 1400-luvun ensimmäinen vuosikymmen oli mitä tärkein hänen tulevaisuudelleen, jota hän tuskin olisi ryhtynyt harkitsemattomalla teollaan vaarantamaan.

Keskiaikaiset asiakirjat eivät ilmoita mitään Maunu Tavastin ja Olavi Maununpojan sukulaisuudesta. Ensimmäinen maininta siitä on Juustenin Piispainkronikassa, jossa sanotaan, että Olavi Maununpoika oli edeltäjänsä »nepos», siis veljen tai sisarenpoika.² Sama tieto on Palmsköldin katkelmassa.³ Messeniuksella on määrittely tarkempi: hän sanoo Olavi Maununpoikaa Maunu Tavastin sisarenpojaksi.⁴

Mainittakoon ohimennen, että Messeniuksella on toinenkin Maunu Tavastia koskeva sukutieto. Hän näet mainitsee, että Maunu Tavast oli Lucia Olavintyttären, kuuluisan Henrik Klaunpoika Dieknin puolison veli.⁵ Tähän nojaten Hallenius esitti piispa Olavin Lucia Olavintyttären ja Henrik Klaunpojan pojaksi, siis Diekn sukuun kuuluvaksi.⁶ Jo Porthan osoitti tämän vääräksi,⁷ mutta Halleniuksen johto kummittelee vielä Anrepilla, joka mainitsee piispa Olavin nimellä Olaus Diekn.⁸ Myöhempi genealogia on helposti voinut vahvistaa Porthanin oikaisun toteamalla Lucia Olavintyttären kuuluneen Skälge sukuun. Asia on niinmuodoin Olavi Maununpoikaan nähden täysin merkityksetön eikä sellaisena ansaitsisi mainitsemista, ellei huomio kiintyisi siihen omituiseen seikkaan, että Olavi Maununpoika ikäänkuin väkipakolla on saatettu kuulumaan Diekn sukuun, joten tuntuu siltä kuin asiaan olisi ollut vaikuttamassa jokin salassa piilevä tekijä.

Maunu Tavastin ja Olavi Maununpojan sukulaisuutta pohtii ensi kerran

¹ Porthan, *Op sel.* II, ss. 369, 378—476. J. Gummerus, *Magnus Tavast*, Finlands kultur historia, Medeltiden, s. 132.

² *Opera selecta*, ss. 475—476.

³ Fragmentum Palmskiöldianum.

⁴ Messenius, *Scondia illustrata* X, s. 20.

⁵ *Scend Illust.* X, s. 19. W. G. Lagus, *Finska adelns gods och ätter* s. 72, arvelee Olavin kuuluneen Diekn sukuun.

⁶ A. G. Hallenius *Wirmoensis in Finlandia territorii memorabilia*, p. 70.

⁷ *Op sel.*, ss. 476,2 ja 478,6.

⁸ G. Anrep, *Svenska adelns ättar-taflor*, 4, s. 342. Ruotsin ritarihuoneen johtokunnan erityisellä päätöksellä estettiin A. poikkeamasta Ruotsinritarihuoneen vanhoista sukujohdoista, joten hänen oli pidettävä niistä kiinni.

kriittisesti Porthan, jolla asian valaisemiseksi on käytettävänään Turun Tuomiokirkon Mustankirjan runsaat asiakirjatiedot. Porthan ei epäile Juusten ilmoittamaa sukulaissuhdetta, jonka mukaan Olavi Maununpoika on edeltäjänsä »nepos» ja hän puolestaan uskoo, että kysymyksessä on sisarenpoika *»unde sororis filius fuisse recentiores omnes, recte, ut putamus, colligunt»*. Hän saa tietää, että Olavi Maununpojalla on Piikkiön Rungon kylässä äidiltä perittyä maaomaisuutta ja että hänellä on kaksi sisarpuolta, Elin ja Birgitta Ervastintyttäret, joilla niinikään on äidin perintöä Piikkiön Rungossa. Heidän äitinsä on siis ollut kaksi kertaa naimisissa, ensin Maunu ja toisen kerran Ervast nimisen miehen kanssa. Edelleen hän huomaa, että Maunu Tavastilla on sisar nimeltä Ragnild, jolla myös on perintöosuutta Rungossa. Hän on naimisissa asemies Martti Abrahaminpojan kanssa, mutta pitäen kiinni Rungon maaomaisuudesta Porthan pitää teoreettisesti mahdollisena, että Ragnild voi olla myös Olavi Maununpojan ja hänen sisarpuoliensa äiti, jolloin hän olisi ollut naimisissa kolme eri kertaa, viimeksi Martti Abrahaminpojan kanssa *»quam ter nuptam fuisse, et singulis maritis liberos peperisse existimandum erit, si eadem Ragnilda putabitur?»*

Saman henkilön uudistuvat avioliitot keskiajan maataomistavan yläluokan keskuudessa olivat aivan tavallisia, joten Porthanin olettama mahdollisuus ei suinkaan tunnu yllättävältä. On vain näytettävä toteen, että Ragnild ja sisarusten äiti ovat identtisiä, mikä riippuu siitä, että heidän maanomistuksensa tosiaankin tarkoittavat samaa tilaa. Tämän tekee kuitenkin epätodennäköiseksi se seikka, että Ragnild luopuu maaomaisuudestaan Rungossa jo v. 1423, kun taas Olavi Maununpoika myy osuutensa v. 1433 ja sisarpuolet vasta v. 1438. Kysymys on sittenkin eri tiloista, Ragnildia ei voida ajatella Olavi Maununpojan ja hänen sisarpuolensa äidiksi.

Tavast-sukua koskevat runsaat asiakirjatiedot antavat oivallisen kuvan keskiajan vapaamiesluokan maanomistuksesta, sen luonteesta, hallinnasta ja hoidosta. Maunu Tavastin isä, Olavi Niilonpoika, oli tyypillinen suurmaanomistaja, jolla oli maa-alueita hajallaan eri tahoilla. Hänen tiloistaan tunnetaan etupäässä ne, jotka hän itse hankki, mutta hänen maanomistuksensa olivat selvästi paljoa suuremmat. Hän omisti perintötilan Hattulan Mierolan kylässä ja tämä tila oli ilmeisesti suvun kantatila¹. Niinikään hänellä on

¹ Olavi Niilonpojan poika Niilo Olavinpoika vaihtaa v. 1411 isänsä perintöosuuden »sith Faedherne swa mykit han j Melola by atte, liggiandhe j Hattala sokn» (Hausen, *Medeltidsurkun-*

maaomaisuutta Piikkiön pitäjän Rungon kylässä, jossa hänen tyttärensä Ragnild oli saanut perintöosuutensa »gotz j Rungha by j Pike sokn, som hon aerffde epter sine foreldra»¹. Tämä Tavastien Rungon maaomaisuus on suvun selvitykselle erikoisen tärkeä.

Olavi Niilonpoika mainitaan vainajaksi v. 1402². Omaisuuden jakoa monilukuisten perillisten kesken ei kuitenkaan pitkään aikaan toimitettu, vaan suvun omaisuutta hoidettiin yhteisesti perittyä tapaa noudattaen. Päämiehinä olivat pojat Maunu ja Niilo Olavinpojat, jotka yhdessä hoitavat ja järjestelevät suvun omaisuutta siksi, kunnes he katsovat ajan tulleen heidän hallintaansa keskitettyjen sukutilojen jakamiseen keskenään. Tämä tapahtuu »joitakin vuosia» ennen vuotta 1423. Jaossa sai Niilo Olavinpoika Hämeessä olevat sukutilat sekä Borgbyn Sipoossa ja Maunu Olavinpoika Mynämäellä, Piikkiössä ja Laitilan Palttilassa olevat tilat³. Kun Niilo Olavinpoika v. 1431 kuoli, tuli Maunu piispa jälleen suvun päämiehenä hoitamaan suvun asioita.

Omaisuuden yhteishoidolla oli luonnollisesti tietty tarkoituksensa, nimitäin perintötilojen pirstoutumisen ehkäiseminen ja suvun maaomaisuuden keskittäminen suuromaisuuksiksi suvun miespuolisten jäsenten haltuun. Suvun päämiesveljesten yhteiseen omaisuuden hallintaan sisältyvät monenmoiset toimenpiteet: isän aloittamien kauppojen päättäminen ja uusien tilojen osto, tilusten vaihdot, naima- ja perintöosuuksien järjestäminen jne. Aivan erikoisen merkityksen suvun asiain hoidossa ja sukutilojen järjestyksessä sai Maunu Tavastin perustama (1421—1425) Pyhän Ruumiin kuori, joka — olematta suvun pakollisena rasituksena — tuli koko suvun yhteisen harrastuksen kohteeksi ja jonka ylläpito tuntui voimakkaasti suvun asian hoidossa aiheuttaen mm. sen, että sukulaisuus- ja perintösuhteet joutuivat sen ansiosta perinpohjin selvitettäviksi.

Kuten on mainittu kuului Olavi Niilonpojan jättämään perintöön maaomaisuus Piikkiön Rungon kylässä. Yhden siihen kuuluvan tilan omistajana esiintyy jo mainittu Maunu Tavastin sisar Ragnild, joka ilmeisesti oli saanut sen perintöosuutenaan mennessään naimisiin. Tämän tilansa hän yhdessä

der II, s. 113). Jully Ramsay tulkitsee Melolan Kylmäkosken Mellolaksi (*Frälsesläkter*, s. 471), mutta kun se nimenomaan mainitaan olevan Hattulassa, on todennäköisintä, että kysymyksessä on virheellinen kirjoitus Melola pro Merola ja tarkoittaa Hattulan Mierolaa.

¹ Mustakirja, ss. 220—221.

² Mustakirja, s. 221.

³ Hausen, *Medeltidsurkunder* II, ss. 306—397.

miehensä kanssa lahjoitti vapaaehtoisesti Tuomiokirkon Pyhän Ruumiin ja Pyhän Birgitan alttarille v. 1423¹.

Samana vuonna mainitaan Rungossa tilanomistajana myös Martti Diekn ja hänen puolisonsa Kristiina Eskelintytär, jotka silloin luovuttivat Rungon tilansa Maunu Tavastille saaden korvaukseksi Rymättylässä olevan Taipaleen tilan ja rahasumman². Näiden henkilöiden esiintyminen Rungossa on merkille pantava. Aikaisemmin heidät mainitaan tilanomistajina Lammin Porkkalassa, missä Kristiina Eskelintyttären aikaisemmasta avioliitosta syntynyt poika Olavi Flög myös omisti isältä perityn tilan. Porkkalan haltioiden ja Tavastien kesken suoritettiin v. 1411 tilusten vaihto ja osittainen kauppa, jolloin Porkkalan tilat luovutettiin Niilo Olavinpojalle Hattulan Mierolan sukutilaa ja sovittua rahasummaa vastaan³. Kun kaikki Porkkalan entiset omistajat kuitenkin sukeltavat myöhemmin esiin Piikkiössä ja Martti Diekn puolisoineen omistaa Rungossa tilan, niin tuntuu eittämättä siltä kuin Porkkalan tilojen vaihtoon olisi tapahtunut korjaus tai lisäys, jonka mukaan Martti Dieknin haltuun joutui yksi Tavastien Rungossa olevista sukutiloista, jonka Maunu Tavast kuitenkin sitten määrätystä syistä hankki suvulleen takaisin. Kolmas Rungon tila oli Olavi Maununpojan ja hänen sisarpuoliansa saama äidinperintö, josta Olavi Maununpojalle kuului puolet ja sisarpuolille neljännes kummallekin. Nämä eri osuudet lunastaa Maunu Tavast sitten itselleen, Olavi Maununpojalta v. 1433 sadalla markalla⁴ ja sisarpuolilta 50 markalla kummaltakin v. 1438⁵.

Rungossa mainitaan samoihin aikoihin vielä neljäs tila. Asemies Otte Pietarinpoika näet myi v. 1417 perintötilansa Rungossa Vidbrud Kortumnen perillisten nimiin heidän holhoojalleen Olavi Flögille⁶. V. 1443 panttasi tämä tilan Maunu Tavastille jäljellä olevan kauppasumman maksamista varten⁷. Laina maksettiin ilmeisesti takaisin, koska tila ei joudu piispalle.

Keskiajalla oli siis Rungon kylässä neljä rälssitilaa ja muita tiloja siellä varmastikaan ei ollut. Vuoden 1540 maakirjassa siellä ei mainita veromaata

¹ Mustakirja, s. 310.

² Mustakirja, s. 304.

³ Hausen, *Medeltidsurkunder* II, ss. 112—113.

⁴ Mustakirja, s. 341.

⁵ Mustakirja, ss. 364—365.

⁶ Mustakirja, s. 281.

⁷ Mustakirja, s. 410.

ja tilaluku säilyy Rungossa samana aina viime aikoihin asti¹. Kolme Rungon tiloista joutuivat Maunu Tavastin välittämänä Pyhän Ruumiin kuorille ja uskonpuhdistuksen aikoina ne kuorin muiden tilojen kanssa annettiin läänityksenä arkkiteini Pietari Ragvaldinpojalle². Tilat säilyivät edelleen yhdessä ja läänitettiin v. 1602 Jöran Boijelle³, kun taas neljäs tila kulki eri teitään kuuluen samanaikaisesti Klaus Kristerinpoika Hornin läänityksiin⁴.

Edellä mainittujen Rungon tilojen omistajien lisäksi esiintyy asiakirjoissa vielä eräs vapaasukuinen Rungosta, nimittäin Maunu Djekn, mainittu nimellä »Magnus Dekn aff Rungo»⁵. Hänen nimensä esiintyy useamman kerran 1410-luvulla ja viimeksi todistajien joukossa 1423⁶. Kysymys on niinollen hänen sijoittamisestaan Runkoon.

Vuosi 1423 sattuu olemaan erittäin kiitollinen ajankohta Rungon tilojen tarkasteluun, sillä sinä vuonna on tietoja kaikista tiloista, joten niiden omistus voidaan tarkoin määritellä. Silloin lahjoittaa Ragnild Olavintytär puolisoineen tilansa Pyhän Ruumiin alttarille ja samana vuonna luovuttaa Martti Djekn puolisoineen tilansa Maunu Tavastin haltuun. Kolmas tiloista on tällöin varmasti Vidbrud Kortumnen perillisillä, joiden holhoojana on Olavi Flög. Jäljelle jää siis neljäs Rungon tiloista eli Olavi Maununpojan ja hänen sisarpuoliensa äidinperintönä omistama tila. Mikään ei estä sijoittamasta Maunu Djekniä tähän tilaan kuuluvaksi. Hän on siinä tapauksessa ollut naimisissa sisarusten äidin kanssa, jonka perintöosuutta tila oli. Äiti oli myös toisissa naimisissa Ervast nimisen miehen kanssa, joka nähtävästi oli hänen ensimmäinen miehensä⁷. Maunu Djekn mainitaan — kuten sanottu — viimeisen kerran 1423 ja 1433 mainitaan hänen puolisonsakin kuolleeksi, joten tila oli silloin perillisten hallussa, joita olivat Elin ja Birgitta Ervastintyttäret

¹ Lagus, main. teos, s. 72. Rungon tilat olivat v. 1860: Kreulan aukmenttitila, Tuomolan rustholli, Sipilän puustelli ja Pietilän rälsstitila. Nykyään ovat jäljellä Tuomola ja Sipilä, toiset ovat palstoitetut.

² Lagus, main. teos, s. 72.

³ Jesper Mattssons Krus' förteckning, Lagus, main. teos, s. 16.

⁴ Lagus, main. teos s. 13.

⁵ Mustakirja, ss. 293, 298.

⁶ Mustakirja, s. 304.

⁷ Jos Ervastin avioliitto olisi ollut järjestyksessään toinen, niin olisi se voinut tapahtua vasta jälkeen vuoden 1423, jolloin Maunu Djekniä ei enää mainita. Tytär Elin Ervastintytär mainitaan kuitenkin naimisissa jo v. 1438, mikä puhuu sen puolesta, että avioliitto Ervastin kanssa oli ensimmäinen.

ja Olavi Maununpoika, jälkimmäinen siis syntynyt Maunu Djeknin poikana.¹ Tämän asian vahvistamiseksi on kuitenkin päästävä mahdollisimman selville Ervastin ja Maunu Djeknin salaperäisestä puoliosasta.

Kuten mainittu on Pyhän Ruumiin kuorilla Tavast-suvun asioiden hoidossa hyvin tärkeä sija. Kuori on Maunu Tavastin lempilapsi ja hän järjestää sen tuen erinomaisen runsaskätisesti ja tulevaisuutta varten mahdollisimman varmalla tavalla. Maunu piispa omistaa kuorin koko sukunsa pyhäköksi »till Gudz tianisth for wara och aldra wara foraeldra siaela»². Ilmeisesti tahtoo Maunu Tavast sitoa kuorin niin läheisesti sukuun kuin mahdollista, muodostaa se jonkinlaiseksi suvun Panteoniksi ja järjestää sen ylläpidon mahdollisimman paljon suvun perinteihin perustuvaksi.

Kun Maunu Tavast v. 1421 veljiensä ja lankojensa todistajina ollessa perustaa alttarin ja prebendan »Pyhän Ruumiin, kaikkein pyhain enkelien ja Pyhän Birgittan kunniaksi»³ niin hän osaperillisten täydellisellä suostumuksella lahjoittaa kuorille omat perintötilansa »*fasta arffda godz*», mitkä ilmeisesti perinnön jaossa veljensä Niilo Olavinpojan kanssa olivat tulleet hänen osalleen ja joita hän osittain on täydentänyt. Maunu piispa haluaa ilmeisesti saada toimenpiteelleen suvun täydellisen kannatuksen ei ainoastaan sen takia, että se siten olisi laillisesti pätevämpi, vaan myös siksi, että hänen ajatuksensa sukupyhäkön muodostamisesta saavuttaisi mahdollisimman täydellisen eheyden. Tämän eheyden luominen ja sen täydentäminen on punaisena lankana Pyhän Ruumiin kuorin tulevaisuuden turvaamisessa. Asioiden hoidossa on vuosi 1439 aivan poikkeuksellinen merkkivuosi. Maunu Tavast täyttää 82 vuotta ja epäilemättä rasittavan työn sekä lähinnä edellisen vuoden talonpoikaislevottomuuksien hänelle aiheuttamien ponnistelujen uuvuttamana hän tahtoo järjestää lopullisesti niin hyvin suvun kuin Pyhän Ruumiin kuorin asiat kuntoon ja selviksi. Siten syntyvät ne monet tärkeät ja paljon puhuvat asiakirjat, joista tärkeimmät on päivätty syyskuun 4 päivänä. Merkillisin niistä on se, missä hyvin huolellisesti selvitetään suvun jäsenten perimissuhteet ja *näköjään* tarkasti luetellaan suvun jäsenet. Tässä asiakirjassa Maunu Tavast vielä varmistaa aikaisemmin tekemänsä perintötilojen lahjoituksen

¹ Lagus, main. teos, s. 72, ilmoittaa Olavin syntyneen Rungossa ja sanoo: Det will synas att Biskop Olof hört till släkten Diekn, men många omständigheter strida dock deremot.

² Mustakirja, s. 375.

³ Mustakirja, s. 294.

Pyhän Ruumiin kuorille ja näyttää seikkaperäisesti kunkin perillisen kohdalta, että heidän perintöosuutensa on kaikin puolin suoritettu ja selvitetty, ettei kenelläkään heistä ole enää aihetta Pyhän Ruumiin kuorille tehdyn lahjoituksen moittimiseen¹. Toisessa asiakirjassa Maunu Tavast luettelee ne Pyhän Ruumiin kuorille lahjoittamansa tilat, joita hän ei ole saanut perintönä, vaan on itse hankkinut (afflinge godz, som vi köpt oc afflath haffvom), ja hän tahtoo osoittaa, että ne ovat täysin laillisella tavalla tulleet hankituiksi². Tämä asiakirja on eräässä suhteessa hyvin mielenkiintoinen. Maunu Tavastin hankkimien tilojen joukossa on näet huomattava osa Tavast suvun vanhoja perintötiloja, jotka Maunu Tavast toisilta suvun jäseniltä on ostanut tai vaihtanut ja jotka hän siten luonnollisesti esittää hankkiminaan tiloina. On aivan selvää, että Maunu Tavast tahtoo saada Pyhän Ruumiin kuorille vanhoista perintötiloista *niin monta* kuin suinkin. Hankittujen tilojen joukossa on Mynämäellä oleva Alasjoki eli Tavastila, Maunu piispan syntymäpaikka, jonka hän on hankkinut itselleen veljeltään Jöns Olavinpojalta toimittamalla hänelle ostamansa Paraisten tilat Kårlahden ja Alakirjalan, joihin myöhemmin hän lisää Kuitian suurtilan³. Alasjoen hän antaa heti kuorille, mutta heinäkuussa 1439 hän ilmoittaa tuomiokapitulin suostumuksella luovuttaneensa tilan veljelleen Lauri Olavinpojalle vuosittain kuorille suoritettavaa veroa vastaan⁴. Tämä on luonnollisesti veljelle järjestetty taloudellinen avunanto, mikä järjestely ei kuitenkaan tullut pitkäaikaiseksi, sillä vuoden lopulla tila luetellaan kuorille täydellisesti kuuluvana tilana. Syynä tilan täydelliseen palauttamiseen oli luultavasti Lauri Olavinpojan kuolema, koska hänen nimensä häviää asiakirjoista pois. Sitten mainitaan hankittujen tilojen joukossa Mynämäen Kaarlesten tilan *perintöosuus*, jonka piispa vaihtaa ostamaansa tilaan veljeltään Jöns Olavinpojalta⁵. Myös Untamalan Paltillassa ostettu tila on selvästi Maunu Tavastin äidinäidin perintöä,⁵ jonka hän lunasti Paltila suvun perijältä Antti Jönsinpojalta. Sitten on hankittujen tilojen joukossa — mikä tällä kertaa on tärkeintä — kaksi Piikkiön Rungon tilaa, nimittäin toinen ostettu Martti Diekniltä ja toinen Olavi Maununpojalta ja hänen sisarpuoliltaan⁵. Kuten jo on ollut puhe, oli Martti Dieknin tila selvästi

¹ Mustakirja, ss. 373—375.

² Mustakirja, ss. 376—377.

³ Mustakirja, ss. 370—371, 374.

⁴ Mustakirja, ss. 371—372.

⁵ Mustakirja, ss. 376—377.

suvun perintötiloihin kuuluva ja siksi Maunu Tavast haluaa sen Pyhän Ruumiin kuorille vaihtaen sen piispan pöydälle kuuluvaan Taipaleen tilaan Rymättylän kirkolla¹. Kun Maunu Tavast ostaa Olavi Maununpojan ja sitten sisarten osuudet Rungossa, on ilmeistä, että kysymyksessä on taas yksi Rungon tilusryhmän perintötila. Sen on saanut aivan samalla tavalla kuin Ragnild Olavintytär perintöosuutenaan eräs sisarista mennessään naimisiin ja tila hänen kuoltuaan jäi sitten lapsille. Tilan omistajana on ollut siis *nimeltään tuntematon* Maunu Tavastin sisar, joka oli naimisissa Maunu Dieknin ja Ervast nimisen miehen kanssa.

Maunu Tavastin suhtautuminen Rungon neljänteen tilaan vahvistaa vain sitä, mitä edellä on esitetty. Tilahan myydään Vidbrud Kortumnen perillisille ja pantataan myöhemmin Maunu Tavastille. Tällöin sanotaan nimenomaan, että ellei lainaa voida ajallaan suorittaa niin tila myydään »om han (Maunu Tavast) thet for:de gotz for the sama peninga summa ey wiil tha behalda»² Maunu Tavastin olisi selvästi hyvin helppo ollut saada tila itselleen, mutta sitä hän ei kuitenkaan halunnut, koska hänelle ei siihen ollut samaa intressiä kuin Rungon muihin tiloihin.

Seuraa sitten kysymys, minkätähden ei Olavi Maununpojan äitiä ole mainittu Maunu Tavastin sukulaisten luettelossa, joka näyttää niin tarkalta mainitsemalla sisarusten lapset, langot ja nähtävästi kaukaisempiakin sukulaisia³. Luetteloa ei ole kuitenkaan tarkoitettukaan täydelliseksi sukuselvi-tykseksi, vaan ainoastaan luetteloksi *niistä sukulaisista* joilla vielä on tyydyttämättömiä vaatimuksia suvun perintöön ja jotka nyt lopullisessa selvittelyssä tulevat kysymykseen. Luettelosta puuttuu määrättyjä henkilöitä. Siinä ei esimerkiksi mainita Maunu Tavastin veljeä Lauri Olavinpoikaa ja hänen jälkeläisiään. Tämä suorittaa jo varhain itsenäisiä tilanvaihtoja yhdessä poikansa kanssa, mikä viittaa siihen, että hän on jo aikaisin saanut osuutensa eikä siis enää tule kysymykseen. Tämän takia on Lauri Olavinpojan asema suvun asioissa hyvin syrjäinen ja kun Maunu Tavast järjestää hänelle Alasjoen Pyhän Ruumiin kuorille suoritettavaa vuotuista veroa vastaan, niin tarkoittaa järjestely puhtaasti veljen taloudellista auttamista eikä perintöoikeuden tyydyt-

¹ Mustakirja, s. 377.

² Mustakirja, s. 410.

³ Sellaisia ovat Ingeborg Häkanintytär (Frille) ja Margareta Tuventytär (Tuve Niklinpojan tytär?)

tämistä. Luettelossa eivät ole niinkään mainitut Niilo Olavinpojan pojat, Jöns ja Henrik Niilonpojat, vaikka heidän sisarensa — lapsineenkin — ovat otetut mukaan. Veljeksillä ei kaikesta päättäen enää ole vaatimuksia suvun perintöön. Heidän isänsä kuoltua 1431 on selvästi toimitettu veljesten kesken perinnönjako, sitä todistaa se, että Jöns Niilonpojan hallussa on osa Porkkalaa minkä hän sittemmin luovuttaa veljelleen Olavi Niilonpojalle. Vain sisaret ovat vielä lunastamatta pois Porkkalasta ja kun Porkkala, *yhteisen pesän hankkimana*, on edelleen vielä *osittain* jäänyt rasittamaan suvun perintöä, tulee se lopullisessa järjestelyssä esille siten, että naispuolisten vielä suorittamaton osuus maksetaan. Luettelossa mainitaan myös kuollut veli Jöns Olavinpoika, mutta se tuntuu luonnolliselta senvuoksi, että on tärkeätä näyttää tämänkin pääperillisen tulleen täysin tyydytetyksi saamalla aikaisemmin annettujen tilojen lisäksi vielä tilan Halikon Vässässä ja varsinkin Paraisten Kuitiassa. Sensijaan näyttää omituiselta, että luetteloiden joukossa on Ragnild Olavintyttären poika Matti Martinpoika, joka saa tilan Tenholan Germundbyssä, sillä olihan hänen äitinsä saanut osuutenaan jo yhden tilan Rungossa. Tämä johtuu nähtävästi siitä, että äiti oli lahjoittanut osansa Pyhän Ruumiin kuorille ja kun kirkolle lahjoitettuihin tiloihin näyttää olleen perillisillä jonkinlainen lunastusoikeus, halusi Maunu Tavast välttää tällaista takaisin lunastamista, ellei Matti Martinpojan osuutta voisi katsoa Maunu Tavastin puolelta vapaaehtoiseksi korvaukseksi äidin uhrauksesta.

Mitä sitten tulee Olavi Maununpojan äidin jättämiseen luettelossa mainitsematta, niin tuntuu se mitä luonnollisemmalta. Hän oli saanut perintöosuutensa naimisiin mennessään, v. 1439 oli hän jo aikoja kuollut, samoin hänen miehensä. Tilan perintöosat oli Maunu Tavast laillisesti ostanut hänen jälkeläisiltään, joten perintöasiat olivat siltä kohdalta täysin selvät eikä heistä ketään siis tarvinnut luettelossa mainita.

Palaamme sitten jälleen Maunu Diekniin. Tuskin mikään vapaasukuinen nimi keskiajalla on kirjavammin edustettuna kuin nimi Diekn. Sitä käyttävät eri henkilöt, jotka eivät ole missään sukulaisuussuhteissa toisiinsa. Mahtavien Diekn-sukuisten henkilöiden rinnalla on myös vähemmän huomattuja miehiä, jollainen näyttää myös Rungon Maunu Diekn olleen. Jully Ramsay epäilee häntä Martti Dieknin veljeksi,¹ koska he molemmat mainitaan Rungossa,

¹ Jully Ramsay, *Frälsesläkter*, s. 82.

mutta he näyttävät joutuneen sinne naapureiksi aivan sattumalta eivätkä siis tarvitse olla veljeksiä. Rungon Maunu Diekn on myös erotettava samanaikaisesta kaimastaan Maunu Tosteninpoika (Torsteninpoika) Dieknistä, jota Hausen epäilee samaksi henkilöksi,¹ eikä kummakaan, kun tälläkin on maanomistuksia Piikkiössä. Maunu Tosteninpoika toimii kuitenkin niin kauan kuin häntä mainitaan Ahvenanmaalla, Kastelholmin päällikkönä 1410 ja laamannina 1418. Kun asiakirjassa muiden *vapaamiesten* joukossa ainoastaan »Magnus Diekn aff Rungo» on erikseen mainittu tilan nimen kanssa, niin nähtävästi on hänet siten tahdottu erottaa Maunu Tosteninpojasta.

Rungon Maunu Dieknin vaakunamerkkiä ei tunneta.² Olavi Maununpojan vaakunamerkki on varuspuvun käsivarsi aivan kuin Tavast suvun vaakunassa, mutta hänellä on lisäksi kädessä oleva risti, jonka haaroja ympäröi orjantappurakruunu.³ Tämä olisi siis se lisäke, joka merkitsisi hänen laitonta syntyperäänsä. Miten tavallista laittoman syntyperän merkitseminen »lisäkeillä» lienee ollutkin, niin ainakin meillä on tuollaista tapaa yleistettävä perin varovasti. Keskiaikaisten vaakunaimme joukossa tuskin on yhtään sellaista, joka todistettavasti voidaan näyttää »laittoman syntyperän» vaakunaksi. Mutta keskiaikana ja myöhemminkin⁴ oli sensijaan aivan yleistä, että pojat omistivat itselleen äitinsä suvun vaakunan, varsinkin jos äiti oli jonkin mahdavan suvun jäsen. Näin teki Olavi Maununpoikakin liittäen vain vaakunamerkkiin ristin ja orjantappurakruunun, mutta ei suinkaan laittoman syntyperänsä merkiksi, vaan kirkollisen toimensa johdosta; kidutusvälineet, risti ja orjantappurakruunu olivat aivan yleisesti käytettyjä merkkejä kirkonmiesten vaakunoissa ja sineteissä. Olavi Maununpoika katsoi tarpeelliseksi liittää vaakunaan tuon lisämerkin, jotta hänen vaakunansa siten selvästi olisi erotettavissa hänen suuren enonsa vaakunasta.

Sitä suuremmalla syyllä saattoi Olavi Maununpoika ottaa omaksi vaakunakseen Tavast- suvun vaakunan, kun hän joutui aikaisin orvoksi ja Maunu Tavastin kasvatiksi. Maunu Tavast oli yksinkertaisesti hänen holhoojansa,

¹ Hausen, *Medetidsurklunder*, II, 494.

² Sensijaan on säilynyt Martti Dieknin sinetti (Hausen, *Finlands Medeltidssigill* N:o 146) ja Maunu Tosteninpojan sinetti (N:o 122). Viimemainitussa on sinetin mukaan kaksi peuran-sarvea, kuten Hausen sanoo eikä kaksi siipeä vrt. *Frälesläkter* s. 125.

³ Hausen, *Finlands medeltidssigill* nr. 19.

⁴ J. W. Ruuth, *Suomen rälssimiesten sineteistä lopulla 1500-lukua ja alussa 1600-lukua*. Hist. Arkisto XI, s. 286.

mikä tuntuukin varsin luonnolliselta ajatellessa hänen asemaansa suvun keskuudessa. Suvun päämiehenä kuului suvun alaikäisten holhoominen hänelle ja niinpä on hän myös nimenomaan veljensä Jöns Olavinpojan lasten holhoojana heidän isänsä kuoltua.¹

Juustenin varmalla tavalla esittämät tiedot ovat selvästikin peräisin erikoislähteistä, joita hän on pitänyt luotettavina. Hänen »nepos» tietonsa on pidettävä täysin oikeana, eikä suinkaan minään välttelevänä selityksenä. Ja tuskinpa on syytä olettaa, että Messeniuksen »sororis filius» on hänen omaa keksintöään, vaan vanhempaa, ehkä hänen aikanaan vielä elävää traditiota. Kummallista on, että vanhemmat tutkijat (Hallenius) sijoittavat Olavi Maununpojan Diekn sukuun nimittäin Henrik Klaunpojan pojaksi »vastoin parempaa tietoaan», ikäänkuin olisi kysymys jonkin hämäräksi käyneen ja osaksi jo unohtuneen asian muistiinpanosta, joka siis on säilyttänyt nimen kykenemättä enää itse asiaa selvittämään. Kun W. G. Lagus selostaa Rungon tilan historiikkaa, välähtää asian oikea laita hänelle hänen sanoessaan: »näyttää siltä kuin piispa Olavi kuuluisi Diekn sukuun, mutta erinäiset seikat puhuvat sitä vastaan». Rungon kylästä hän sanoo: »Tämä kylä ei ole aivan merkityksellön Suomen aikakirjoissa».² Ei tosiaankaan!

Piispat Maunu Olavinpoika ja Olavi Maununpoika ovat kieltämättä keskiajan historiamme suurimpia persoonallisuuksia. Elinvoimansa, tarmonsa ja henkisten avujensa puolesta sekä järkkymättömän moraalin aate-loimana kohoaa Maunu Tavastin henkilökuva muiden joukossa kaikkein monumentaalisimpana. Olavi Maununpoika oli tieteen huipuille kohonnut mies, kansainvälistä arvoa nauttiva oppinut. He molemmat ovat mahti-asemassa olevia keskiajan teologeja, joiden valvottavana on kirkon peruspylvään, kanonisen lain kirjaimellinen noudattaminen. Ajatuskin sen harkitusta kiertämisestä tuntuu heidän kohdaltaan uskomattomalta. He ovat ansainneet jälkimaailmalta suuren muistonsa huolellista vaalimista, sen säilyttämistä moitteettomana ja vapaana liian irrallisten epäluulojen heittäältä varjolta.

¹ Mustakirja, s. 371.

² W. G. Lagus, main. t. s. 72.

Huittisten kirkko.

Esitelmä Suomen Muinaismuistoyhdistyksen kokouksessa 2. 10. 1941.

Huittisten nykyisen suurikokoisen ristikirkon ydinosana on vanhan emäseurakunnan P. Katariinalle omistettu keskiaikainen kirkko, johon aikojen kuluessa on liitetty tavallista enemmän uusia rakennusosia ja joka myöhäisempien rakennuskausien aikana on joutunut huomattavasti muuttamaan alkuperäistä asuaan (kuva 1). Rakennusryhmästä voidaan vaivatta erottaa pois myöhäisemmät lisät: sakaristo, joka on täydellisesti uusittu v. 1738, länsiosa torneineen ja eteläinen ristihaara, jotka on rakennettu v. 1793 sekä pohjoinen ristihaara vuodelta 1860. Näin jää jäljelle alkuperäinen runkorakennus, jonka suunta on lännestä itään ja jonka näkyvänä osana on nykyisen kirkon itäisen haaran seinämuurit. Lisäksi ovat säilyneet myös rakennushistoriallisesti erittäin arvokkaat vanhat holvit, ei ainoastaan kirkon itäosassa, vaan myöskin keskiosassa, jonka vanhat seinämuurit myöhempiä rakennusosia liitettäessä on purettu pois. Tähän keskiaikaisen jätteen alkuperäiseen asuun on sitäpaitsi tehty seuraavat huomattavimmat muutokset: kattoa on loivennettu ja tämä on aiheuttanut vastaavasti päädyn alentamisen, joten säilyneen itäpäädyn tiilikoristelun ylin osa on purettu pois. Itäpäädyn ikkuna eli siis vanhan kuorin ikkuna on vain osittain säilynyt, sillä kun alttari oli muutettu pois vanhasta kuorista, avattiin itäpäätyn ikkunan alapuolelle ovi, jonka yläpuolelle entisen ikkunan yläosa vanhassa asussaan jätettiin valoaukoksi. Entinen eteläinen kuori-ikkuna ja sen alapuolella oleva entinen kuoriovi ovat tarpeettomina muuratut umpeen (kuva 3). Muita valo- tai oviaukkoja vanhassa osassa ei ole säilynyt. Lopuksi uusittiin kirkon sisäpuoli perin pohjin vv. 1897—1898, jolloin vanhan runko-osan sisusta kadotti tyyten entisen leimansa ja sen erikoispiirteet peittyivät paksun uutisrappauksen alle.

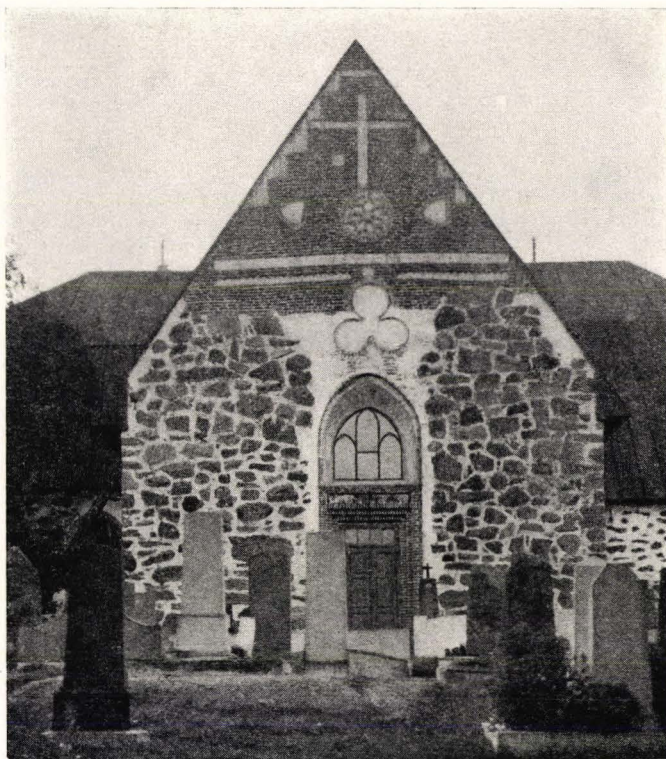

Kuva 1. Huittisten kirkko kaakosta. Piirustus v:lta 1887.

Kirkon vanhassa runko-osassa paljastuu joka tapauksessa meillä tavallinen ja tyypillinen keskiaikainen kirkkorakennus. Runkohuone on ollut pohjaltaan yksinkertainen suorakaide ja kahdella holvilla katettu yksilaivainen kirkko. Tavanomaisella paikalla pohjoispuolen itäpäässä on ollut sakaristo, joka uuden tieltä hävitettynä on asultaan tuntematon. Eteläpuolen länsiosassa on ollut säännönmukainen pääsisäänkäytävä, nähtävästi ilman keskiaikaista asehuonetta, koskapa sellainen mainitaan rakennetun vasta v. 1647.¹

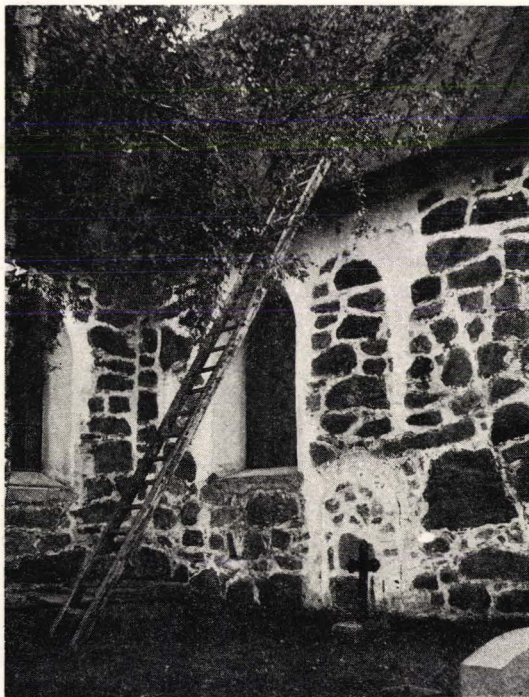
Kirkon silmiinpistävimät tunnukset ovat epäilemättä olleet sen koriste-päädyt, tarkemmin sanoen molemmat runkohuoneen päädyt ja hyvin mahdollisesti myös sakariston pääty. Keskiaikaisissa kirkoissamme on tavallisesti läntinen julkipääty rikkaimmin koristeltu ja päättäen itäpäädyn monipuolisesta

¹ Kirkkojen asehuone on tavallisimmin keskiajan kaikkein myöhäisimpiä lisiä erikoisesti niissä kirkoissa, joiden rakennusvaikutus on tullut Ruotsista. Jos asehuone siis on keskiajalla jäänyt rakentamatta, ei se tunnu yllättävältä. Sellaisesta on esimerkkinä myös Karkun kirkko. Huittisten kirkon asehuoneen v. 1647 sanotaan takkulalaisten rakennuttaneen.

Kuva 2. Huittisten kirkon itäpääty.

koristelusta on Huittisten kirkon länsipääty ollut erikoisen komeasti varustettu, mutta päätyä ei ole enää olemassa ja sen kaikesta päättäen hyvin kiintoisasta koristelusta ei ole säilynyt mitään tietoja eikä se ole enää selvitettävissä. Sakariston pääty on niinkään tuntematon, jäljellä on vain itäpääty koristeluineen, joka sekin on päädyn alentamisen kautta osittain turmeltu. Mutta jo itäpäädyn säilymistä on pidettävä erikoisen onnellisena tapauksena, koska sen koristelu aivan ratkaisevalla tavalla auttaa kirkon rakennushistorian selvittämistä. Kuten jo mainittiin on koristelu erittäin monipuolinen (kuva 2). Päädyn laitoja on reunustanut hammastetuista tiilipinnoista yhdistetty porrasketju, jonka alaosa on vielä jäljellä ja jonka yläpuolella ei enää varmaankaan ole muuta koristelua ollut. Tämän reunakoristelun sisällä on ylinnä risti ja sen alapuolella ruusuke, jonka molemmin puolin ovat vinoasennossa olevat kilpi-
komerot. Näiden alapuolella on päädyn poikki kulkeva pitkä sileä nauha-

Kuva 3. Huittisten kirkon itähaaraa.

komero ja sen alla hammastettu nauhakomero kahdessa osassa. Alinna keskellä päätyä aivan ikkunan yläpuolella on isokokoinen kolmilehtikoriste. Erikoisesti on mainittava vielä päädyn maski- eli naamiokoristelu. Koristeluaiheiden joukkoon on näet muurattu saveen muovailtuja ja sitten poltettuja ihmiskasvojen kuvia. Niitä on päädyssä kolme: ristin vieressä eteläpuolella, kolmilehtikomeron päällä ja kolmas ikkunakaaren huipun yläpuolella.

Koristelua on myöskin vanhan kuorin etelämuurissa, missä umpeenmuuratun ikkunan yläpuolella on kaksi pienikokoista kolmilehtikomeroa ja näiden välissä ikkunan kaaren päällä naamiokoriste (kuva 3).

Tämä säilynyt itäpäädyn koristelu on siksi luonteenomainen, että sen avulla selviää huomattava osa kirkon rakennushistoriaa. Aiheet esiintyvät ns. Satakunnan kirkkoryhmässä, mutta ennenkaikkea liittyy Huittisten kirkko niiden perusteella Ulvilan kirkkoon niin läheisesti, että pakostakin täytyy ajatella molempien kirkkojen päätyjen synnylle mitä läheisintä ajallista yhteenkuuluvaisuutta. Ulvilan kirkossa kuuluvat päädyt kuitenkin kaikkein

viimeisimpään rakennusvaiheeseen 1400-luvun lopulla ja kirkolla on sitä ennen ollut jo pitkä rakennusvaihe takanaan.¹ Huittisten kirkon päätykoristelu, joka epäilemättä on syntynyt holvauksen yhteydessä, on selvästi samoilta ajoilta keskiajan lopulta kuin Ulvilan kirkonkin. Seuraa itsestään kysymys, onko myös Huittisten kirkolla vastaava aikaisempi rakennuskehitys.

On varsin helppo todeta, että kirkon vanhat seinämuurit ovat aikaisemmat kuin holvit, sillä suurten seinäpilasterien ja muurien yläpuolella korkealle kohoavien kilpikaarien kannattamat vanhat holvit eivät missään tapauksessa ole samanaikaiset kuin seinämuurit, jotka siis ovat vanhemmat. Kirkko on ollut olemassa holvausta aikaisemmassa kehitysvaiheessaan, jonka asua ei liene mahdotonta lähemmin määritellä.

Kirkon pohja-ala ja koko on alunperin ollut sama. Seinämuurit olivat alkuaan kauttaaltaan harmaasta kivistä ja pitkien seinämuurien tunnusomainen mataluus todistaa epäamättömästi, että sisäkatto on aikaisemmin ollut puurakenteinen, joko laakea tai avonaisin kattotuolein, koskapa minkäänlaisia merkkejä mahdollisesta lautaholvin olemassaolosta ei ole jäänyt. Ainoa säilynyt, nyt umpeenmuurattu oviaukko eteläseinällä, entinen kuoriovi, on ollut pyöreäkaarinen, pieliltään suorakulmaisesti profiloitu. Niin hyvin länsipäädyn kuin eteläpuolen pääovet ovat hävinneet, mutta niiden asusta on kuitenkin säilynyt muistoja varsin merkillisellä tavalla. Kun kirkkoa vuoden 1783 tulipalon jälkeen jatkettiin länteen päin, niin ovien alkuperäiset pieli-profiilit purettiin ja niiden tiilit käytettiin kokonaan toiseen tarkoitukseen nimittäin uuden läntisen holvin muuraukseen, jonka pinta vinnin puolella on täynnä näitä profiilitiiliä. Ensimmäisessä asussaan Huittisten keskiaikainen kivikirkko on siis ollut vaatimaton harmaakivinen, yksiläivainen ja puisella sisäkattorakenteella varustettu rakennus.

Tällainen kirkkorakennus on meillä tyypillinen 1300-luvulla, jolloin useimmat vanhimmista kirkkopitäjistä saavat kivikirkkonsa ensimmäisessä rakennusasteessaan s.o. koristelemattomine harmaakivimuureineen ja puisine sisäkattorakenteineen. Samaan aikaan kuin pitkin Etelä-Suomen rannikkoa ilmestyvät eteläisen vaikutuksen alaisina leveät, kolmilaivaisiksi suunnitellut kirkkohooneet, samaan aikaan rakennetaan maan länsiosissa, Varsinais-Suomessa ja Satakunnassa suhteellisen pieniä, pääasiallisesti yksiläivaisia

¹ Kronqvist, *Satakuntagrupperns kyrkor*, Finskt Museum XXXVIII—XXXIX, 1931—1932, s. 34—50.

kirkkoja, joiden esikuvat ovat Pohjanlahden takana Ruotsissa. Kaikessa vaatimattomuudessaan nämä kirkot ovat täysgotiikan ilmauksia, joissa tyylin tunnusmerkit supistuvat harvoihin määrättyihin pääkohtiin. Sellaisia ovat katon jyrkempi nousu ja enemmän tai vähemmän perspektiivisesti profiloitunut ovi-, joskus ikkuna-aukotkin. Kirkkojen kolmantena tärkeänä tyyliannuksena on sisäkaton rakenne. Ulkomaisissa esikuvissa edellisen ajan laakea puinen sisäkatto kohoaa holviksi, puolipyöreäksi tai kolmiosaisesti jaetuksi. Tämä on ilmeisesti kuulunut myös meikäläisten kirkkojen rakennusohjelmaan, sitä todistavat esimerkiksi Rasion ja Taivassalon kirkkojen tynnyriholvit. Mutta meidän keskiaikaisessa kirkkoarkkitehtuurissamme muodostuu säännönmukaiseksi se, että kirkkojen suunniteltu sisäkate jää — ilmeisesti voimien puutteesta — ensimmäisessä rakennusvaiheessaan toteuttamatta ja siirtyy tavallisesti toisena tärkeänä rakennusvaiheena myöhemmäksi. Kirkot saavat ensimmäisessä asteessaan väliaikaisen sisäkaton, joka luonnollisesti on konstruktiiivisesti mahdollisimman yksinkertainen, toisin sanoen laakea ja epäilemättä useammassa tapauksessa ovat kattotuolit jätetyt avonaisiksi. Tämä vanhoillinen sisäkattorakenne on siis meillä olosuhteista johtuen jäänyt väliaikaisena asteena vallitsevaksi lopulliseen kiviholvaukseen saakka. Näin on asianlaita kaikesta päättäen ollut myös Huittisten kirkossa.

Myöhemmän ajan rikas, etupäässä balttilainen tiilikoristelu ei näissä 1300-luvun harmaakivikirkkoissa vielä tunnu, tiilenkäyttö supistuu vain ovi- ja ikkunapieliin, mutta esimerkiksi päädyt ovat ylös asti harmaakiviset ja koristelemattomat. Näitä harmaakivisiä päätyjä on alkuperäisinä säilynyt koko joukko, vaikkakin useassa aikaisemmassa kirkossa päädyt enimmäkseen holvauksen yhteydessä ovat rakennetut uudelleen tiilestä ja varustetut koristelulla. Huittisten säilynyt itäpääty on tässä suhteessa paljon puhuva. Se on — kuten sanottu — rikkaasti koristeltu, mutta sen tiilimuuraus on ilmeisesti myöhemmin tullut. Sitä todistaa harmaakiviosan ylälaidan luonteenomaisesti epätasainen murtoreunus (kuva 2). Ikkunan yläpuolella on ikkunan uusimisen vuoksi murto tehty paljoa syvemmälle ja tänne, kokonaan harmaakiviosan väliin on sijoitettu komea kolmilehtikomero. Vertauksen vuoksi mainittakoon, että aivan vastaavasti on menetelty Tyrvään kirkon päädyissä, kun taas Karkun kirkon päädyt edustavat päätyjen alkuperäistä astetta.

Huittisten kirkon rakennusaika joutuu näinollen suurin piirtein 1300-

luvulle, mutta lähempäänkin aikamääräykseen tuntuu mahdollisuuksia olevan. Sen tekee mahdolliseksi rakennushistoriallinen vertaus Ulvilan kirkon kanssa. Kirkkojen päätykoristelun leimaama samanaikainen rakennuskausi keskiajan lopulla on jo mainittu, mutta yhteenkuuluvaisuus ei näytä rajoittuvan vain tähän, vaan kirkoilla tuntuu aivan alusta alkaen olevan samanlainen rakennuskehitys, mikä tekee nämä kirkot todella sisarkirkoiksi.

Kirkoilla on sama pohjakaava, yksilivainen suorakaide. Erikoisesti kiinnittää huomiota molempien kirkkojen alkuperäinen suuruus. Huittisten kirkon vanhan osan pituudeksi on ilmoitettu $46 \frac{1}{2}$ kyynärää eli siis suunnilleen 28 metriä. Ulvilan kirkko on nykyään pitempi, mutta se ei ole kirkon alkuperäinen pituus, vaan kirkkoa jatkettiin vuoden 1429 palon jälkeen ja sitä ennen oli kirkon pituus 28,5 metriä. Ulvilan kirkon leveys on nyt hiukan päälle 11 metrin ja Huittisten kirkon vanhan osan leveys nykyisessä asussaan $10 \frac{1}{2}$ metriä. Kirkkojen alkuperäinen suuruus on siis yksinkertaisesti sama ja sitä ei suinkaan voida pitää vain sattumana, sillä keskiaikaisten kirkkojen yhtäläinen koko merkitsee useimmissa tapauksissa niiden ajallista yhteenkuuluvaisuutta, semminkin kun muut seikat ovat vielä sitä lisäksi tukemassa. Molemmat kirkot ovat epäilemättä olleet alunperin ulkomuodoltaan hyvin samanlaiset ja tähän on eniten vaikuttanut pitkien seinien luonteenomainen mataluus, joka panee vahvasti epäilemään, että kirkot olisivat saman tekijän käsialaa. Ominaisuus on aiheuttanut vielä myöhemminkin kirkkoja holvatessa molemmissa kirkoissa aivan samanlaisen toimenpiteen, nimittäin kilpikaarien murauksen korkealle seinämuurien yläpuolelle. Ulvilan kirkossa on vielä jäljellä länsipäädyn ovi alkuperäisessä asussaan alkuperäisine pieliprofiileineen, joille on tunnusmerkillistä 1300-luvun tyyppilliset paksut tiilisauvat. Näiden puolesta oven muuraus eroaa esim. asehuoneen puoleisesta kirkon ovesta, joka selvästi uusittiin vuoden 1429 palon jälkeen entiseen muotoon, mutta pienempikokoisella tiiliaineksella. On mainittu jo, että Huittisten kirkon läntiseen holviin on käytetty keskiaikaisia profiilitiiliä, jotka ovat aivan samanlaisia piilien sauvatiiliä, joita on Ulvilan kirkon länsiporttaalissa. Tuskin tarvitsee epäillä, että nämä profiilitiilet Huittisten kirkon länsiholvissa ovat peräisin kirkon keskiaikaisten ovien pielimuurauksesta, josta ne vastaavien seinäosien tultua puretuksi joutuivat käytettäväksi toiseen tarkoitukseen ja säilyivät siten aikaisemman asun ja molempien kirkkojen yhteenkuuluvaisuuden sitovina todistuskappaleina.

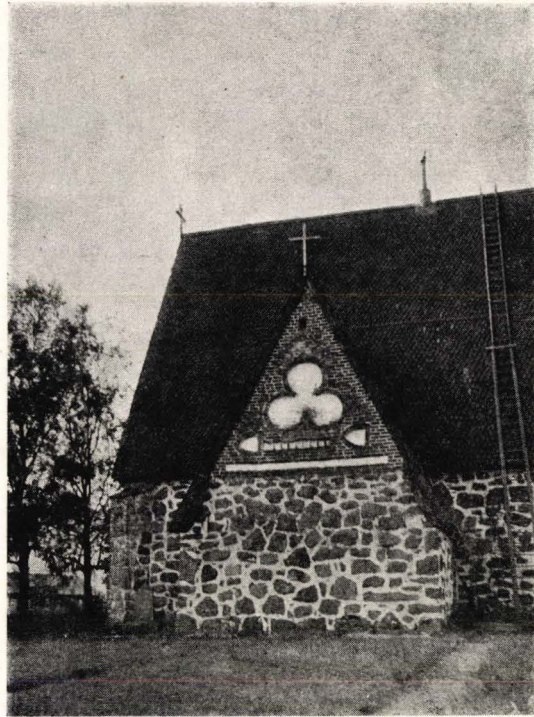
Ulvilan kirkon rakennusaika on säilyneiden asiakirjatietojen ja arkeologisten tutkimusten avulla määriteltävissä. Kirkko on se kivikirkko, jonka rakentamisesta piispa Pentti puhuu kirjeessään v. 1332.¹ Kun Ulvilan hautausmaa selvästikin tämän uuden kirkon ympärillä vihitään v. 1347² on kirkko silloin jo epäilemättä valmiina. Ulvilan kirkon rakentaminen tapahtuu siis 1330- tai mieluummin vasta 1340-luvulla ja tämä aikamääräys voitaneen ennakkoluulottomasti kirkkojen yhtäläisyyden perusteella omistaa myös Huittisten keskiaikaisen kivikirkon rakennusajaksi.

Molempien kirkkojen toinen suuri yhteinen rakennuskausi on keskiajan lopulla. Tällä välin on Ulvilan kirkolla kuitenkin ollut oma erikoinen rakennusvaiheensa, joka aiheutui jo mainitusta vuoden 1429 tulipalosta. Kirkkoa pidenttiin tällöin itäänpäin ja mahdollisesti oli myös kirkon holvaaminen suunnitteilla, mikä joka tapauksessa jäi hyvän joukon tuonemmaksi. Holvauksen yhteydessä laajennetaan mm. sakaristo ja päädyt — kirkkokuoneen molemmat päädyt sekä sakariston pääty — rakennetaan uudestaan tiilestä ja ne saavat nyt upean koristelunsa. Ulvilan kirkon holvit ovat aivan erikoismuotoiset ja meillä ainutlaatuiset. Niiden esikuvana on Keski-Ruotsissa ja Norrlannissa hyvin laajalle levinnyt holvimuoto, jonka kukoistusaika alkaa 1480-luvulla. Tärkeämpää on kuitenkin tällä kertaa tehdä selkoa Ulvilan kirkon päätykoristelusta. Senkin alkuperän selvittäminen on varsin helppoa, sillä koristelu esiintyy varsin samanlaisena Keski-Ruotsissa, Upplannissa ja Taalainmaassa, missä se on tunnusmerkillinen ns. Nysätra-Torsång nimiselle kirkkoryhmälle. Ruotsalaiset tutkijat ovat taipuvaisia asettamaan Nysätra-Torsång ryhmän päätykoristelun suhteellisen aikaiseksi 1400-luvun alkupuolelle ja sama aikamääräys on tahdottu omistaa myös meikäläisen Satakunnan ryhmän päätyjen syntyajaksi. Kuitenkin Ulvilan kirkon rakennushistoria, erikoisesti holvauksen yhteydessä suoritettu sakariston laajentaminen sekä sen päädyn rakentaminen todistaa eittämättömästi, että koristelu ainakin meillä on asetettava koko joukon myöhemmäksi 1400-luvulle. Joka tapauksessa on koristelu Ruotsin puolelta, ja epäilemättä on Ulvilan kirkko se, joka holviensa ohella tuo päätykoristelun uutuutena maahamme ja välittää sitä sitten edelleen.

Huittisten ja Ulvilan kirkon päätykoristelun yhtäläisyys on jo tullut mainituksi. Huittisten itäpäädyssä on aiheita Ulvilan kirkon länsipäädyistä

¹ Hausen, *Medeltidsurkunder* I, s. 157.

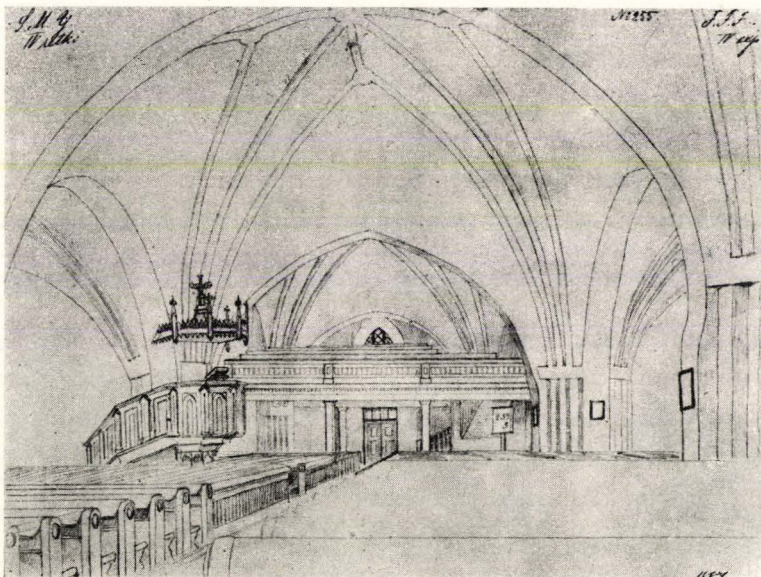
² Hausen, *Medeltidsurkunder* I, s. 211.

Kuva 4. Ulvilan sakariston pääty.

(kuva 61 sivulla 71) ja sakariston päädyistä, jonka viimeksimainitun kanssa yhtäläisyys on niin ilmeinen, että sukulaisuutta tuskin saattaa epäillä (kuva 4).

Kun Huittisten kirkon päädyt vaihdettiin koristepäädyiksi, uusittiin samalla kirkon ikkunoita. Molemmat säilyneet kuori-ikkunat osoittavat, miten on menetelty. Harmaakivinen seinäosa ikkuna-aukkojen yläpuolella on purettu pois ja ikkunakaari on muurattu uudelleen tiilestä epäilemättä entistä korkeammalle. Tämän yhteydessä voitiin itäpäädyn kolmilehtikoriste sijoittaa muita koristeita alemmaksi aivan ikkunan päälle uudelleen muurattuun osaan ja vastaavalla tavalla sovitettiin eteläisen kuori-ikkunan päälliseen uutismuuraukseen koristeeksi kaksi pienikokoista kolmilehtikomeroa ja niiden välille naamiokoriste (kuva 3). Tämän uudistuksen kautta on aikaisempien ikkuna-aukkojen muoto jäänyt täysin tuntemattomaksi, mutta täydellä syyllä voi olettaa, että ne ovat olleet samanlaisia kuin Ulvilan kirkossa, missä länsipäädyn ikkuna edelleen on säilynyt alkuperäisessä asussaan.

Kuva 5. Sisäkuva Huittisten kirkosta. Piirustus v:lta 1887.

Huittisten kirkon holvit eivät kuitenkaan ole samanmuotoiset kuin Ulvilan kirkon holvit, mutta rakenteeltaan ovat Huittisten kirkonkin holvit sellaiset, että ne herättävät aivan erikoista huomiota keskiaikaisten holviemme joukossa. Kuten on mainittu ovat alkuperäiset kaksi holvia jäljellä ja niiden kuviomuoto on yksinkertainen tähti, joten holvit rakenteellisesti perustuvat ruoteiden kolmijakosysteemiin (kuva 5). Niiden rakenteessa on kuitenkin sellainen omituisuus, että kolmisäteisen ruoteen solmukohta sijoittuu hyvin lähelle koko holvin keskustaa. Tästä seuraa, että kulumista nousevien ruodekimppujen kolme ruodetta kulkevat harvinaisen lähellä toisiaan ja holvinlakeen muodostuva tähtikuvion keskiristi on hyvin lyhythaarainen. Ruoteiden väliset kairat supistuvat kapeiksi, kun taas varsinaisille holvivaipoille jää vastaavasti sitä suurempi pinta-ala. Tämä pintajako lyö erikoisen leimansa holvien rakenteeseen, josta saa parhaan käsityksen holvien yläpuolella vinnillä. Vain tikkiholvatut vaipat kohoavat kimmoisina korkealle, kun taas kairavälit ovat aivan matalat kulkien ikäänkuin tasaisina käytävinä vaippakupujen keskellä. Kuten sanottu ovat holvit kolmisädesysteemiset tähtiholvit, mutta tällaisina Huittisten kirkon holveja on pidettävä vain teoreettisesti, sillä rakenteensa puolesta holvit ovat itse asiassa aivan samanlaiset kuin yksinkertaiset risti-

holvit, joissa yhden diagonaaliruoteen asemesta kulkee kolmiruodekimppu. Holvimuoto eroaakin selvästi meillä tavallisesta kolmisädesysteemisestä tähti-holvista, jossa ruodesäteiden solmukohta on normaalisesti vaippojen keski-paikkeilla.

Huittisten holvien muunnosmuodolla on varmaankin tärkeä merkitys sen alkuperän selvittämisessä. On vakiintunut se käsitys — jota tuskin tarvitsee epäillä —, että meillä, kuten muuallakin, erimuotoinen tähtiholvi, joka perustuu ruoteiden kolmisädesysteemiin, on saksalaisen ritarikunnan kehittämänä sen arkkitehtuuripiiristä levinnyt muualle. Huittisten kirkon holvit seuraavat kolmisädesysteemiä kuten sanottu teoreettisesti, mutta konstruktiivisesti katsoen on holvirakenne omituisen konservatiivinen, joten tuntuu siltä kuin Huittisten holveissa ristiholvi olisi saanut pikemmin jonkinlaisen muodinmukaisen ilmaisun. Väkisinkin tulee verranneeksi Huittisten kirkon holveja Vanajan yksiläiväisen kirkon holveihin. Holvityyppi on toinen n.s. rengasholvi, mutta ottamatta huomioon ornamenttaalisiksi tarkoitettuja rengaskuvioita ja transversaaliruoteiden jatkoa on Vanajan holvien kuva ja rakenne hyvin lähellä Huittisten kirkon holveja. Rengasholvien alkuperä on kaikkein todennäköisimmin Etelä-Baltian länsiosista ja tuntuu luonnollisimmalta, että Huittisten kirkon holvien synty voitaisiin selittää samojen seutujen konservatiivisen arkkitehtuurin vaikutukseksi.

Huittisten kirkon holvit ovat harvinaiset ja toistaiseksi on tiedossa vain muutama tapaus, jolloin sama holvityyppi esiintyy nimittäin Rauman luostarikirkon kuorissa. Kuorin holvi on nimittäin kirkon holveja jonkun verran myöhäisempi. Aikaisemmin on kuori ollut matalampi, kuten runkokuonetta kapeampi kuori enimmäkseen on. Samoin on eteläpuolella kuoriin liittyvä rakennus, joka nyt muodostaa kirkon sakariston, ollut matalampi. Nämä rakennusosat holvattiin nykyisillä holveillaan samanaikaisesti ja holvaamisen yhteydessä ne koroitettiin. Kuorin yksinkertainen tähtiholvi sai silloin sellaisen muodon, joka siksi paljon muistuttaa Huittisten kirkon holveja, että sitä ei mielellään eroitaisi ajallisesti kauaksi Huittisten kirkon holveista. Rauman kirkossa koristeltiin kuorin eteläpuolella olevan rakennuksen pääty koroituksen ja holvauksen yhteydessä ja koristeluaiheet ovat hammastettu tiilinauha ja suuri kolmilehtikomero, mikä viimeainittu erikoisesti sinetöi tämän rakennuskauden läheisen yhteenkuuluvaisuuden Huittisten kirkon kanssa; ylinnä on risti.

Kuten mainittu ovat Huittisten kirkon vanhat holvit siksi vahvan uuden rappauksen peitossa, että niiden lähempi tutkiminen on mahdotonta. Kuitenkin auttaneer eräs onnellinen sattuma holvien rakennusajan määräämistä. Ennen kirkon suurta korjausta tarkasti maisteri Emil Nervander kirkon holveja v. 1897 ja tapasi niissä maalauksia, joita hän osittain kopioi. Maalaukset ovat primitiivisiä kuviomaalauksia, laadultaan samanlaisia, joita on Messukylän sakariston päädyssä ja Tyrvään kirkon akkunaluneteissä. Maalauksista oli merkillisin nykyisen keskiholvin itäisessä vaipassa oleva kuvio. Siinä oli puoliympyrän muotoinen kehystys, josta ulkoni kolme ristinkuvaa ja jonka sisällä oli risti ja sen alapuolella tähti. Nervander tulkitsi sen piispa Maunu Stiernkorsin vaakunaksi, joka se ilmeisesti on, ovathan vaakunamerkit selvät ja kilpikuvioon liittyvät ristit ovat tarkoitettut kirkollisen henkilön merkiksi. Holvi lienee saanut maalauksensa heti valmiiksi tultuaan ja tämän mukaan holvien valmistuminen joutuu 1490-luvulle. Ulvilan kirkon holvit ja päädyt ovat valmistuneet luultavimmin edellisen vuosikymmenen lopulla, joten päätykoristelu on voinut uutuudellaan hyvinkin innoittaa Huittisten kirkon rakennusmestaria jäljittelemään niitä.

Huittisten kirkon niukasti säilyneet keskiaikaiset kalustomuistot osoittavat, että juuri 1400-luvun lopussa kirkon kalustoa on uusittu ja sellainen toimenpidehän tavallisesti liittyy johonkin huomattavaan rakennusyritykseen. Erikoisesti on huomattava kirkon säilynyt triumfikrusifiksi, joka on myöhäinen ja mieluummin sijoitettava 1490-luvulle. On varsin tavallista keskiajalla, että kun kirkko holvataan ja uusi triumfikaari muurataan, niin samalla hankitaan myös uusi triumfikrusifiksi, joka siis voi olla hyvinkin todistusvoimainen kirkon holvausaikaa määrättäessä. Missale ilmoitetaan hankitun myös kirkkoon »per dominum Magnum episcopum» siis piispa Maunu Stiernkorsin kautta ja siihen merkitty epäselvä vuosiluku on tulkittu vuodeksi 1495.¹ Vielä on kirkossa säilynyt messukasukan koruommeltu risti keskiajan lopulta. Nämä esinemuistot, jotka epäilemättä liittyvät kirkon viimeiseen rakennustoimenpiteeseen keskiajalla, puolestaan myös vahvistavat holvaustyön sijoittamista jo mainitulle ajalle.

Se vilkas rakennustoiminta, jonka Ulvilan kirkon holvausvaihe panee alulle ja johon Huittisten kirkon vastaava rakennusvaihe välittömästi liittyy,

¹ Hausen, *Medeltidsurkunder* V, s. 517—518.

jatkuu — joskin laimentuen — vielä huomattavan ajan eteenpäin Satakunnan alueella antaen sikäläisille kirkkorakennuksille ne tyypilliset tunnuksset, joiden perusteella voidaan nyt puhua erikoisesta Satakunnan ryhmästä. Niinpä tulee 1500-luvun puolelle Lempäälän kirkko, joka on kokonaan uutisrakennus ja johon selvästi juuri Huittisten kirkko näyttää vaikuttaneen. Vielä myöhäisemmäksi on asetettava Tyrvään kirkon päätyjen uusiminen ja niiden varustaminen tiilikoristelulla, joka jo on loitonnut ja muuntunut varsin kauaksi aikaisemmista esikuvistaan. Päätyjen uusiminen Tyrvään kirkossa lienee juuri se suuri rakennustyö, joka kirkossa toimitetaan 1515.¹

Mitä sitten tulee Rauman luostarikirkon kuorin ja sen eteläpuolella olevan rakennuksen koroittamiseen ja holvaamiseen, niin kuoriholvin jo mainitusta rakenteesta päättäen on niiden rakentaminen asetettava verraten lähelle Huittisten kirkon holvausta. Jos viimeainittu suoritetaan 1490-luvulla, niin voidaan Rauman työ ajatella suoritettavaksi 1500 vaiheilla. Kuorin uusi holvi saa maalauskoristelunsa piispa Arvid Kurjen aikana, mahdollisesti hänen piispakautensa aivan alkuaikoina eikä aikaero kuorin holvin valmistumisen ja sen maalaamisen välillä niinollen muodostu kovinkaan suureksi.

Eräs Huittisten kirkossa käytetty koristeaihe ansaitsee aivan erikoista huomiota osakseen. Ne ovat jo mainitut tiileen poltetut ihmiskasvojen kuvat, joita on sijoitettu määrättyihin paikkoihin koristeaiheiden joukkoon. On esitetty näille se selitys, että tämä kuviokoristelu periytyisi muiden koristeluaiheiden mukana ruotsalaisesta Nysätra-Torsång ryhmästä (Gerda Boëthius). Vastaavanlaisia poltettuja naamioita ei tämän ryhmän kirkoissa kuitenkaan ole. Niitä tavataan vasta näiden oletetuissa esikuvissa, jotka kuitenkin paikallisesti ja myös ajallisestikin ovat varsin loitolla Nysätra-Torsång ryhmän kirkoista, Huittisten kirkosta puhumattakaan, ja jotka koristemuotojensa puolesta liittyvät siihen pohjois-saksalaiseen arkkitehtuuriryhmään, jonka ylen rikkaiden koristeluaiheiden joukossa terrakottakuviot näyttelevät huomattavaa osaa. Huittisten kirkon kuviot tuntuvat sekä ajallisesti että paikallisesti siksi irrallisilta, että on vaikea ajatella niiden selvittämiseksi suurta hyppäystä ohi lähimpien esikuvien. Tämä tuntuu sitä enemmän haetulta, kun tietää että Huittisten kirkon maskeille on olemassa esikuvat paljon lähempänä, nimittäin meidän omassa maassamme. Ne ovat Hattulan kirkossa. Hattulan kirkko

¹ Hausen, *Bidrag till Finlands hisotria* I, s. 403.

on sekin edellisen vuosisadan tuote, joten aikaero sen ja Huittisten kirkon koristelun välillä on suuri, mutta esitettyä olettamusta puolustaa sen sijaan kirkkojen maantieteellinen läheisyys. Huittisten kirkon rakennusmestari on selvästi erikoisesti valikoinut koristeluaiheensa ja Hattulan kirkon maskit ovat häntä nähtävästi siinä määrässä miellyttäneet, että hän on sovittanut niitä koristeiksi myös Huittisissa. Naamiokuvioiden sijoitus Huittisten kirkon päädyssä on lisäksi aivan samanlainen kuin Hattulassakin, mikä on omiaan vain vahvistamaan sitä olettamusta, että esikuvana on ollut juuri Hattulan kirkko. Kun Huittisten kirkon maskikoristelua keskiajan lopulla on katsottava vain paikalliseksi ja tilapäiseksi ilmiöksi, on Hattulan kirkon esimerkki niille kaikkein luonnollisin selitys ja Huittisten kirkon kuviot palauttavat sitä tietä aikaisemman ajan tiilikuvioarkkitehtuuriin.

Kuten on siis osoitettu, joutuu Huittisten keskiaikaisen kivikirkon synty-aika 1300-luvun toiselle neljännekselle. On kuitenkin hyvin luultavaa, että kivikirkkoa on tavallisuuden mukaan edeltänyt puinen kirkko, mutta tämän määräämiseen puuttuvat toistaiseksi vakuuttavat ja sitovat todistukset ja aikaisemman puukirkon paikasta on varmempien tietojen puutteessa uskallettua puhua muuten kuin ehdollisesti. Täytyy ennenkaikkea pitää kiinni siitä toistuvasta säännöstä, että uusi kirkko rakennetaan vanhalle perinnäiselle kirkonpaikalle ja edellisen kirkon muistot ovat ensi kädessä etsittävät tältä paikalta. Vain aivan pakoittavissa tapauksissa voi tulla kysymykseen kirkon muutto toiseen paikkaan. Hyvin kuvaava on kehitys Ulvilassa. Vanhin kirkollinen keskus oli Liikistössä, jossa oli seurakunnan ensimmäinen kapeamalla kuorilla varustettu puukirkko ja sen ympärillä ahkerasti käytetty hautausmaa. Samalle paikalle alettiin sitten puukirkon tilalle rakentaa kivikirkkoa vuoden 1311 piispallisen määräyksen mukaisesti. Tämä hanke kuitenkin keskeytettiin ja kesken rakentamisen kirkon paikaksi valittiin toinen kohta eli sen nykyinen paikka. Tähän merkilliseen menettelyyn oli luonnollisesti aivan pakoittava syy ja se oli Kokemäenjoen rantojen kohoaminen ja veden uomien madaltuminen ja muuttuminen.

On säilynyt perimätieto, että Huittisten pitäjän vanhin puukirkko olisi ollut Karhiniemen kylässä joen toisella puolen ja että kivikirkko nykyisellä paikalla Karsatinmäellä olisi vasta tämän seuraaja. Onpa kirkon paikaksi tiedetty näyttää määrättyä kohtaa Kuukkisen tilan pellolla. Arkeologisessa kaivauksessa ja tutkimuksessa v. 1940 ei voitu kuitenkaan löytää minkään-

laisia merkkejä paikalla olleesta kirkosta. Kevyt puinen rakennus on viljellyllä alueella voinut luonnollisesti helposti jäljettömiin hävitä, mutta varsin omi-tuiselta tuntuu, että paikalla ei tavattu myöskään minkäänlaisia merkkejä vanhoista haudoista, joita seurakuntakirkon läheisyydessä edellyttäisi. Näin ollen täytyy edelleen suhtautua varovaisesti siihen olettamukseen, että Karhi-niemellä sijainnut kirkko olisi ollut pitäjän vanhin seurakuntakirkko, pikem-min on uskottava, että kirkko on ollut kyläkappeli tai paikallinen pyhäkkö. Läheisyydessä on ollut pakanallinen kulttipaikka, Hiidenkallio uhrilähteinen, ja kristillisen pyhäkön sijaitseminen sen läheisyydessä tuntuu varsin luonnol-liselta ja voi juontaa juurensa jo varhaiselta käännytysajalta. Karhiniemestä käytetty nimitys »Yrjänkylä» (maist. Lähteenojan tiedonanto) viittaa puoles-taan taas siihen, että siellä olisi ollut P. Yrjänälle omistettu kappeli. Siinä tapauksessa se voisi olla peräisin vasta myöhäiseltä keskiajalta, jolloin P. Yrjä-nän palvelus pohjoismaissa tuli yleiseksi.

Toinen vanha kirkonpaikka mainitaan Sammun kylässä Takkulan rusti-tilan maalla tilan päärakennuksen vieressä. Tämänkään olemassaoloon eivät paikalla tehdyt koekaivaukset riittäneet antamaan mitään valaistusta. Paik-kaa sanotaan vieläkin Kappelinmäeksi, joka jo riittää todistamaan, että pai-kalla on aikoinaan ollut kappeli. On otettava huomioon, että Sammussa on ollut keskiaikana kiltta ja että Karhiniemellä on mm. ollut Naantalın luostarilla maaomaisuutta, joten paikkojen kappelit voivat johtaa syntynsä myös tätäkin tietä.

Huittisten vanhimmasta kirkosta Karhiniemellä enemmän kuin muualla-kaan ei näin ollen voida toistaiseksi sanoa mitään varmaa, ennenkuin tarkempi tutkimus nykyisen kirkon paikalla on voitu suorittaa tai asiaan muuten saadaan kouraantuntuvampia todistuksia. Mutta Huittisten kirkon historiasta keski-ajalla tiedetään sentään verrattain paljon ja odottaa voidaan, että suotuisat sattumat vielä luovat valaistusta ja ratkaisuja aikaisemman ajan arvoituksille.

Messukylän kirkko.

Esitelmä Tampereen historiallisessa seurassa 22. 5. 1941.

Ennenkuin lähden yksityiskohtaisemmin puhumaan Messukylän vanhasta kirkosta, jonka olen nyt saanut esiteltäväkseni arv. läsnäolijoille, tahtoisin ikäänkuin kaiken taustaksi esittää muutaman piirteen keskiaikaisten kirkkorakennustemme kehityksestä, piirteen, joka on ominainen vain meidän maassamme eikä ilmene niin säännönmukaisena edes läheisissä naapurimaassakaan. Tällä tarkoitan erikoisesti kivisen kirkkorakennuksen muodostumista. Nämä rakennukset syntyvät meillä harvoin kaikilta osiltaan täysin valmiina — sellaiset tapaukset jäävät vain kovin harvoiksi — vaan useimmat keskiaikaiset kivikirkkomme ovat tuloksena asteettaisesta rakennuskehityksestä, joka usein on kestänyt kauankin, voidaanpa sanoa, että sama rakennuksen kehitys on ollut käynnissä kautta koko keskiajan. Yleisesti on tunnettu tuo tutkimuksissa yhä toistuva seikka, että ensimmäinen ja varhaisin kirkkomuoto on puukirkko. Kun eri aikoina ja eri vuosisatoina kirkollinen rakennustoiminta ikäänkuin voimakkaina sysäyksinä viriää maassamme, on tuloksena aina vain joku-
nen täydellinen kirkkorakennus, mutta vain joku-
nen voimat tuntuvat ikäänkuin väsähtävän ja jatkuva kehitys muodostuu kohta asteettaiseksi rakentamiseksi, jota voimme pitää meillä sitten säännöllisenä ilmiönä. Tähän on ilmeisesti syynä maamme syrjäinen asema, suurten rakennuskeskusten vilkas toiminta tuntuu täällä maininkeina ja toiminnan tahti hidastuu jakaantuen eri asteisiin. Kun puuarkkitehtuuri muuttuu kiviarkkitehtuuriksi aloitetaan se sakariston rakentamisella, tämän jälkeen seuraa itse runkokuone, sittenkuin vanha puukirkko on täyttännyt tehtävänsä. Mutta runkokuoneenkin muodostuminen jakaantuu miltei säännöllisesti kahteen täysin erilliseen jaksoon, joista jalkimmäisen muodostaa kirkon holvaaminen, mikä ajallisesti

on ylipäänsä myöhäinen suoritus. Viimeisenä lisänä — useinkin holvaamisen yhteydessä — tulee myös asehuone kirkon eteläpuolelle.

Erikoisesti tahdon painostaa keskiaikaisissa kirkkorakennuksissamme sakariston osuutta. Sakaristo on meillä sääntönä, joka polveutuu kivikirkkojemme aivan alkua ajoilta saakka. Tässä suhteessa on ero olemassa esim. jo Ruotsin kirkkorakennusten kanssa. Kontinentin tapaan on sakaristo Ruotsissa myöhäinen ilmiö. Kirkko valmistetaan täällä valmiiksi rakennukseksi, ikivanhan tavan mukaan kuluu sakariston tehtävä näin valmistetussa kirkossa osalle kuoria, joten erikoista sakaristoa kirkkoon ei rakenneta ja vasta aivan myöhäisinä aikoina, kun kirkko on ilmeisesti käynyt ahtaaksi, rakennetaan avuksi sakaristo. Näin esim. Ruotsissa, mutta meillä aivan päinvastoin. Asteettaisessa rakennusmenetelmässä on ensimmäinen tehtävä säännöllisesti sakariston rakentaminen kirkon tavaroiden varmaksi säilytyspaikaksi ja sitten seuraava aikanaan muu kirkkorakennus. Meillä ei siis ole yhtään keskiaikaista kirkkoa, johon ei kuuluisi sakaristoa, mikä muualla usein vielä tänäkin päivänä puuttuu ja asian tilasta johtuen on kirkkojemme rakennuksilla miltei säännöllisesti aikaero, useinkin varsin huomattava. Säilyneissä keskiaikaisissa kirkkorakennuksissa ovat vielä tänä päivänäkin kaikki esitetyt rakennusasteet edustettuina. On täysin rakenteellisesti valmiita kirkkoja, kuten vanhempien joukossa Nousiainen ja Mynämäki ja nuorimmista mainitakseni Hollolan ja Vanajan. On joukko kirkkoja, jotka ovat pysähtyneet holvausasteeseen eli jääneet holvaamatta, esim. Tyrvää ja Karkku vanhemmista sekä Lempäälä, Sääksmäki, Janakkala jne. nuoremista. Mutta erikoisen kiintoisaa juuri meidän maassamme on, että kirkkojen ohella on säilynyt joukko keskiaikaisia pieniä kivisakaristoja muistoina kirkkojen alkavasta kivrakenteeseen siirtymisestä. Kuten sanottu, ne ovat olleet puukirkkojen yhteydessä, joiden hävittyä pois sakaristot ovat jääneet itsekseen jäljelle. Kun ensimmäinen suuri kivikirkkojemme rakennuskausi on maassamme, sanokaamme lähemmin määrittelemättä, vuoden 1300 molemmin puolin ja kun silloin syntyivät sellaiset eheät kirkkorakennukset kuin Turun tuomiokirkko, Nousiasten ja Mynämäen kirkot ja edelleen asteettaisena rakennuksena Vehmaan ja Taivassalon kirkot, niin ilmestyy näiden kirkkojen ympärille Varsinais-Suomen lukuisien puukirkkojen yhteyteen kivisakaristot, jollaisia on voitu todeta Maariassa, Maskussa, Raisiossa, Ruskossa, Liedossa, Lemussa, Paraisilla, Perniössä ja vieläpä Tenholassa asti. 1300-luvun toinen puoli on suurta rakennuskautta, se on vakiintu-

neen seurakuntajaon ja järjestyksen aikaa ja rakennustoiminta kuvaa sitä hyvin: seurakunnat saavat silloin tarpeitaan tyydyttävät kirkkonsa, alettujen kivikirkkojen rakennusta jatketaan, uusia rakennetaan ja, missä voimat eivät riitä kivirakennuksiin, siellä rakennetaan ajanmukainen puukirkko pitempää aikaa varten. 1400-luvun lopulla on kolmas suuri ja eittämättä vilkkain rakennuskausi: sen päätuloksena on kivikirkkojemme viimeisen rakennusasteen toteuttaminen, kirkot holvataan, mutta sen rinnalla viriää jälleen laajakantoinen uutisrakennustyö. Sisämaan vanhat seurakunnat saavat komeat kivikirkkonsa, tarkoitan tällä etupäässä Hämettä, emäpitäjistään eroavat seurakunnat tarvitsevat myös uusia suurempia herranhuoneita ja rakentamiseen ryhdytään monin paikoin tyypillisellä asteettaisella tavalla. Rakennetaan kivinen sakaristo. Mutta katolinen aika päättyy pian ja rakennustyö jää kesken. Sellainen seurakunta kuin Lempäälä pääsee suhteellisen pitkälle, saa runkokuoneensa valmiiksi, toiset pysähtyvät sakaristoasteelle jättäen sitten pienet sakaristot muistoiksi jälkimaailmalle. Tämän rakennuskauden sakaristorakennuksia on runsaimmin Satakunnan, Hämeen ja Varsinais-Suomen raja-alueilla luetellakseni näytteeksi sellaisia paikkoja kuin Vesilahti, Kalvola, Akaa, Tyrvöntö, Urjala, Somero, Kisko, Marttila, ja tuleva tutkimus voi paljastaa vieläkin useampia.

Olen tässä yleiskatsauksessa viipynyt ehkä tarpeettoman kauan, mutta — kuten sanoin — olen esittänyt sen Messukylän kirkkorakennuksen taustaksi, koska Messukylän kirkko edustaa myös asteettaista rakennuskehitystä.

Tämä vaatimaton Messukylän kirkko, joka vanhojen kirkkojemme joukossa on kaikkein vaatimattomimpia, on joka tapauksessa Tampereen seudun ainoa keskiaikainen muinaisjäänös, ellemme ota lukuun Nokian kartanon kappelin jätteitä. Tämä tuntuu vähän oudolta, varsinkin kun tietää, miten juuri tämä seutu jo varhaisella keskiajalla oli harvinaisen keskeinen historiallisten tapahtumain näyttämö, jonka merkityksestä sellaiset nimet kuin Pirkkala, Nokia, Pispala jne puhuvat ja kun ajattelee, että lähellä molemmin puolin sekä idässä että lännessä seisovat komeat keskiaikaiset kivikirkkorakennukset. Lähinnä tulee kysyneeksi, missä on mainehikkaan Pirkkalan kirkolliset muistot, sillä kieltämätöntä on, että Pirkkala oli keskiajalla seurakunnista suurimpia ja mahtavimpia. Meidän täytyy palata 1300-luvulle, jolloin Kokemäenjoen vesistön seurakunnalliset olot vakiintuvat ja suurseurakunnat lopullisesti muodostuvat ja saavat kirkkonsa. Rakennustyö on vilk-

kaassa käynnissä, kivikirkot alkavat nousta ja vaikutus tulee lännestä, selvästi Ruotsista ja kulkee pitkin Kokemäenjoen vartta. Ulvila, Tyrvää, Karkku ja Huittinen saavat kivikirkkonsa, mutta edemmäksi tällä kertaa kivikirkkojen rakentaminen ei jaksu ulottua. Pirkkala saa tyytyä puukirkkoon, joka epäilemättä rakennetaan suuren seurakunnan tarvetta vastaavaksi. Kun seuraavan vuosisadan lopulla alkaa jälleen suuri rakennuskausi, kun Häme saa mahtavat kivikirkkonsa ja toiselta puolen Satakunnan kirkot holvataan ja saavat upeat asunsa sekä uusia rakennusyhtymisiä pannaan alulle yltymäpäriinsä, on Pirkkalan puinen kirkko selvästikin vielä täysin käyttökelpoinen eikä se niinollen yhdy rakennustoimintaan. Kun puukirkko myöhemmin häviää pois, ei mitään näkyvää jää jäljelle ja vain näin voi selittää Pirkkalan kohdalta tuon oudolta näyttävän kirkkomuistojen puutteen. Se ei suinkaan ole ainoa tällainen tapaus. Esim. sellainen suuri seurakunta kuin Kokemäki on ehtinyt vain askeleen edemmäksi, se ehti saada kivisen sakaristorakennuksen, joka sitten on jäänyt vaatimattomaksi muistoksi epäilemättä suuresta ja hyvin varustetusta kirkkorakennuksesta.

Mitä sitten tulee Messukylään, niin tiedetäänhän, että se on ollut keskiajalla ja kauan sen jälkeenkin Pirkkalan kappeli. Keskiajan kirjallisissa lähteissä on Messukylä muiden kirkkojen joukossa kaikkein vähiten mainittuja. Messukylän nimihän tuntuu oikein romanttisen katolisaikalaiselta. Nimi mainitaan ensi kerran v. 1439 muodossa Messakyla ja v. 1466 muodossa Messekyla. Myöhemmin nimi tavataan myös muodoissa Medzäkylä ja Metzukylä, mutta vuoden 1540 jälkeen se esiintyy tavallisimmin muodoissa Messukylä (Messuby). Nimen synnystä ja johtamisesta on oltu eri mieltä ja ollaan kai edelleenkin. Toisten mukaan nimi johtuu yksinkertaisesti sanasta messu (lat. missa), toiset sanovat Messukylän olevan saman kuin Metsäkylän, jonka ts on aikoinaan äännetty s:ksi, mikä muoto ääntämistavan vahvistamana ja kirjoihin vietyä on jäänyt pysyväksi kontaminoituen eli sekaantuen myöhemmin ääntämisilmion paikalta haihduttua messu sanaan. Tätä mieltä on esim. Ojansuu, joka viittaa samanlaiseen tapaukseen Maarian Metsäkylän nimen suhteen. Se esiintyy näet kirjoitettuna keskiajalla aivan samalla tavalla vakiintuen kuitenkin myöhemmin Metsäkyläksi paikallisen ääntämistavan kehittämänä. Kun ottaa huomioon, että Messu(messa)kylän rinnalla esiintyy muodot Medzäkylä ja Metsukylä, niin tuntuu tämä nimen etymologia eli selitys varsin luotettavalta, varsinkin kun ajattelee, että varsin abstraktiseksi käsi-

Kuva 1. Messukylän kirkko pohjoisesta.

tettävä seremoniatoimitus tuskin jaksaa antaa paikalle nimeä, vertauskohtia ei löydy, kaikki kultilliset nimet ovat konkreettisempaa laatua.

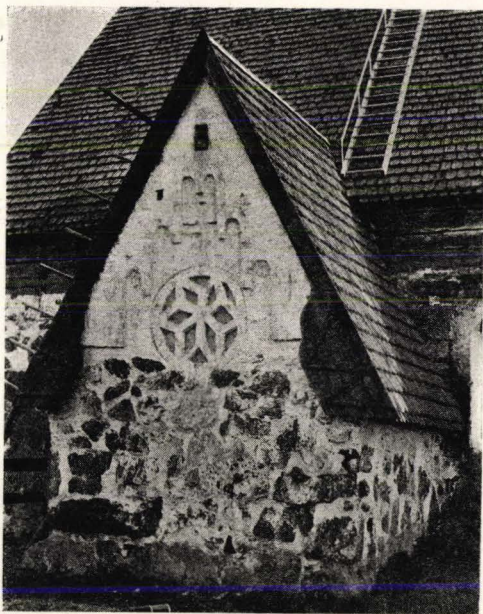
Messukylä oli siis keskiajalla Pirkkalan metsäpuolen kappelikunta, mikä on hyvä pitää mielessä. Jos meillä olisi edessämme kartta, johon olisi merkitty keskiaikaiset kirkot, niin huomaisimme, että Messukylän kirkko on ulommainen siinä kaaressa, joka Ulvilasta alkaen vesistöä seuraten kulkee sisä-Hämeeseen. Tämäkin on hyvä pitää mielessä. Messukylä oli keskiajalla kappeli ja sen kirkko oli kirkon ulommassa periferiassa eli rajassa. Nämä seikat on hyvä ottaa huomioon, kun tarkastelemme tätä vaatimatonta temppeleä ja kun vertaamme sitä muihin keskiajan rakennusmuistomerkkeihin.

Seuraa sitten itse kirkkorakennus (kuva 1). Huomautan, että mitään rakennushistoriallista tutkimusta Messukylän kirkossa ei ole suoritettu, joten lopullinen sana jää sanottavaksi vasta sen toimitettua. Rakennushistoriallinen selitys perustuu vain kirkon vertaamiseen toisiin muistomerkkeihin. Sanon ennakotietona, että tämä kirkkorakennus kaikilta osiltaan on suhteellisen myöhäinen (puhun keskiaikaisista kirkoista), joka tapauksessa myöhäisempi kuin kirkon olemassaolo tällä paikalla. Meillä ei ole mitään tietoa aikaisemmasta rakennuksesta, joka epäilemättä on ollut puusta tehty, mutta meillä on muistoja, jotka pystyvät vakuuttamaan sen olemassaolon. Mainitsin, että Messukylän nimi esiintyy ensi kerran 1439; tällä tarkoitetaan vain kylää eikä sillä kirkon

kanssa ole mitään tekemistä, mutta se ansaitsee palauttaa mieliin pätevempien muistojen yhteydessä. On säilynyt muistiinpano siitä, että kun kirkkoa korjattiin ja laajennettiin v. 1796, poistettiin samalla kirkosta vanha katolisajalta säilynyt kuoriaidake, johon oli kaiverrettu vuosiluku 1434. Tätä ei ole syytä epäillä ja se todistaa, että tuona vuonna oli Messukylässä kirkko valmiina ja kun keskiaikaiset vuosiluvut tavallisesti kiinteästi liittyvät tapahtumiin, olisin puolestani valmis sanomaan, että merkityllä vuosiluvulla on tarkoitettu silloisen kirkon valmistusvuotta. Kuoriaidake — ehkäpä hyvinkin kaunis — sai sitten vielä paikkansa uudemmassa kirkossa. Sitten on kirkossa vielä muistoja, jotka itse ovat täällä puolestaan puhumassa. Tarkoitan vanhoja pyhäinkuvia, joita täällä vielä on kolme kappaletta. Nitten joukossa on Pyhä Johannes, hyvin ja kauniisti tehty veistos, joka tyyliinsä puolesta on asetettava valmistetuksi ennen vuotta 1450. Samoin kaksi muuta veistosta, jotka ovat kuuluneet samaan alttarikaappiin ja joista toinen esittää kirkon suojeluspyhimystä P. Mikaelia ja toinen kuningasta, luultavimmin P. Olavia. Ne ovat tyyliinsä ja pukunsa puolesta verrattain varhaisia eli tarkemmin määriteltynä 1430—40-luvuilta. Kun nyt kokoo kaikki nämä muistot ja tiedot yhteen, niin kirkon vanhimmat muistot tulevat 1400-luvun ensimmäisen puoliskon lopulle eli tarkemmin 1430-luvulle. Tämän perustalla uskaltaa jo pitää milteipä ratkaistuna asiana, että Messukylän ensimmäinen kirkko rakennettiin paikalle 1430-luvulla.

Tämä kirkko oli siis kappelikirkko ja epäilemättä sängen vaatimaton rakenteellisesti. On luonnollista, että se jo piankin joutui uusittavaksi etenkin kun ottaa huomioon, että Messukylä ja siihen läheisesti liittyvä Tammerkosken seutu muodostui keskiajan lopulla hyvin vauraaksi asutuskeskukseksi. Kun 1400-luvun lopulla harvinaisen vilkas rakennustoiminta kävi kautta Hämeen ja Satakunnan seutujen, joutui Messukylänkin kirkko osallistumaan siihen. Tältä ajalta on kirkon nykyinen sakaristo. Tämä rakennettiin ensiksi, joten kirkko joutui asteettaisen rakennuskehityksen kulkuun. Sakaristo syntyi itsenäisenä aiemman kirkon kylkeen ja se ansaitsee myös itsenäisen tarkastelun. Kuten keskiaikaiset sakaristot, on se pieni nelikulmainen kivirakennus, jota kattaa yksinkertainen tiilestä tehty ristiholvi. Sen merkillisyytenä on sen pääty pohjoispuolella eli tarkemmin sanottuna päädyn koristelu (kuva 2). Sitä koristaa ylöspäin kohoava pyörökaarikoristelu, jonka sisäpuolelle sijoituu ylemmäksi risti ja sen alapuolelle tiilestä tehty ruusuke. Tämä koristelu

on niin luonteenomainen, että se avaimen tapaan aukaisee oven sakariston alkuperän selitykselle. Tällainen päätykoristelu on ominaista maassamme ns. Satakunnan ryhmän kirkkoille, jotka sijoittuvat Kokemäenjoen vesistön varrelle. 1400-luvun lopun rakennuskauden yhtenä itsenäisenä ilmiönä on vilkas rakennustoiminta myös Satakunnan kirkkoissa. Pääasiallisimpana tehtävänä on kirkkojen holvaus, jonka yhteydessä kirkot saavat uuden komean ja niille tunnusomaisen päätykoristelunsa. Vaikutus tulee Ruotsista, jossa upplanti-laistaalalainen Nysätra-Torsång kirkkoryhmä on esikuvana. Välittäjänä on ilmeisesti Ulvilan kaupungin kirk-

Kuva 2. Messukylän sakariston pääty.

ko, joka nyt pannaan komeaan kuntoon ja saa pian kilpailijan Huittisten kirkosta. Vaikutus jatkuu jokivartta ylöspäin, siihen kuuluu Tyrvään kirkko, joka myös uusitaan, Lempäälän uusi kivikirkko, Messukylän sakaristo, Akaan sakaristo ja vaikutus tuntuu myös Rauman luostarin rakennuksissa, ehkäpä Pyhän Kolminaisuuden kirkossakin. Koristeluaiheiden käyttö ja sommittelu ilmaisee kirkkojen keskinäiset aikasuhteet. Vanhimmat ovat Ulvilan ja Huittisten sisarkirkot, toiset ovat myöhäisempiä, ja rakennuskausi on ollut verrattain pitkä. Messukylän päädyssä on Ulvilan kaunis tiilirusetti ja samanlainen risti, mutta kohoavan pyörökaari-reunustansa puolesta se on sukulainen Lempäälän ja Tyrvään kirkkoille. Messukylän sakariston koristesovittelu on — sikäli kuin tästä pienialaisesta päädyistä voi siinä suhteessa puhua — eheä ja hyvin jäsennelty, joten se viittaa kehityksen aikaisempaan asteeseen. Ja sitten eräs seikka. Sakariston päädyssä on kaarien alle maalattu punaisella värillä maskeja eli ihmisnaaman kuvia. Tämä on varsin huomattava. Maskeja on useita Huittisissa, ne tosin ovat saveen muovailtuja terrakottamaskeja, mutta ilmeisesti niitä jäljitellen ovat Messukylän sakariston maskit maalatut. Tämäkin osoittaa puolestaan ajal-

lista läheisyyttä Huittisten kirkkoon, siis enemmän kehityksen alkupuolelle. Ulvilan ja Huittisten kirkkojen täydennystyö tulee uskottavimmin 1480-luvulle ja niinollen Messukylän sakaristo voi hyvin tulla seuraavalle vuosikymmenelle eli siis 1490-luvulle. Tyrvää ja Lempäälä seuraavat vasta sitten joutuen varmastik'in seuraavan vuosisadan puolelle. Tämän Messukylän kirkkorakennuksen ensimmäisen rakennusasteen tulos on niinmuodin sakaristo, joka valmistui — kuten siis on mainittu — keskiajan loppupuolella. Runkohuoneena oli silloin puurakennus, josta nyt emme tiedä sen enempää. Kaikesta päättäen se ei ole ollut suuri eikä sellaisena voinut pitkän päälle tyydyttää yhä kasvavan seurakunnan tarpeita. Se joutui poistettavaksi uuden kirkon tieltä, jonka nyt tässä näemme. Toistan vielä, että kirkon rakennushistorian lopullisen sanan sanoo perinpohjainen tutkimus, mutta olen vakuutettu, että tuskin tekee suuria harhauskuja arvoidessaan tämän kirkon runko-osan syntyä. Kirkko itse saa luonnollisesti puhua puolestaan. Ajatellessamme kirkon alkuperäistä muotoa meidän on eliminoitava pois tuo eteläpuolella oleva haarake, joka syntyi kirkon laajenuksessa vv. 1796—1797 ja meidän on kuviteltava kirkkoa aivan tasakattoisena, sillä nykyinen tynnyriholvi tehtiin myös samoihin aikoihin. Kirkko on ollut siis lyhyen suorakaiteen muotoinen, pohjoispuolella sakaristo ja eteläpuolella arvattavastikin tavanmukainen asehuone. Luonnollisesti tulee vertaamaan kirkkoa varsinaisiin keskiaikaisiin kirkkorakennuksiin ja tästä vertauksesta täytyy sanoa, että Messukylän kirkko eroaa niistä suuresti, eroaa niin oleellisissa ja juuri oleellisimissa kohdin, että on vaikea ajatella tätä kirkkoa keskiajan aikarajojen sisällä rakennetuksi. Seinämuurit ovat kiviset, mutta kiviosa muodostaa vain ikäänkuin rakennuksen alaosan, jatko on puusta useamman hirsikerroksen korkeudelta. Keskiaikaisten kirkkojen ylpeydet, kiviset, korkeat päädyt puuttuvat niinkään. Meillähän on esim. Isonkyrön kirkossa nyt lautainen pääty, mutta alkuperäinen kivipääty on siellä pudonnut pois, täällä Messukylässä ei niitä ole ollutkaan. Kirkon seinien kivitys ja muuraustapa vaikuttaa hyvin epäkeskiaikaiselta ja sitä vahvistaa seinien tekotapa, jota voitiin tarkkailla, kun korjattiin kirkon koilliskulman raukeamaa v. 1907. Ikkuna-aukkoja on pidetty varmoina ajan ja tyylin tunnuk-sina ja keskiaikainen ikkuna-aukko, olipa se minkä muotoinen tahansa, ei saa tarkasteliijaansa petetyksi. Tämän kirkon ikkuna-aukkoja ilmeisesti on laajennettu luultavimmin 1796—97 vuoden korjauksessa, mutta kaikesta päät-

Kuva 3. Messukylän kirkon saarnatuoli.

täen on pohjoispuolen läntisin ikkuna alkuperäisessä asussaan. Se on matala ja leveä, muodoltaan keskiajalle aivan vieras, mutta muistuttaa täsmälleen 1500-luvun Vaasa-tyylisiä ikkuna-aukkoja (kuva 1). Kaiken tämän sanotun nojalla on loppuarvostelu tämän kirkon runkokuoneesta se, että se ei enää ole varsinaisesti keskiaikainen rakennus, vaan tehty keskiajan jälkeen 1500-luvulla mutta kaikesta päättäen ei niin kovin myöhään tällä sataluvulla. Vielä aivan viimeisinä vuosinaan, sanokaamme vuoden 1520 paikkeilla oli katolinen kirkko voimakas ja luova ja monet kaikkein parhaimmat kirkolliset muistot ovat vielä tältä ajalta. Viimeiseen asti olisi katolinen aika kyennyt luomaan laadultaan muuttumattomia rakennusmuistoja. Mutta uskonpuhdistuksen aika — kuten tunnettua — teki tästä jyrkän lopun.

Se seikka, että tätä kirkkoa ei voida lukea keskiaikaiseksi muistoksi, ei

Kuva 4. Sisäkuva Messukylän kirkosta. Keskellä 1790-luvulla rakennettu sivuhaara.

suinkaan vähennä sen rakennushistoriallista ja muinaismuistoarvoa — päinvastoin. Uskonpuhdistuksen alettua tulee kirkollisessa rakennustyössä pikainen loppu ja koko 1500-luku on tässä suhteessa autiota aikaa. Me saamme hakea tältä ajalta rakennusmuistoja, vain joku pahainen puurakennus, sellainen kuin Lopen vanha kirkko eikä muuta. Tätä taustaa vastaan kohoaa Messukylän vanhan kirkon runkokuone oikeaan arvoonsa, kvaliteetiltaan tosin heikkona, mutta aikansa muistona harvinaisena ja ylen arvokkaana.

Täytyy pikemmin ihmetellä, että tuona kirkollisessa rakennushistoriasamme autiona aikana syntyi sellainen kirkko kuin tämä Messukylän kivi-kirkko. Syyt siihen olivat nähtävästi perin pakoittavat ja ne tuskin olivat muut kuin seudun, itse Messukylän ja Tammerkosken seudun kasvava merkitys

jo noina aikaisina aikoina, mikä johti tähän suhteellisen huomattavaan saavutukseen.

Messukylä eritettiin Pirkkalasta omaksi kirkkoherrakunnaksi v. 1636. Tämä tapahtuma aiheutti ilmeisesti toimenpiteitä myös kirkossa, ainakin sen sisustuksessa. Sen muistona on täällä kirkossa sen sisustuksen vielä näkyvä asu, josta luonteenomaisimpana muistona on saarnatuoli (kuva 3). Tämä vaatimaton esine on tyypillistä 1600-luvun työtä, jonka tunnusomainen matalareliefinen leikkauskoristelu tekee kansanomaisen koristelutaiteen vaikutuksen. Se on heijastusta ajan suuremmasta ja korkeammasta taiteesta, joka maan sisäosiin siirtyessään kansanmiesten harjoittamana muodostuu tosiaankin kansantaiteeksi. Se on kukoistanut näillä seuduilla ja läheisimmät sukulaiset Messukylän saarnatuolille ovat Teiskon ja Hauhon saarnatuolit.

Kuten sanottu, laajennettiin kirkkoa vv. 1796—97, jolloin eteläpuolella oleva sivuhaara rakennettiin (kuva 4), muuten jäi kirkko ennalleen ja täytti sellaisenaan tehtävänsä aina vuoteen 1878, jolloin viereen rakennettu upea tiilikirkko päästi edeltäjänsä vanhuuden lepoon.

Tällä Messukylän vanhalla kirkolla on merkityksensä ei ainoastaan Messukylän seurakunnan kirkkona, vaan myöskin Tammerkosken asutuskeskuksen ja Tampereen kirkkona. Täällä istuivat aikoinaan Tammerkosken kylien vauraat talonpojat, täällä olivat ensimmäiset penkit varattuina Tammerkosken säterin omistajille ja toiset kunniapaikat Hataanpään ja Otavallan omistajille. Kun Tampere tuli kaupungiksi 1779 oli tämä kirkko edelleen vielä tamperelaisten kirkkona aina vuoteen 1786, jolloin Tampereelle järjestettiin omat kirkko-huoneensa ensin vanhan kruununpolttimon suojiin ja sitten Tammerkosken säterikartanon suureen tupaan nykyisen kirkon paikalla. Tämä aika on muistorikasta aikaa, valtataistelua vanhan Messukylän kirkon ja nousevan Tampereen kirkollisen keskuksen välillä. Messukylän vanha kirkko on joutunut olemaan joka tapauksessa elimellisenä osanottajana Tampereen kehitykseen ja vaiheisiin ja siksi on Messukylän vanha kirkko myös tamperelaisten muistojen pyhäkkö.

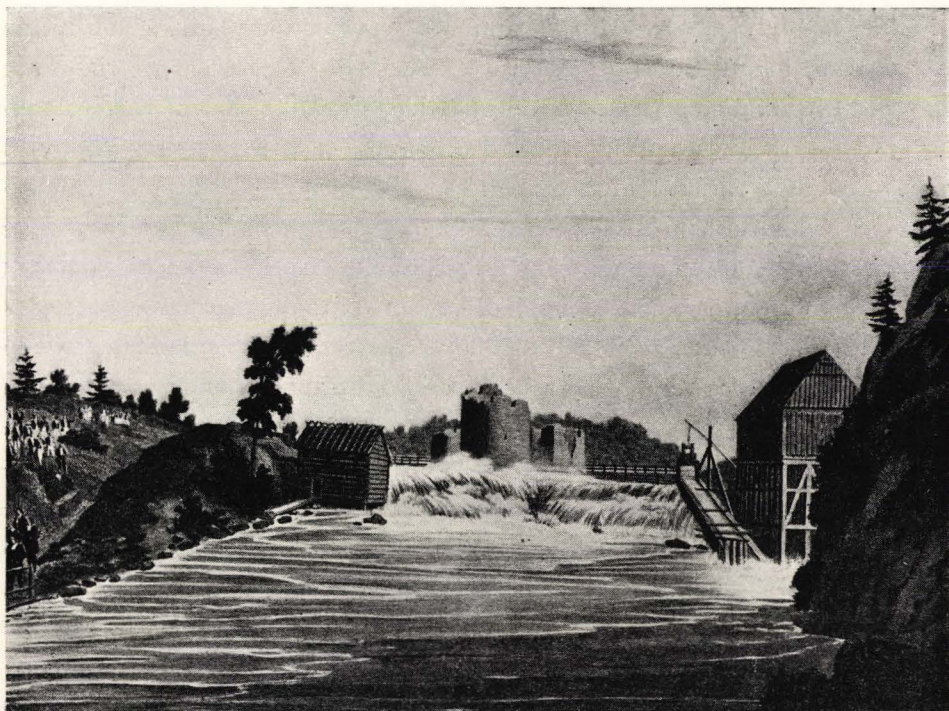
Kajaanin linnan rakennushistoriaa viime vuoden kaivaus- tutkimusten valaisemana.

Esitelmä V:llä museopäivillä Kuopiossa 28. VIII. 1938.

Kuten tunnettua on, tyhjennettiin, puhdistettiin ja kunnostettiin Muinaistieteellisen toimikunnan toimesta viime vuoden kesän aikana Kajaanin linnan rauniot, jotka tämän työn kautta vihdoinkin pääsivät muinaismuistoina täysiin oikeuksiinsa s.o. säilyneiltä ja näkyviltä osiltaan itse puolestaan havainnollisesti puhumaan linnan rakenteesta ja menneisyydestä. Olen katsonut sopivaksi ottaa Kuopion museopäivillä esitettäväksi aivan lyhyen yleiskatsauksen Kajaanin linnan rakennushistoriallisiin vaiheisiin ensiksikin siitä syystä, että Kajaanin linnan raunioiden korjaustyö on Pohjois-Savo lähinnä oleva työ, minkä Muinaistieteellisen toimikunnan historiallinen osasto on suorittanut ja toiseksi varsinkin siitä syystä, että Kajaanin linnan rakennushistoriaan liittyy myös Pohjois-Savo, sillä linnan rakentamisessa on osansa myös Kuopion ja Iisalmen pitäjillä, jotka aikoinaan kuuluen Pietari Brahen omistamaan Kajaanin vapaaherrakuntaan joutuivat myös osallistumaan linnan rakentamiseen ja varsin huomattavalla tavalla.

Kajaanin linna on varsinaisista historiallisista linnoistamme nuorin, kokonaan Vaasa-ajan tuote, mistä etupäässä johtuukin se etu, että verrattain hyvin säilyneiden asiakirjatietojen perustalla linnan rakennushistorian seuraaminen ja sen selvittäminen on vanhempiin linnoihimme verraten suhteellisen helppoa. Arkeologiseksi tehtäväksi on jäänyt pääasiallisesti tarkkailu asiakirjallisten tietojen paikkansapitäväisyydestä ja asiakirjojen hämärien ja epätäydellisten kohtien täydentäminen, joten puhtaasti arkeologista tietä ratkaistavat probleemit jäivät Kajaanin linnassa vähemmälle osalle.

Kajaanin linnan rakentamisen aiheuttivat luonnollisesti omat erikoiset poliittiset syynsä:

Kuva 1. Kajaanin linna v. 1819. Teoksesta Aleksander I:s resa.

Ensiksikin Oulunjärven erämaat, joiden kautta kulki tärkeä Vienankarjalaa ja Pohjanlahtea yhdistävä vesireitti, saivat 1500-luvun puolivälissä Kustaa Vaasan ajaman erämaiden asutuspolitiikan tuloksena vakituisen asutuksensa Savosta käsin ja tämän asutuksen turvaaminen vihollismielisiä karjalaisia ja venäläisiä vastaan vaati sotilaallisen tukikohdan perustamista seudulle.

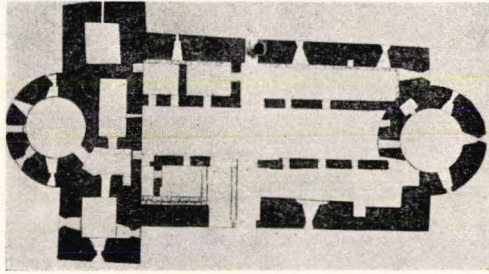
Toiseksi Täyssinän rauhan rajankäynti vaati Ruotsilta erikoisen pontevaa esiintymistä juuri pohjan perillä, missä rajan määrittäminen edelleen jäi perin epävarmaksi ja sen suojaaminen venäläisiä vastaan vaati sotilaallista valpautta.

Kolmanneksi Ruotsin kuningas Kaarle IX, jonka toimesta Kajaanin linna perustettiin, ei aikonut tyytyä pohjoisten erämaiden jakoon vaan suunnitteli tilaisuuden tullen vallata alueet aina Vienanmereen saakka ja sitä varten hän tarvitsi yritykselleen varman tukikohdan eräalueiden läheisyydessä.

Että linnan paikaksi valittiin juuri Kajaanin linnan paikka, johtui sen vanhastaan tunnetusta strategisesta merkityksestä ja toiseksi historiallisesta traditiosta. Ikimuistoisista ajoista oli paikka tärkeän vesireitin varrella saanut erikoisen huomattavan merkityksen. Ämmä- ja Koivukosken ryöppyjen takia oli paikalle muodostunut veneenvetopaikka, joka samalla oli levähdyspaikkana Oulunjärven kulkijoille. Näin ollen on luonnollista, että paikka muodostui itsestään kauppapaikaksi ja samalla noiden kaukaisten erämaiden poliittiseksi solmukohdaksi. Kun seutu sai vakituisen asutuksen ja joutui siten vihollisen uhkaamaksi, oli paikallisen väestön pakko rakentaa turvakseen erikoinen varustettu paikka, jollaiseksi soveltui erinomaisesti Ämmän ryöppyjen keskellä oleva saari. Venäläiset annaalit mainitsevat paikalla jo varhain 1500-luvulla linnoituksen, josta muistona on vain annaalien maininta ja joka nähtävästi yksinkertaisena puuvarustuksena joutui täydellisesti häviämään myöhemmän linnoituksen tieltä. Oli luonnollista, että kun valtiomahti päätti rakentaa linnoituksen seudun turvaksi ja valloitusten tukikohdaksi, niin paikan valinnassa oli vanhalla linnoituspaikalla ratkaiseva merkitys.

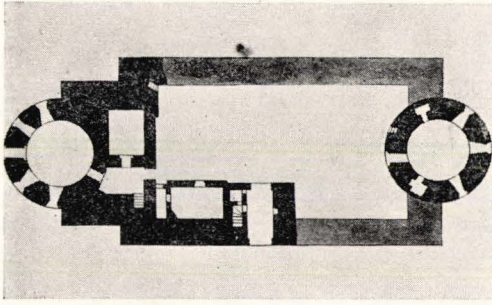
Asiakirjatietojen perustalla voidaan varmuudella päättää, että Kajaanin linnan perustustyöt pantiin alulle kesällä 1604. Ajan tavan mukaan oli linnoituksen rakentaminen maakunnan käskynhaltijan huolena ja valvottavana, ja rakennustyön suunnittelijana ja johtajana oli ammattitaitoinen mestari. Seuraavana keväänä v. 1605 pantiin linnoitustyöt uudelleen käyntiin ja työn johto tuli äskettäin nimitetylle Pohjanmaan käskynhaltijalle Isak Behmille, joka myös sai huolehtiakseen samalla myös Oulun linnan uudistamisen. Käskykirjeissään Behmille kuningas Kaarle IX nimenomaan mainitsee uuden linnan paikaksi saaren Vuohengin koskessa »Kieringen» siis Ämmän putouksen kohdalla. Työ edistyi kuitenkin edelleen hyvin hitaasti, johon oli syynä seudun etäisyys ja sen harva asutus ja erittäinkin ammattitaitoisen mestarin puute. V. 1607 keväällä lähetti kuningas Kajaanin linnaa rakentamaan Isak muurarin eli mestari Isak Rasmussonin, joka pani työt täydellä vauhdilla käyntiin. Hän laati linnan rakennuspiirustukset ja jatkoi alettua perustustyötä saaden sen kesällä valmiiksi ja ryhtyi sitten varsinaiseen rakennustyöhön. Kuningas halusi kuitenkin nähtäväkseen linnan piirustukset, jotka hän vuoden lopulla palautti Behmille huomauttaen, että hän ei ollut niihin tyytyväinen ja lähettäen samalla oman ehdotuksensa, koska

linnaa — niinkuin hän mainitsee — ei vielä ole paljon tehty. Rasmussonin piirustusta ei ole säilynyt eikä liioin ole tietoa, miten kuningas halusi linnanrakennusta muutettavaksi, joten molemmat seikat jäävät arkeologisen tutkimuksen selvitettäväksi.

Kuva 2. Kajaanin linnan pohjakaava nykyään.

Kajaanin linnaan (kuva 2) kuuluu tärkeimpinä puolustusosina kaksi pyörötornia, jotka olivat tyypillisiä Vaasa-ajan rundeleja eli tykkitorneja ja sijoittuivat pitkulaisen linnoituksen molempiin päihin. Näitä yhdistävät muurit sulkevat sisäänsä suorakaiteen muotoisen linnan pihan sitä ympäröivine huoneineen. Tähän runkoon liittyi kaakkoisen eli ylisen tornin juuressa molemmin puolin ulkonevat nelikulmaiset siipivarustukset ja pohjoispuolen jyrkäv porttirakennus, jolla selvästi on ollut tärkeä tehtävänsä linnan puolustuksessa. Nykyisissä raunioissa herättää erikoista huomiota suorakaiteen muotoisen keskiosan ulkomuurien alaosassa oleva seiniä laajempi muuri, joka vaikuttaa seinien perustukselta, mutta poikkeaa perusmuurista siinä, että se ei ole tasainen, vaan kulkee eri kohdissa eri korkealta. Se on matalin linnan ala- eli luoteispäässä ja on siellä täydellisessä muurausliitteessä luoteisen pyörötornin perustuksen kanssa. Linnan toiseen päähän mentäessä tämä laajempi muuri nousee yhä korkeammalle ollen pohjoisessa muurissa lähellä kaakkoista rundelia useita metrejä korkealla ja liittyen täydellisesti muurausliitteeseen mainitun rundelin seinämuurien kanssa. Sitä vastoin rundeliin liittyvien nelikulmaisten siipivarustusten alta puuttuu laajempi perustus täydellisesti. Tuntuu ilmeiseltä että tämä laajempi perustus merkitsee linnan ensimmäisen suunnittelun, johon siis kuuluivat molemmat pyörötornit ja niitä yhdistävät muurit ilman yläosassa olevia siipivarustuksia. Ja tämä oli epäilemättä Isak Rasmussonin suunnitelma. Hän seurasi tarkoin linnaa rakentaessaan saaren muotoa, kuten hän kirjeessään kuninkaalle mainitseekin. Perustuksen laskettuaan hän ryhtyi rakentamaan linnan tärkeintä osaa — ylistä rundelia —, joka valmistuttuaan ikäänkuin itsenäisenä linnoituksena voi jo tehokkaasti vastustaa vihollista, ja samalla rakensi hän rundeliin liittyvät seinämuurit samaan korkeuteen saadakseen ne välttämättömään

Kuva 3. Kajaanin linnan pohjakaava.
Isak Rasmussonin vaihe.

liitteeseen rundelin kanssa. Näin pitkälle hän oli ehtinyt, kun hän lähetti tekemänsä suunnittelupiirustuksen kuninkaalle, joka — kuten sanottu — ei kuitenkaan ollut siihen tyytyväinen (kuva 3).

Näyttää selvältä, minkä muutoksen kuningas teki linnan suunnitteluun: hän lisäsi ylisen tornin juureen ulkonevat, nelikulmaiset siipivarustukset. Ilmeisesti piti kunin-

gas linnan puolustustehoa tällä kohdalla, joka oli joen yläjuoksuun eli siis viholliseen päin, liian heikkona ja halusi varustaa sen lisäpattereilla. Kun kuninkaan tekemä lisäys sitten toteutettiin, ei pienen saaren pinta-ala riittänyt lisäpatterien perustukseksi, vaan oli pohjoispuolinen niistä rakennettava jokeen lyötyjen paalujen päälle. Linnan rakentaminen suoritettiin sitten seuraavassa järjestyksessä: ensin rakennettiin valmiiksi molemmat rundelit eli tykkitornit, yliseen rundeliin liittyivät lisäpatterit ja pohjoispuolinen porttitorni. Tykkitornit voivat valmistuttuaan jo itsenäisinä linnoituksina ja laajalla ampumasäteellään tehokkaasti puolustaa paikkaa. Tämän jälkeen suoritettiin sitten rundelien välisten muurien rakentaminen (kuva 4). Isak Behm joutui eroamaan v. 1610 ja hänen tilalleen tuli Pohjanmaan käskynhaltijaksi ja linnan töiden johtajaksi Hämeenlinnan päällikkö E r i k H a r e, joka tarmokkaasti jatkoi linnan rakentamista. Isak Rasmussonin täytyi vanhuuden takia jättää työ 1612.

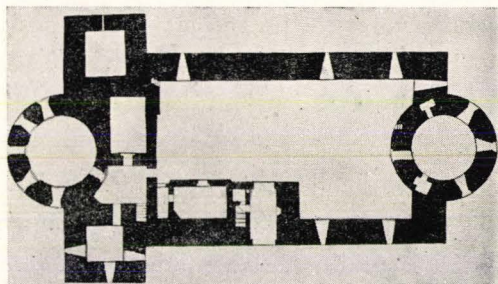
Kaarle IX ei saanut eläessään nähdä Kajaanin linnaa valmiina, vaan rakennustöitä jatkui vielä kauan aikaa hänen kuoltuaan aina vuoteen 1619 asti, jolloin ne suurin piirtein lopetettiin, mikä johtui toiselta puolen siitä, että linna katsottiin jo kyllin puolustuskelpoiseksi ja toiselta puolen se johtui muuttuneista poliittisista olosuhteista, jotka tekivät linnan enemmät varustelut tarpeettomiksi. Stolbovan rauha 1617 vakiinnutti lopullisesti epävarman rajan näillä seuduilla siirtäen sen kauemmaksi itään.

Kustaa II Adolfin ulkopolitiikka sai uudet suunnat, joten Kaarle IX:n jäämerenpolitiikka jäi syrjään, ja sen mukana menetti sodankäynti näillä seuduilla tärkeimmän merkityksensä. Näin ollen Kajaanin linna menetti

huomattavasti sotilaallista merkitystään. Se muuttui tavallaan jonkinlaiseksi vartiolinnaksi ja toisen tehtävän se sai karkoituspaikkana valtiolle vaarallisille henkilöille, joista Johannes Messenius ja Laurentius Vivallius ovat tulleet kuuluisimmiksi ja joiden vankina olo Kajaanin linnassa on luonut erikoisen romanttisen hohteen linnan muistoihin.

Ensi asussaan Kajaanin linna oli rakennettu puhtaasti puolustusta varten, jonka pääteho keskittyi rundeleihin, sitten ylälinnan ulkoneviin pattereihin ja viimeksi linnanpihan muureihin, jotka kaikki oli varustettu ampuma-aukoilla tykkiammuntaa varten. Rundelit olivat sitä varten jaetut eri kerroksiin. Kuitenkin linnan matala asema suhteellisen korkeiden rantamäkien välillä vähensi huomattavasti sen ampumatehoa supistaen linnan ampumiskyvyn verrattain rajoitettuun lähiammuntaan. Mutta se riittikin. Pääasia oli saada Ämmän kuohujen keskellä oleva linna täysin valloittamattomaksi, sillä tuona aikana linnan kukistuminen oli aivan ratkaiseva tapaus merkiten lopullista tappiota ja alueiden menetystä. Ja tässä suhteessa täytti Kajaanin pieni linnoitus asemansa puolesta täysin tehtävänsä.

Paitsi varsinaista linnarakennusta, kuului linnoitukseen myös asuin- ja muita käyttöhuoneita, jotka linnan ensimmäisen rakennuskauden päätyttyä olivat miltei yksinomaan puusta rakennettuja. Ainoat kivistä rakennetut huoneet olivat yläpatterien alla oleva kellari, joka selvästi oli tarkoitettu ammuksia varten, ja pohjoisella puolella ollut väentupa. Muut rakennukset olivat puisia ja niitä oli linnan sisäpuolella 7, jokunen ylärundelin ulkopuolella ulkovarustuksella ja osa joen mantereen puolella molemmilla rannoilla, jonne niitä oli pakko sijoittaa linnasaaren ahtauden vuoksi. Saaren yhdisti mantereeseen molemmilta puolin nostosilloilla varustetut pitkät puusillat, jotka olivat kaunistetut sorvatuilla pilareilla, vieläpä puuveistoksillakin. Pääportti, joka kulki erikoisesti varustetun porttitornin alitse, oli pohjoispuolella. Linnan rakentaminen sen ensimmäisen rakennuskauden aikana oli yksinomaan Pohjanmaan pitäjien rasituksena. Aina Lappvartistä Kemiin ja Kajaaniin

Kuva 4. Kajaanin linnan pohjakaava.
Kaarle IX:n vaihe.

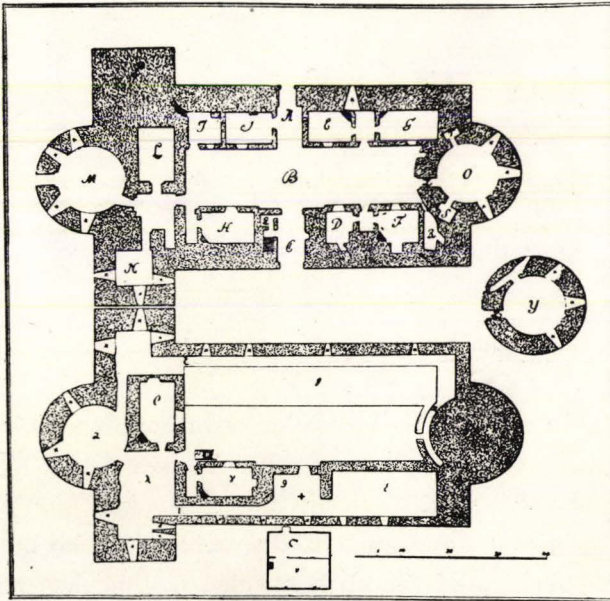
saakka velvoitettiin pitäjät osallistumaan linnan rakennustöihin päivätöiden ja linnaveron muodossa ja linnan kaukaisen aseman vuoksi se oli luonnollisesti ankara rasitus pitäjien talonpojille.

Kuten sanottu, menetti Kajaanin linna Stolbovan rauhan jälkeen huomattavasti sotilaallista merkitystään, mikä oli suurena syynä linnan rakennustöiden lopettamiseen 1619. Mutta linnaa odotti vielä uusi loistokausi, joka viritti käyntiin uuden rakennustoiminnan ja vieläpä erinomaisen perinpohjaisen ja laajan.

V. 1650 perustettiin Kajaanin vapaaherrakunta, joka kuningatar Kristiinan antamana läänityksenä joutui kreivi *Pietari Brahelle*. Vapaaherrakunta käsitti Kajaanin (Paltamon), Iisalmen ja Kuopion pitäjät ja lähi-aikoina sitä laajennettiin liittämällä siihen Saloisten pitäjä Pohjanmaalla ja Pielisjärven pogosta. Asetetulle uudelle linnapäällikölle *Sakarias Palmbaumille* annetusta virkamääräyksestä v. 1652 käy selville, että Pietari Brahe tahtoi tehdä Kajaanin linnan läänityksensä residenssiksi eli keskuspaikaksi ja että linna silloisessa asussaan ei hallituspaikkana eikä linnoituksena vastannut tarkoitustaan. Brahella oli kuitenkin tärkeämpiä hallitustoimia huolehdittavanaan, niin ettei hän pitkään aikaan ehtinyt ryhtyä Kajaanin linnan uusimiseen huolimatta siitä, että hänen suunnitelmiensa lisäksi olosuhteiden kehitys teki linnan uusimisen yhä pakottavammaksi. Kaarle X sekaantui sotaan myös Venäjän kanssa ja tämän mainingit ulottuivat Kainuun seuduille. Vihollinen alkoi liikehtiä Karjalassa ja vanha ja varovainen Palmbaum lähetti kuninkaalle toinen toistaan hälyyttävämpiä kirjeitä vihollisen lähestymisestä ja Kajaanin linnan huonosta kunnosta. Tämä oli omiaan pakoittamaan Pietari Brahen entistä enemmän kiinnittämään huomiotaan Kajaanin linnan uusimiseen. Vanhaa ja varovaista Palmbaumia ei hän kuitenkaan katsonut sopivaksi linnanrakennustöitä jatkamaan. Hän sai eron v. 1661 ja hänen tilalleen tuli linnan päälliköksi nuorempi mies, energinen ja toimelias *Samuel Lång*, joka heti sai tehtäväkseen linnan uudelleen rakentamisen.

Ensimmäisenä tärkeänä puolena linnan uudistamisessa oli muodostaa linna vapaaherrakunnan pääpaikaksi.

Entiset puurakennukset eivät kelvanneet, ne purettiin ja korvattiin kivirakennuksilla, jotka rakennettiin molemmin puolin linnan pihaa linnan ulkomuuria vastaan. Aloitettiin pohjoispuolella jonne rakennettiin ensiksi uusi ruutikellari, sama, joka myöhemmin tuli Kajaanin linnan tuhopaikaksi. Sen

Kuva 5. Kajaanin linnan molempien kerrosten pohjakaava. Pietari Brahen vaihe. Piirustus ajalta 1665—81.

viereen välittömästi rakennettiin linnan loisteliain huone, joka oli tarkoitettu myös kreivin asunnoksi hänen vieraillessaan Kajaanin linnassa. Senjälkeen seurasi keittiö, jonka alle rakennettiin holvattu kellari. Vielä rakennettiin pohjoispuolelle entisen linnantuvan päälle hyvin tärkeä huone, nim. kanslia, jonne koko vapaaherrakunnan hallinto ja hoito keskittyi. Sitten tuli eteläpuolen vuoro, jossa rakennustyö muodostui koko lailla laajemmaksi sentakia, että osa vanhaa muuria täytyi repiä maahan, kun siihen rakennettiin uusi tilavampi porttihilvi Kajaanin kaupunkiin johtavan liikenteen vuoksi. Eteläpuolelle tulivat seuraavat huoneet: kirkkotupa, papinhuone ja portin toiselle puolen varusmestarin huone ja uusi linnaväen tupa. Kaikki huoneet holvattiin lujilla holveilla, joiden tuli kantaa niiden päälle rakennettavia pattereita (kuva 5).

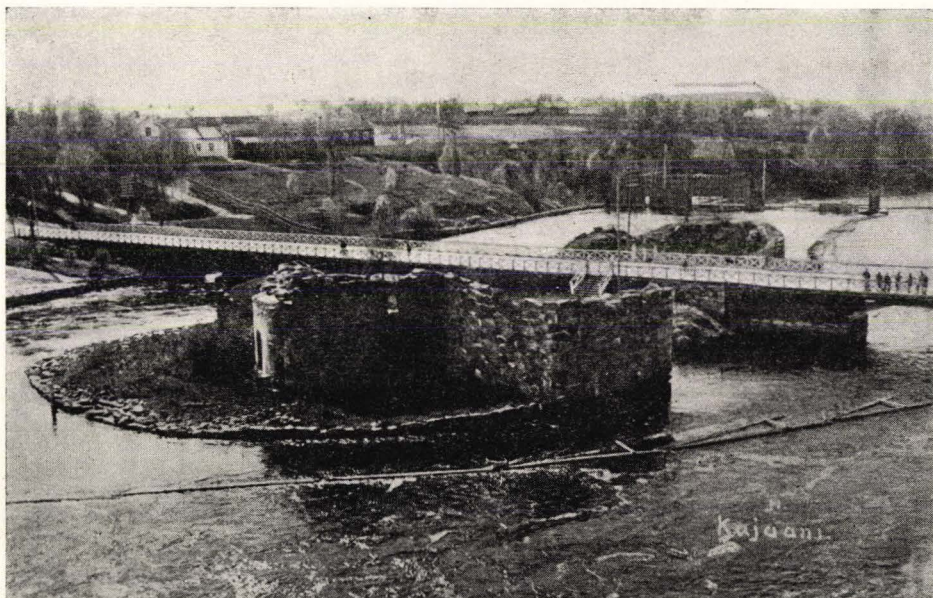
Toisena puolena linnan uusimistöissä oli sen rakentaminen parempaan puolustuskuntoon, sillä linna oli linnoituksena vanhentunut. Kuten on mainittu sijaitsi linna matalalla korkeiden rantamäkien välillä, ja linnan alkuperäiset ampuma-aukot olivat osaksi hyvin matalalla, joten ampumateho

Kuva 6. Muistotaulu kokoonpantu kaivauksissa löydettyistä kappaleista.

niissä oli hyvin rajoitettu ja toiselta puolen olivat ampuma-aukot liian pieniä järeämmälle ja vaikuttavammalle tykistölle. Tämän vuoksi hyljättiin kokonaan linnan vanha puolustussysteemi, ampuma-aukot muurattiin osittain umpeen tai pienennettiin kevyempiä aseita varten, ja koko linnan puolustus sijoitettiin ylemmäksi, toisin sanoen huoneiden ja rundelien päälle rakennetuille vahvoille maapattereille. Entiset tärkeät rundelit menettivät näin ollen alkuperäisen merkityksensä tykkitorneina, ne muutettiin varastosuojiksi ja koko linnoituksen kivinen osa muuttui nyt tavallaan alustaksi valtaville tykkipattereille, joita oli kaikkiaan 7 ja joita myöhemmin mainitaan erikoisilla nimillä. Niinpä olivat yllisen rundelin päällä patterit Ulrica ja Hessen Cassel, eteläisen siipitornin eli n.s. Taubasen tornin päällä Victoria, eteläisen portin päällä Armfelt, pohjoispuolella Clerck ja alisen tornin päällä patterit Gloria ja Carolus. Näin ollen oli Kajaanin linna muodostettu mahdollisimman puolustuskykyiseksi ja ajanmukaiseksi linnoitukseksi, jonka turvallisuutta vielä erityisesti vahvistettiin koskeen rakennetuilla paalu- y.m. esivarustuksilla. Linnan korjaustyö aloitettiin v. 1661 ja Samuel Långin pontevien toimenpiteiden kautta ne edistyivätkin pikaisesti, joten jo v. 1666 voidaan katsoa varsinaiset linnan rakennustyöt suurin piirtein päättyneiksi. Sen muistoksi toimitutti Pietari Brahe linnan seinään kiinnitettäväksi 2 marmorista muistotaulua, joihin oli kaiverrettu: PETRUS BRAHE COMES IN WIS R. S. DROTZETUS ja vuosiluku 1666 (kuva 6). Seuraavana vuonna täydennettiin ulkovarustuksia ja sitä seuraavina vuosina korjattiin vain välttämättömintä. Juuri tähän linnan suureen uusimistyöhön joutuivat Kuopion ja Iisalmen pitäjät ottamaan osaa.

Linnanpäällikön Långin esityksestä sovittiin Kuopion ja Iisalmen rahvaan

Kuva 7. Kajaanin linnan rauniot pohjoisesta, ennen restauroimista.

kanssa v. 1662, että mainitut pitäjät suorittaisivat linnan rakennusavustusta erikoisen linnaveron muodossa. Mutta kun Paltamon pitäjän harvan asutuksen vuoksi oli hyvin vaikeata saada miehiä rakennustöihin, veloitettiin Kuopion ja Iisalmen pitäjät seuraavina vuosina suorittamaan myös päivätöitä linnaan, mikä luonnollisesti matkan pituuden takia muodostui hyvin rasittavaksi Pohjois-Savon rahvaalle.

Kreivin aika muodostui siis Kajaanin linnan loistokaudeksi, jonka voidaan sanoa kestäneen aina vuoteen 1680, jolloin linna lääneineen peruutettiin takaisin kruunulle. Tämä aiheutti jälleen muutoksen linnan asemassa, hallitus piti sitä sotilaallisesti merkityksettömänä ja ajatteli Kaarle XI jo linnan hävittämistäkin. Sen kunnosta ei sanottavasti huolehdittu niiden seuraavien vuosikymmenien aikana, jolloin linna sai olla rauhassa vihollisen lähentelyiltä. Mutta vielä kerran joutui Kajaanin linna kuitenkin sotatapausten piiriin, mikä pakotti uudelleen varustamaan linnaa vihollisen sitä taas uhatessa. Suuren Pohjan sodan mainingit Ison Vihan aikana ulottuivat lopulta myös kaukaiseen Kainuun maahan ja vihollisen lähestyessä ruvettiin panemaan linna kaikella kiireellä ja mahdollisuuden mukaan puolustuskuntoon. Sen

toimitti pääasiallisesti kapteeni J u h a n a M e u r m a n, joka v. 1714 oli tullut linnapäälliköksi. Hän korotti ja vahvisti jälleen patterit, lujitti ja korjasi esivarustukset vahvistaen niitä vielä koskeen upotetuilla kiviarkuilla ja espanjalaisilla ratsuilla. Vuoden 1716 alussa ryhtyi vihollinen pysyvästi piirittämään linnaa hävitettyään sitä ennen ympäröivän maaseudun. Kaikesta uhasta huolimatta näytti Kajaanin linna kuitenkin kestäväen piiritystä, mihin suurimmaksi osaksi vaikutti sen varma asema, mutta vihollinen sai kuitenkin pian sellaisia liittolaisia, jotka pakoittivat linnan antautumaan. Ne olivat nälkä ja kylmä, jotka saattoivat puolustajien aseman lopulta täysin kestävämmäksi, joten linna helmikuun 24 p:nä 1716 luovutettiin viholliselle. Linna tyhjennettiin ja senjälkeen venäläiset panivat toimeen kauan hautomansa ajatuksen, jonka kautta he tahtoivat kerta kaikkiaan tuhota heidän kiusanaan olleen Kajaanin linnan. Linnan ruutikamariin oli jäänyt 7 tynnyriä ruutia ja tällä ruudilla kenraali Scheekin räjäytti linnan ilmaan maaliskuussa. Hävitys oli perusteellinen ja tulipalo täydensi sitä muuttaen linnan patterit mullan peittämäksi rauniokasaksi. Näin pyyhkäisi Ison Vihan rajumyrsky pois Kajaanin linnan (kuva 7).

Kun Pikku Vihan aikana venäläinen jälleen ryhtyi hätyyttelemään Kajaanin seutuja herätettiin jälleen kysymys linnan uudelleen rakentamisesta ja sitä varten tehtiin suunnitteluja ja kustannusarvioita, jotka kumminkaan eivät johtaneet mihinkään tulokseen, vaan linna jäi puoleksitoista sadaksi vuodeksi yhä enemmän raukenevaksi rauniokasaksi. Vasta 1890-luvulla ja seuraavalla vuosikymmenellä tehtiin ensimmäiset yritykset linnan puhdistamiseksi ja kunnostamiseksi, mutta varojen puutteessa supistuivat toimenpiteet vähiin. Kuten sanottu viime kesänä paljastettiin Kajaanin linnan jätteet kätköistään muinaismuistona kertomaan kaukaisen Kainuun linnonituksen vaiheista ja rakenteista.

Sakkolan kellot.

Esitelmä Suomen yleisradiossa tammikuussa 1941.

Aivan äskettäin ilmoitettiin yleisradiossa ja sanomalehdissä Viipurin hiippakunnan tuomiokapitulin kuulutus, jonka mukaan kolme karjalaista luterilaisen kirkon kelloa etsi seurakuntiaan. Kellot olivat joutuneet Seinäjoelle, lähetetty sieltä Kuopion rautatieaseman tavaratoimistoon ja siirretty lopuksi Kuopiossa olevaan siirtoväen varastoon Niiralassa. Kellojen kotipaikasta ei tiedusteluista huolimatta oltu päästy selville. Suurimmassa kellossa oli vuosiluku 1739, toisessa pienemmistä taas vuosiluku 1616, kun taas ko'mannessa ei ollut mitään vuosilukua.

Suomen Kansallismuseon historiallisen osaston pitäjittäin järjestettyyn topograafiseen arkistoon on koottu tietoja maamme historiallisista muinaismuistoista sekä muinaisesineistä ja aivan erikoisesti on arkistoon koetettu saada tietoja ja luetteloita maamme kirkkojen kalustosta. Senvuoksi tuntui mahdolliselta, että puheenaolevien tuntemattomien kellojen alkuperä selviäisi osaston arkiston tietojen kautta. Niin kävikin. Mainituilla vuosiluvuilla varustetut kellot löytyivät Sakkolan kirkon esineiden joukosta, joten lienee selvää, että seurakuntaansa kaipaavat kellot ovat juuri Sakkolan kirkon kelloja, joita siellä oli lukumäärältään juuri kolme.

Suurimmasta kellosta sanotaan vuoden 1760 kalustoluettelossa lyhyesti: »Vanha kello, valettu uudelleen vuonna 1739.» Sensijaan toisen v. 1616 valetun kellon vaiheet ovat siksi merkilliset, että ne ansaitsevat tulla laajemmin tunnetuksi, kun kello nyt odottamattomalla tavalla on tullut »päivän puheenaiheeksi».

Laatokan rannalla oleva Sakkola eli Sakkula oli 1500-luvulla venäläisenä pogostana, johon sitäpaitsi kuuluivat Pyhäjärvi ja Metsäpirtti. Vuosisadan lopulla v. 1580 valloitti Pontus de la Gardie venäläisiltä Käkisalmen linnan,

ja näin joutui koko Käkisalmen linnalääni, johon Sakkolakin kuului, Ruotsin vallan alle. Tosin venäläiset vuosisadan lopulla valloittivat läänin takaisin, mutta sen omistusoikeus oli epävarma, kunnes ruotsalaiset seuraavan vuosisadan alussa uudelleen ottivat läänin haltuunsa, ja Stolbovan rauhassa v. 1617 se lopullisesti jäi Ruotsille. Läänin väestö oli kreikkalaiskatolista, mikä erikoisesti huolestutti Ruotsin hallitusta. Senvuoksi Ruotsin hallitus heti valloituksen jälkeen rupesi käännyttämään seudun väestöä luterilaiseen oppiin. Tästä oli seurauksena merkillinen ilmiö: seudun kreikanuskoinen väestö tyytymättömänä vetäytyi rajan yli pois ja sensijaan muutti Käkisalmen lääniin Suomesta luterilaisia, joita varten sinne kohta rauhanteon jälkeen perustettiin luterilaisia seurakuntia ja rakennettiin niille kirkkoja. Näin muuttui 1600-luvulla Käkisalmen läänin olot huomattavassa määrässä mukautuen muussa Suomessa vallitsevien olojen kaltaisiksi.

Niinpä jo 1600-luvun alussa oli alueella niin paljon luterin oppia tunnus-tavia, että heitä varten rakennettiin oma kirkko Sakkolaan, ei kirkonkylään, missä oli kreikkalaiskatolinen P. Mihailin kirkko, vaan erilleen siitä Kiviniemen kylään, virran partaalle, jonka kautta Suvannon vesi ennen laskemistaan virtasi Vuokseen. Kirkko oli pieni, kovin vaatimaton puukirkko, joka kuitenkin sellaisena ensimmäiseksi sai tyydyttää koko tämän alueen tarpeen ollen paitsi sakkolaisten myöskin Pyhäjärven ja Raudun luterilaisten kirkkona. Kun kirkko valmistui v. 1616, hankittiin siihen kello, joka varustettiin samalla vuosiluvulla 1616 ja joka siis siitä vuodesta lähtien kirkkaasti kaikuen kutsui Karjalan luterilaisia Kiviniemen vaatimattomaan, mutta rakkaaseen temppeleihin jumalanpalveluksiin. Kun seuraavilla vuosikymmenillä rakennettiin uusia kirkkoja ja Pyhäjärvi sekä Rautu saivat omat luterilaiset kirkkonsa, vieläpä itsensä Sakkolan keskukseen, kirkonkylään, rakennettiin uusi, komeampi luterilainen kirkko, jäi Kiviniemen vanha pyhäkkö syrjäiseksi kappeliksi, jossa vain harvemmin pidettiin jumalanpalveluksia ja toimitettiin kylän asukasten hautauksia. Mutta vanha temppele, tuo luterilaisuuden ensimmäinen vartiopaikka vieraan uskonnon rajamailla säilyi asukkaiden silmissä erikoisen pyhänä paikkana ja sen vanha kello oli heille suuri ja pyhä aarre.

Olot noilla seuduilla olivat kuitenkin rauhattomat. Sakkolan kirkko tuhoutui 1676 ja toinen rakennettiin sijaan, Kiviniemen vanha kappeli säilyi rauhassa, tosin vanhuuttaan rappeutuen, ja sen kello kajahteli yhtä heleästi

ja kirkkaasti kuin ennenkin. Niin tulivat sitten isonvihan ajat. Vainolainen hyökkäsi maahan tuhoten ja hävittäen eikä säästänyt kirkkoja, varsinkaan luterilaisia. Vihollisen lähestyessä oli selvää, että Kiviniemenkin vanhan kappelin päivät olivat pian luetut ja sen vanha kello olisi varmasti kelvannut ryöstäjien saaliiksi. Silloin kolme Kiviniemen luterilaista talonpoikaa Risto Koironen ja Heikki sekä Tahvo Suokas päättivät pelastaa aarteensa. He menivät tapuliin, irroittivat kellon. Mutta heillä ei ollut aikaa kuljettaa sitä pitkien matkojen päähän, vaan he kantoivat sen Vuoksen Suvannon rannalle ja upottivat kellon Vuoksen vesiin Kiviniemen lahteen. Tämän tapahtui v. 1702. Vihollinen tuli tämän jälkeen paikalle, poltti Kiviniemen kappelin, joten sen tarina päättyi, valtasi tienoon ja koko Laatokan Karjalan, joka Uudenkaupungin rauhassa jäikin sitten venäläisten haltuun. Mutta Kiviniemen vanha luterilainen kello jäi Vuoksen pohjaan odottamaan ylösnousemistaan.

Ja se tapahtuikin, mutta vasta sitten, kun Viipurin Karjala jälleen oli palannut muun Suomen yhteyteen ja kello taas, kuten vanhoina aikoinaan saattoi kaikua Suomen luterilaisen kirkon tornissa kutsuen sitä rakastaneiden sakkolaisten jälkeläisiä taas Herranhuoneeseen, kuten muinoin heidän isiään.

Tuli vuosi 1818, Viipurin Karjala kuului taas Suomeen ja maassa vallitsi syvä rauha. Hiljainen Suvanto lähetti säästeliäästi vesiään länteenpäin Vuokseen ja sen pinnan alla uinui Sakkolan kirkonkello satavuotista untaan. Silloin tapahtui kellon ylösnousemus miltei ihmeen tavoin. Tienoon yksityisten asujanten toimesta ruvettiin kaivamaan sitä kannasta, joka erotti Suvannon Laatokasta ja kun kaivanto oli valmis, tapahtui siihen saakka hiljaisella Suvannolla täydellinen mullistus. Sen vedet lähtivät vyörymään itää kohti Laatokkaan, kaivanto laajeni mahtavaksi Taipaleen kymiksi. Vuokseen laskeva Kiviniemen joki pysähtyi ja rupesi virtaamaan taaksepäin Suvantoon, mutta sen vähäiset vedet eivät riittäneet estämään Suvannon alenemista. Vesi pakeni Suvannon rannoilta, Kiviniemen lahti myös kuivui ja sen pohjalta kohosi ihmisten ilmoille Kiviniemen kirkon vanha kello, joka satakuusi-toista vuotta oli jo ollut Suvannon pohjassa. Ajat olivat nyt toiset, Kiviniemen kappeli oli ammoin hävinnyt, kirkkotarha oli muuttunut pelloksi ja niinpä vanha kello sai paikkansa Sakkolan seurakunnan kirkon tapulissa kahden toisen kellon seurana. Siellä vanha kello taas uskollisesti täytti tehtävänsä aina viime talveen saakka. Niin tuli taas sota ja vaino, uudistuivat

vihan ajat ja siirtyi raja, jonka taakse kauaksi jäi Sakkola kirkkoineen. Ja varmasti moni sakkolainen luuli kirkonkellonkin jääneen sinne. Mutta eipäs, se pelastui taas kuten ennenkin, ei tällä kertaa Suvannon pohjaan, vaan se seurasi sakkolaisiaan rajan yli. Siirtoväkeen kuului sekin ja eksyi kuten moni muukin ja pysyi tuntemattomana, kunnes se ilmaisi itsensä tullen jälleen odottamatta päivänvaloon aivankuin aikoinaan Vuoksen pohjasta. Ja nyt se odottaa hetkeä, jolloin se taas uusissa oloissa saa kaikua sakkolaisilleen lohduttaen ja rohkaisten. Siksi lienee tuo paljon kokenut vanhus heidän jälkiään jälleen salaa seurannut.

I. Kronqvistin julkaisut.

1929.

Kaarinan kirkko. Mit deutschem Referate: Die Kirche von Kaarina. *Suomen Museo* 36, s. 41—60.
Turun tuomiokirkko. Opas kokoelmiin tutustuttaessa. (Kirj. J. Rinne ja I. Kronqvist). Turku
1929. 30 s. + kuvalehti.
Sama ruotsiksi: Åbo domkyrka. Vägledning i samlingarna. (Av J. Rinne och I. Kronqvist.)
Åbo 1929. 30 s. + 1 pl.

1930.

Padasjoen aikaisempien kirkkojen muistoja. Mit deutschem Referate: Reste ehemaliger Kirchen
in Padasjoki, Tavastland. *Suomen Museo* 37, s. 7—16.

1932.

Nokian keskiaikainen kappeli. Mit deutschem Referate: Die mittelalterliche Kapelle von Nokia.
Suomen Museo 38—39, s. 16—21.
Satakuntagruppens kyrkor. Mit deutschem Referate: Die Kirchen der Satakuntagruppe. *Finskt
Museum* 38—39, s. 34—50.

1933.

Lemun ja Ruskon kirkot. Mit deutschem Referate: Die Kirchen der Kirchspiele Lemu und
Rusko. *Suomen Museo* 40, s. 44—61.
Nordflygeln på Kastelholms slott. En byggnadshistorisk redogörelse. Mit deutschem Referate:
Das Schloss Kastelholm. Das Museumsgebäude. *Finskt Museum* 40, s. 9—25.

1934.

Espoon kirkko, historia ja maalaukset. Helsinki 1934. 12 s.
Sama ruotsiksi: Esbo kyrka, historia och målningar. Helsingfors 1934. 13 s.
Lehterinkaide vaiko antemensale? *Suomen Muinaismuistoyhdistyksen Aikakauskirja* 40, s.
263—274.

1935.

Eräs Hollolan kirkon keskiaikainen muisto. *Kotiseutu* 1935, s. 36—38.
Nokian kartanon kappelin perustusten kaivauskertomus. *Tampere. Tutkimuksia ja kuvauksia* 2.
Tampereen Historiallisen Seuran Julkaisuja 3, s. 287—291.

1937.

Hollolan kirkko ja sen rakennushistoriallinen merkitys. Mit deutschem Referate: Die Kirche
von Hollola und ihre baugeschichtliche Bedeutung. *Suomen Museo* 44, s. 67—89.

1938.

- Hollolan kirkko. *Historiallinen Aikakauskirja* 36, s. 243—253, 331—333. Väittelyä.
- Ingå kyrka. De medeltida byggnadsskedena. Mit deutschem Referate: Die Kirche von Ingå (finn. Inkoo). *Finskt Museum* 45, s. 37—55.
- Kajaanin linnan rakennushistoriaa viime vuoden kaivaustutkimusten valaisemana. (Selostus.) *Viidennet museopäivät Kuopiossa 1938 — Femte museimannamötet i Kuopio 1938. Suomen Museoliiton Julkaisuja* 6, s. 94—96. Esitelmä on julkaistu sanomalehdessä »Savon Suunta» 30. VIII. 1938. Vrt alempana v. 1948.
- Keskiaikaisen kirkkokaluston muistoja. Mit deutschem Referate: Bestandteile mittelalterlicher Kirchengerate. *Suomen Museo* 45, s. 65—70.
- Varhaisen keskiajan hautamerkeistä. Mit deutschem Referate: Über Grabmäler des frühen Mittelalters. *Suomen Museo* 45, s. 54—64.

1940.

- »Ejbykalken.» Mit deutschem Referate: »Der Kelch von Ejby.» *Finskt Museum* 47, s. 85—92.
- Sankt Kristoffers bild i Borgå kyrka. Mit deutschem Referate: Das Bild des Heiligen Christophorus in der Kirche von Borgå. *Finskt Museum* 47, s. 93—100.

1941.

- Ejbyn kalkki. *Turun Kaupungin Historiallinen Museo. Vuosijulkaisu* 5, s. 30—39. Sama kuin »Ejbykalken.»
- Hattulan kirkon pyhän ristin muistoja. Mit deutschem Referate: Die Denkzeichen des Heiligen Kreuzes in der Kirche von Hattula. *Suomen Museo* 48, s. 44—64.
- Huomattava keskiajan hautamuisto Viipurista. *Kotiseutu* 1941, s. 145—148.
- Några medeltida sigillmärken. Mit deutschem Referate: Einige mittelalterliche Siegelzeichen. *Finskt Museum* 48, s. 31—42.

1944.

- Katsaus Turun linnan vanhan osan vaiheisiin. *Arkkitehti* 1944, s. 102—105.
- Sama ruotsiksi: Den gamla delen av Åbo slott. *Arkitekten* 1944, s. 102—105.
- Piirteitä Itä-Karjalan tšasouna- ja kirkkorakennuksista. *Muinaista ja vanhaa Itä-Karjalaa. Tutkielmia Itä-Karjalan esihistorian, kulttuurihistorian ja kansankulttuurin alalta.* (Helsinki) 1944. S. 91—121.

1946.

- Turunlinna keskiaikana. Helsinki 1946. 63 s.

1947.

- Åbo slott under medeltiden. Helsingfors 1947. 62 s. (Käännös edellisestä.)

1948.

- Jälkeenjääneitä tutkielmia. *SMYA XLVIII:1*, s. 1—136.
- Die mittelalterliche Kirchenarchitektur in Finnland. I—III *SMYA XLVIII*, s. 7—80.
- Maunu Olavinpoika ja Olavi Maununpoika. *SMYA XLVIII*, s. 81—95.
- Huittisten kirkko. *SMYA XLVIII*, s. 96—110.
- Messukylän kirkko. *SMYA XLVIII*, s. 111—121.
- Kajaanin linnan rakennushistoriaa viime vuoden kaivaustutkimusten valaisemana. *SMYA XLVIII*, s. 122—132.
- Sakkolan kellot. *SMYA XLVIII*, s. 133—136.

Historiallisen osaston toimintaa ja varsinkin sen kenttätöitä koskevat selostukset Muinaistieteellisen toimikunnan vuosikertomuksissa vuodesta 1936 lähtien. *Analecta Archaeologica Fennica* 10 (1936—40).

Sanomalehdissä »Uusi Aura», »Turun Sanomat» ja »Åbo Underrättelser» useita kirjoituksia historiallisen muinaistutkimuksen alalta (kirkkorakennus-, hauta-, esine- y.m. tutkimuksia).

Selostus Kajaanin linnan vaiheista sanomalehdissä »Kainuun Sanomat» ja »Hufvudstadsbladet». Kulttuurihistoriallisia artikkeleita Isossa Tietosanakirjassa.

I n m e m o r i a m

C. A. Nordman, Iikka Kronqvist. Mit deutschem Referate. *Finskt Museum* 52. 1945., s. 4—14.

Nils Cleve, Iikka Kronqvist. Mit deutschem Referate. *Suomen Museo* 52. 1945, s. 1—5.

Berit Boström.